

АМОН ВОҲИДОВ, АМИНА ШАРОФИДДИНОВА

ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

**Китоби дарсӣ барои донишомӯзони
синфи 7-уми мактабҳои миёнаи таълими умумӣ**

*Вазорати таълими халқи Республикаи Ўзбекистон
тасдиқ намудааст*

Н а ш р и с е ю м

ТОШКАНД
САРТАҲРИРИЯТИ ШИРКАТИ
САҲҲОМИИ ТАБЪУ
НАШРИ «ШАРҚ»
2013

Муҳаррири масъул:

номзади илми филология, профессор **Таваккал Чориев.**

Муқарризон:

номзади илми филология, дотсент **Малик Кабиров;**
омўзгори мактаби миёнаи таълими умумии рақами 33-юми
ноҳияи Самарқанди вилояти Самарқанд **Машҳура Қобилова;**
омўзгори мактаби миёнаи таълими умумии рақами 16-уми
ноҳияи Самарқанди вилояти Самарқанд **Фарида Аҳмедова;**
омўзгори мактаби миёнаи таълими умумии рақами 5-уми ноҳияи Узуни
вилояти Сурхондарё **Гулбаҳор Ёрова.**

Воҳидов А., Шарофиддинова А.

Забони тоҷикӣ: Китоби дарси барои донишомўзони синфи 7-уми мактабҳои миёнаи таълими умумӣ / Амон Воҳидов, Амина Шарофиддинова. Муҳаррири масъул Т.Чориев. — Т.: «Шарқ», 2013. — 160 саҳ.

ББК.81.2 тоҷ 96

**Аз ҳисоби маблағҳои Бунёди мақсаднокӣ китоби республика
барои ичора чоп шудааст.**

O'quv nashri

Amon Vohidov, Amina Sharofiddinova

ТОҶИК ТИЛИ

7-sinf uchun darslik

(Tojik tilida)

«Sharq» nashriyot matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati
«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti
Toshkent — 2013

Муҳаррирон: *Ҷ. Эшонқулов, Д. Мирзоева*

Мусаҳҳаҳ И. Эшонзода

Муҳаррири бадеӣ *Т. Қаноатов*

Муҳаррири техникаӣ *Л. Хиҷова*

Саҳифабанди компютери *Ҳ. Шарипова*

Nashr litsenziyasi AI № 201, 28. 08. 2011 yil.

Ба чопаш 01. 05. 13 руҳсат дода шуд. Андозаи 60x90 ¹/₁₆, Чопи офсети. Коғазии офсети. Гарнигураи «Times». Ҷузъи шартии чопи 8,0. Ҷузъи нашриву ҳисоби 7,8. Адади нашр 6897 нусха. Супориши № 13-103.

Дар Хонаи эҷодии табуи нашри «O'zbekiston»-и Оҷонсии матбуот ва иттилооти Республикаи Ўзбекистон чоп шудааст. 100129, Тошканд, кўчаи Навой, 30.

ISBN 978-9943-00-373-6 © Сартаҳририяти ШСТН «Шарқ», 2005, 2009, 2013.

© Нашриёти давлатии илмии «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2013.

МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ ЗАБОНИ ТОҶИКИ

Забони тоҷики аз ҷумлаи забонҳои хеле қадимӣ, зебо, гани ва пурсарват аст. Вай забони халқи тоҷик, забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Бо ин забон на фақат дар Тоҷикистон, балки тоҷиконе, ки дар сарзамини Ўзбекистон, Қазоқистон ва Қирғизистон зиндагӣ доранд, низ суҳан мекунанд. Дар мактабҳои ин ҷумҳуриҳо ба тоҷикон забони тоҷики ба сифати фанни алоҳида ва махсус омӯзонида мешавад.

Шакли ҳатти ва адабии забони тоҷики хеле бармаҳал — дар асрҳои IX—X ба майдон омада буд. Онро забони форсии форсии дарӣ меноманд. Бо ин забон бисёр асарҳои оламшумули бадеию илмӣ офарида шудаанд. Рӯдакӣ (858—941) асосгузори ин забон ҳисоб меёбад. Дар шеърҳои Рӯдакӣ, ки ҳангоми зиндагии худаш берун аз Осиёи Миёна, Хуросон ва Эрон паҳн шуда буданд, шаҳомат ва қудрати бепоёни забони тоҷики падида омадааст. Ӯ худ ин маъниро таъкид намуда, бо ифтихор гуфта буд: «Шуд он замона, ки шеъраш ҳама ҷаҳон бишнуфт».

«Шоҳнома»-и безаволи Фирдавси (933—934—1020 ё 1025), ки дар олами адаб камназир аст, дар ҳаҷми 60 000 байт ба ҳамин забон эҷод гардида, панҷгонаи Низомии Ганҷавӣ (1141—1203), ки бо номи «Ҳамса» шӯҳрат дорад, дар Озарбайҷон бо забони тоҷики иншо шудааст.

Офаридаҳои безаволи Умари Хайём, Носири Хусрав, Саъди, Ҳофиз, Сайидои Насафи, Аҳмади Дониш, Садриддин Айни ва садҳо дигар суҳанварони забардаст ба забони шеваи тоҷики (форсии) арзи ҳастӣ кардаанд.

Ҳанӯз дар асри X ба забони форсии (тоҷики) бисёр асарҳои илмӣ ҳам ба тарзи тарҷума ва ҳам ба сурати асл (оригинал) таъбу нашр гардиданд. Минбаъд низ ба забони тоҷики садҳо асарҳои илмӣ таълиф шуданд. Бо забони тоҷики (форсии) дар Ҳиндустон як қатор адибони машҳур, ба мисли Масъуди Саъди Салмон, Хусрави Деҳлавӣ, Зебуннисо, Мирзо Абдулқодири Бедил ва чанде дигар, ки парвардаи хок ва обу ҳавои Ҳиндустон ба ҳисоб мераванд, хеле асарҳои оли ва далчасп офаридаанд. Алломаи асри XX Муҳаммад Иқбол низ дар навиштаҳои форсии худ аз ин забон бо камоли заковат ва ҳунармандии истифода бурдааст.

Адиби машхури ўзбек, аллома Алишер Навоӣ ҳам як қатор шеърҳои худро бо таҳаллуси Фони бо забони мазкур иншо карда буд.

Забони тоҷикӣ дорои калимаю ибораҳои хеле сершумор ва қоидаҳои басо мустақами грамматикист. Вай бисёр зебо, шево ва ғўшнавоз аст. Чунончи, фақат барои ифодаи маъноӣ зўр дар он чунин калимаҳои ҳаммаъно истифода мешаванд: нотарс, часур, далер, диловар, шуҷоъ, қаҳрамон, паҳлавон ва ғайра.

Чунин сифатҳои олиҷаноби забони тоҷикӣ (форсӣ) боиси он гардид, ки миёни халқҳои дигар густариш ёбад ва сазовори эҳтирому ситоиши суҳансароёнӣ онҳо гардад.

Масалан, Алишер Навоӣ забони форсиро ба лаълу ҷавоҳирот нисбат дода гуфта буд:

**Маънии ширину рангинам ба туркӣ беҳад аст,
Форсӣ ҳам лаълу дурҳои симин гар бингарӣ...**

Муҳаммад Иқбол низ забонҳои ҳиндӣ ва форсиро барои худ азиз ва муқаррам шуморида ин тавр гуфта буд:

**Гарчи ҳиндӣ дар узубат шаккар аст,
Тарзи гуфтори дарӣ ширинтар аст.**

Забони мо соли 1928-ум номи «забони тоҷикӣ»-ро гирифт, то ин вақт «форсӣ» ё «форсии дарӣ» номида мешуд.

Донишомӯзони азиз! Шумо ба қадри ин ҳазинаи гаронбаҳо расед, қоидаҳои онро ҳарчи хубтар аз худ намоед, зеро вай қисмати миллати мо ва қулфкушоӣ ҳазинаи тамоми донишхост.

Оиди забон Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон Ислоҳ Каримов гуфтааст: «Маълум аст, ки худшиносии, ифодаи тафаккур, эҳсоси миллий ва пайвастагии руҳӣ — маънавии байни авлодҳо бо воситаи забон намоён мегардад»¹.

¹ *Ислоҳ Каримов*. «Юксак маънавият — енгилмас куч». Нашриёти «Маънавият», с 2008. с... 83.

§ 1. Такрор ва ҷамъбасти дарсҳои синфи VI

Машқи 1. Байтҳои зеринро ифоданок хонед ва гӯед, ки дар онҳо кадом сифатҳои забон баён шудаанд.

Замона гуфт маро: хашми хеш дор нигоҳ,
Киро забон на ба банд аст, пой дар банд аст.

Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

Забоне, ки андар сараш мағз¹ нест,
Агар дур биборад² ҳамон нағз нест.

Абулқосими Фирдавӣ

Садафвор бояд забон даркашидан,
Ки вақте ки ҳоҷат бувад, дур чакони.

Саъдии Шерозӣ

Халқе забон ба даъвии ишқаш кушодаанд,
Эй, ман ғуломи он ки дилаш бо забон якест.

Ҳофизи Шерозӣ

Хусраво, гар ангубин³ мехоҳӣ аз шаккарлабон,
Аввал андар хеш ширин кун забони хешро.

Хусрави Деҳлавӣ

Порси гӯ, гарчи тозӣ⁴ хуштар аст,
Ишқро хуб сад забони дигар аст.

Ҷалолиддини Румӣ

Зи шеърӣ дилкаши Ҳофиз касе бувад огоҳ,
Ки лутфу⁵ таъби сухан гуфтани дарӣ донад.

Ҳофизи Шерозӣ

Якero мекушад, килкам⁶, якero зинда медорад,
Намеоҷд зи шамшер он ҷӣ аз дасти забон ояд.

Сайидои Насафӣ

Машқи 2. Байтҳои зеринро ифоданок хонед ва сифатҳои онро муайян намоед?

Сухан сардафтари девони ишқ аст,
 Сухан ганҷинаи султони ишқ аст.
 Зи дил файзе, ки чӯй чуз баён нест,
 Забони тег чун теги забон нест.
 Сухан зоҳир кунад сӯзи ниҳонро,
 Зи шамъи дил барафрӯзад ҷаҳонро...
 Ки гар дар сафҳаи олам набудӣ
 Нишон аз одаму олам набудӣ.
 Ки ҳоли рафтаву оянда гуфти,
 Ки чандин маънии поянда гуфти...
 Сухан ваҳӣ аст, мо арши баринем,
 Сухан сеҳр аст, мо сеҳрофаринем.
 Чи ҷойи сеҳру эъҷози Масеҳ аст,
 Ҳаёти мо зи гуфтори фасеҳ аст.
 Ба як дам оламеро зинда созем,
 В-аз он пас то абад поянда созем.
 Касе худ бесухан чун зинда монад,
 Дар иқлими бақо поянда монад.

Низомии Ганҷавӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Мағз** — ақл, ҳуш
2. **Дур боридан** — сухани некӯ гуфтан
3. **Ангубин** — асал, шаҳд
4. **Тозӣ** — араби
5. **Лутф** — балоғат, назокат
6. **Килк** — найқалам, қалам
7. **Ваҳӣ** — паём аз илҳоме, ки гӯё худо ба пайгамбарон мефиристодааст
8. **Эъҷози Масеҳ** — мӯъҷизаи Исо, ки гӯё бо дами нафас мурдарозинда мекардааст
9. **Арши барин** — осмони баланд

Савол ва супоришҳо:

1. Бо истифодаи луғатҳои болоӣ ҷумлаҳои тартиб диҳед.
2. Байтҳои болоиро аз ёд кунед.

Машқи 3. Матнро хонед ва сохти сифатҳоро муайян намоед?

Заҳр марговар аст ё ғаму андӯҳ?

Ин саволро рӯзе як марди ҷоҳилу золим ба Луқмони Ҳаким дода, ба ҷавобаш интизор шуд:

Луқмони Ҳаким:

— Ғаму зиққидан аз заҳр қотилтаранд.

Марди золим:

— Не ман ба ин ҷавоб на қаноатбахшаму на рози.

Луқмон:

— Чаро?

Ҷоҳил:

— Як умр нисбат ба хизматгоронам золими карда, онҳоро ҳам гам додам, вале тасодуфан ягон нафари онҳо намурдааст.

Луқмон:

— Агар ба ҷавоби ман бовар накунад, барои исботаш шумо чи гуна пешниҳод доред?

Золим:

— Биёед шарти зеринро ба миён гузорем: Ман ба шумо заҳри қотил медиҳам, шумо метавонед гамангезтарин суханҳоро ба ман гӯед, мебинем, кӣ зинда мемонад?

Луқмон:

— Агар намуреду шартро бибуред, метавонед сари маро дар байни мардум аз танам ҷудо намоед.

Луқмон:

— Чи илоҷ, майдони муҳориба ҷои мардонагист на ҷои гурез! Тайёри бинед, фардо муҳорибаамонро оғоз менамоем. Шаб Луқмони Ҳаким ба шогирдонаш бифармуд, ки се хумро пур аз шир намоянд. Шогирдон хумҳоро пур аз шир карданд. Рӯзи дигар пеш аз нӯшидани заҳри қотил онҳоро чунин вазифадор кард:

— Пас аз нӯшидани заҳр ман бо зудӣ беҳушу беёд мегардам. Шумо маро бардошта бо навбат дар ин хумҳои пур аз шир 10–15 дақиқагӣ нигоҳ доред, то ин ки ба ёд наоям ва зиндаву солим нашавам...

Ҳикояҳо доир ба Луқмони Ҳаким

Шарҳи луғатҳо:

1. **Зиққидан** — ғамгин шудан, зиқ шудан
2. **Муҳориба** — мусобиқа
3. **Қотил** — кушанда, марговар
4. **Луқмон** — номи табиби машҳур
5. **Майдони муҳориба** — майдони ҷанг

Савол ва супоришҳо:

1. Хулосаи шумо дар бораи ин ҳикоят аз ҷиҳати иборат аст?
2. «Ғамгин шудан» ва ё «заҳр хӯрдан» кадоме аз инҳо барои инсон марговар будааст?
3. Байни Луқмони Ҳаким ва золим ҷиҳати гуфтугузоре руҳ дод?
4. Таъсири забонро имрӯз ҳам шумо дар зиндагӣ мушоҳида мекунад?
5. Ҳикоятро ҳамчун нақли хатӣ ба дафтартатон нависед?

Машқи 4. Ҳикоятро ифоданок хонед ва гӯед, ки аз мутолиаи он ба чӣ хулоса омадед. Фоидаву зарари забонро чӣ тавр мефаҳмед?

Луқмони Ҳаким сиёҳҷарда¹ буд. Касе ўро ба бандаги гирифт ва муддате хидмат² мефармуд ва аз вай осори илм ва ҳикмат³ мушоҳида менамуд. Рўзе хоҷа ба расми имтиҳон⁴ вайро гуфт:

— Гўсфанде бикуш ва беҳтарин аъзои ўро ба назди ман ор. Луқмон гўсфандро бикушт ва дилу забонаш пеши хоҷа овард. Рўзи дигар гуфт:

— Гўсфанде бикуш ва бадтарин аъзояшро биёвар.

Луқмон гўсфанди дигар бикушт ва боз дилу забонаш овард.

Хоҷа гуфт:

— Ин чӣ гуна аст?

Гуфт:

— Ҳеч чиз беҳ аз дилу забон нест, агар пок бошад ва ҳеч чиз бадтар аз он нест, агар нопок бошад.

аз «Латиф-ут-тавоиф»

Шарҳи лугатҳо:

1. **Сиёҳҷарда** — сиёҳпўст; гандумгун
2. **Хидмат** — кор кардан барои касе, нўкар
3. **Ҳикмат** — доноӣ, дониш
4. **Расми имтиҳон** — тариқи имтиҳон

Савол ва супоришҳо:

1. Чаро хоҷа маҳз ба Луқмон ин корро фармуд?
2. «**Сиёҳҷарда**»-ро аз ҷиҳати сохт шарҳ диҳед.
3. Дар талаффузи калимаи Луқмон кадом ҳодисаи фонетикиро мушоҳида мекунед?
4. Пок ва нопок будани забонро чӣ тавр мефаҳмед?

Машқи 5. Порчаи зеринро хонда маънидод кунед.

Мактаб сабаби виқору¹ ҳилм² аст,
Бозорчаи диёри илм аст.

Аз мактабу васфи ў чӣ пурси,
К-он ҷо фалак³ асту лавҳу⁴ курси⁵.

Эй тифл, зи илм баҳра бардор,

К-аз лавҳу қалам шавӣ хабардор.

Тифле, ки қалам гирифт дар даст,

Дастӣ ҳамаро ба ҷўби тар баст.

В-он кас, ки ба лавҳу хат напардохт,

Ҳаргиз сияҳ аз сафед нашнохт...

Бадриддини Ҳилолӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Виқор** — савлату шукӯҳ
2. **Ҳилм** — нармӣ, хушодобӣ
3. **Фалак** — дунё, ҷаҳон
4. **Лавҳ** — лавҳа, тахтаи хатнависӣ
5. **Курсӣ** — сандалича барои ништастан

Савол ва супоришҳо:

1. Шоир ба кӣ мурочиат кардааст?
2. Дар бораи мактаб иншо нависед ва аз шеърҳои медониста-гиатон истифода баред.
3. Шеърро аз ёд кунед.

Машқи 6. Матнро хонед, калимаҳои шевагии таркиби онро нишон диҳед. Чаро баъзе калимаҳо нисбати адабиашон ба шакли вайрон истифода шудаанд?

САЗОИ НЕКӢ ВА БАДӢ

Дар як лави ов¹ самбақае² мегашт. Каждуме ай³ саҳро гиряву нола карда омад пеши самбақа:

— Тақсири кемадор, падару модару акаву додари ма ай у рӯи⁴ дайро⁵ мондан, мара бигзарон, — гуфт ба самбақа.

И мега⁶, ки:

— Не, намегзаронумут.

Каждум чунон мегиря, ки ай чимои у хун сар мекна, ки «бигзаронум».

Ҷигари самбақа ба аҳволи каждум месуза. Бад мега, ки:

— Хай, биё, дар пуштум сувор ша, ай ов мигзаронумут. Сувор⁸ шуда, дар рӯи дайро мегзарона, ки каждум бисёр ди-моғчоқ, вақтуш хушу ай гизарондагиш фаромуш мекуна, самбақаро мегаза.

Самбақа мепурса, ки:

— Мара чиба мегази, ба ту чӣ гандагӣ кадум?

— Э акаҷон, мара ҳаёти зиндагонӣ маҷбур кард. Самбақа мега, ки:

— Бе-да⁹, ма¹⁰ ҷазои ҳаёти зиндагонира нишонут битум. Худша ба даруни ов месихаву¹¹ яг ду метирра¹² мебароя. И дар рӯи ов мемона, мебараш. Ба ҳами тамом.

Шарҳи луғатҳо:

1. **Самбақа** — сангпушт
2. **Лави ов** — лаби об
3. **Ай** — аз
4. **У рӯи** — он тарафи
5. **Дайро** — дарё
6. **И мега** — ин мегӯяд

7. **Мегирия** — мегирияд
8. **Сувор** — савор
9. **Бе-да-ба ту (биё, ба)**
10. **Ма** — ман
11. **Месиха** — гўта хўрдан, ба таги об фурў рафтан
12. **Метирра** — метрро

Савол ва супоришҳо:

1. Барои чи сангпушт барои аз дарё гузаронидани каждум рози шуд?
2. Сабаби неш задани каждум ба сангпушт дар чист?
3. Дар ҳамин асос чи гуна зарбулмасал ба вучуд омадааст?
4. Оё дар ҳаёт ҳам ҳамин гуна ҳодисаҳо дучор меоянд?
5. Матро ба забони адаби нависед.

Аксари калимаҳои забонро ҳама мефаҳманд ва дар нутқашон истифода мекунанд. Калимаҳои забони адаби характери умумихалқӣ доранд, яъне ҳамаи тоҷикзабонон онро истифода менамоянд.

Вале дар забон калимаҳои низ ҳастанд, ки онҳоро дар ҳама ҷо намефаҳманд ва истемол ҳам намекунанд: беҳӣ, зардак (сабзӣ), партов шудан (монда шудан), қилиқ, бийи, қитти (рафтор, модар, камтар) дар шеваи Самарқанд. Ин гуна калимаҳои шевагӣ мегӯянд.

Калимаҳои шевагӣ махсуси ин ё он маҳал буда, барои бошандагони маҳалли дигар номафҳуманд. Бештари калимаҳои шевагӣ шакли адаби ҳам доранд, ки онро ҳама мефаҳманд. Аз ин рӯ, ҳамеша ба забони адаби гуфтугӯ қардан лозим меояд.

Калимаҳои шевагӣ дар луғатҳои махсуси ба шева бахшидашуда шарҳ меёбанд.

Машқи 7. Матро бодикқат хонед ва гӯед, ки мақсади асосии он аз ҷи иборат аст? Оё пай бурдед, ки калимаҳои шевагиро дар кучо истифода мебаранд.

Ман дар хусуси таъсири забони мактаби ба забони гуфтугӯӣ як ёддошти худро нақл хоҳам кард: моҳи сентябри соли 1936 ман ба яке аз маданитарин шаҳрҳои Тоҷикистон — ба Хучанд рафта будам. Дар он ҷо забони гуфтугӯӣ омма ва саводноқҳои кўҳнаро гўш додам. Дар он ҷо дар қатори монанди «гусел» луғатҳои адабии классикӣ, «чуред», «қачан меравим? ким омад?» барин луғатҳои хандаовар шунидам. Дар он миён маро ба маҷлиси ҷавонҳо даъват карданд. Аксарияти аҳли маҷлис талабаҳои

мактабҳои миёна ва муаллимон буданд. Хушбахтона, дидам, ки талабаҳои мактабҳои миёна ва муаллимоне, ки аз мактабҳои ибтидоӣ сар карда дар мактабҳои нав хонда баромадаанд, бо забони адабии софӣ оммафаҳм гап мезаданд ва ягон ҷумлаи аз қоида берунро қор намефармуданд. Луғатҳои маҳаллии маҳдудро ҳам дар гуфтугӯи худ ҳамроҳ намекарданд. Аммо муаллимони кӯҳнасаб ва роҳбарони калонсол бошанд, бо ҳамон «ҷуред», «қачан», «ким»-ҳо гап мезаданд.

Ана дар ҳамин гуна замон ва шароит шумо, рафиқ Толис, забони вайрони ба мурдан маҳкумшударо дар ҳикояи мазкур («Студентшавандаҳо») «зинда кардан» хостаед...

Дуруст аст, ки ҳоло ҳам дар миёни муаллимон ва талабаҳо қасоне ҳастанд, ки калимаи «шашум»-ро аз калимаи «шиштум» фарқ накарда гап мезананд. Вазифаи нависандагон ба ин гуна «муаллимҳо» ва «талабаҳо»-и бесавод тақлид кардан набуда, балки дар порчаҳои ҳаҷвӣ камбудии забони он шахсҳои ҷудогонро масҳара карда нишон додан аст, то ки он гуна одамони «аҳли илм» камбудии худро фаҳмида ислоҳ кунанд ва қасони дигари монанди инҳо зимнан аз камбудии худ хабардор шуда, дар паи ислоҳи худ афшанд.

Дар ҳикояи шумо бошад — Маъруф, Сокина ва Санавбар типҳои мусбат буда, ҳеҷ гоҳ мақсади шумо бояд ҳаҷв кардани забони онҳо набошад.

Садриддин Айни

Савол ва супоришҳо:

1. Нақле нависед ва дар он шахсонро тасвир кунед, ки аз калимаҳои шевагӣ бемавҷеъ истифода мекунанд.
2. Вазифаи хонанда ва нависанда дар вақти навиштани ҳарф задан аз ҷи ёборат будааст?
3. Муносибати шумо дар ин хусус ҷи гуна аст?

Машқи 8. Матро хонед. Ҷи гуна хидматҳои дигари устод Айниро медонед? Мухтасар нависед.

Таърихи маданияти халқи тоҷик бисёр бузургворонро медонад. Устод Садриддин Айни яке аз он бузургонест, ки назму насри тоҷикро ба пояи боз ҳам баландтар бардоштааст. Ӯ асосгузори адабиёти навини тоҷик мебошад. Устод Айни барои ташаккули забони адабии ҳозираи тоҷик ҳам хизмати шоистаи таҳсин кардааст. Устод кӯшиш мекард, ки забони адабии дастраси ҳамаи халқ бошад, дар он калимаҳои ба омма маълум ҳарчи бештар бошанд. Устод на фақат ба интиҳоби калимаҳои услубӣ ҷумла, балки ба тарзи талаффуз низ диққат меод. Ӯ мегуфт: «Дар Бухоро ва

Самарқанд «Харбузая буред!» мегўянд, аммо дар кўҳистон «харбузара буред!» мегўянд. Дар Бухоро «чиба», дар Самарқанд «чува» мегўянд ва монанди инҳо... Агар мо «барои чӣ— аз барои чӣ ё ин ки дар мавриди муносиб «чаро» нависем, ман гумон мекунам, ки омма ба фаҳмиданаш душворӣ намекашад...

«Харбузая — харбузара» ҳар ду шакли вайрони «харбузаро» мебошанд. Агар мо «харбузаро буред!» нависем, ҳеҷ чиз бой намедиҳем».

Ин танҳо як мисол аст. Устод Айни садҳо калимаву ибораҳо ва таъбирҳои халқиро умумӣ кардааст.

Савол ва супоришҳо:

1. Ба забони адаби суҳан кардан чӣ аҳамият дорад?
2. Ба истифодаи калимаҳои шеваги чӣ гуна муносибат дорад?
3. «**Дастраси ҳамаи халқ бошад**»-ро чӣ тавр мефаҳмед?
4. Дар маҳалли шумо ба ҷои «чаро?», «барои чӣ?» кадом калимаҳоро истифода мекунанд?

Машқи 9. Матро хонда шарҳ диҳед. Гӯед, ки чӣ тавр калимаҳои шеваги забонро бой мегардонанд. Ин кор бар ўҳдаи кист?

Дар ин ҷо ҳарчанд аз мавзӯи ин мактуб берун буда, ба ҳикояи шумо дахл надорад. Як роҳи инкишофи забони адабиёро қайд кардан мехоҳам. Ин кор фармудани луғатҳои маҳаллӣ аст. Ба фаҳми ман, дар кор фармудани луғатҳои маҳаллӣ бисёр эҳтиёт кардан, аммо чизҳои нағзи онро аз назар нагирезонидан лозим аст. Дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ, монанди «иби»-и бухороӣ ё калимаҳои ҳастанд, ки қобилияти умумӣ шудан надоранд ва ин гуна калимаҳоро танҳо дар порчаҳои ҳаҷвӣ кор фармудан мумкин аст. Аммо дар забонҳои маҳаллӣ баъзе калимаҳои ҳастанд, ки классиконаанд, бо вучуди дар як маҳал зинда будани он гуна калимаҳо, онҳо ба дараҷае классиконаанд, ки баъзе қасони беҳабар онҳоро «забони қадимаи мурда» мепиндоранд ва дар архаизм мебароранд. Чунончи «гусел» дар Хуҷанд дар байни авомӣ бесавод кор фармуда мешавад. Аммо бухороӣ дар ҷои ин калима «узод»-ро кор мефармоянд. Вазифаи нависандагон ин гуна калимаҳоро умумӣ кардан аст.

... рӯзҳои тирамоҳ буд. Як пагоҳи барои ҳавогири аз хона баромадам. Дар майдони пеши дарвозаи дача як тоҷики ҳамонҷои хазонрӯби мекард. Дар рӯ ба рӯи дача(боғ) як бинои нав сохта шуда буд. Ман дидам, ки болои он бино пурбарф аст, аммо дар дигар ҷойҳо осори барф набуда, ҳаво он қадар ҳам сарди нашофт. Ман аз тоҷики хазонрӯб пурсидам:

— Магар имшаб барф боридааст?

— Не, наборидааст, — ҷавоб дод ӯ.

Ман сафедии бомро ба ӯ нишон дода боз пурсидам:

Пас ба рӯи бом он чизи барфмонанд чист?

Намак аст, — гуфт ӯ дар ҷавоб...

Садриддин Айни

Савол ва супоришҳо:

1. Осор чи маъно дорад? Осори барфро чи тавр мефаҳмед?
2. Таъбири классикона гуфта чиро мегӯянд?
3. Калимаҳои ҷолиби дар маҳалли зиндагиатон бударо нависед ва бубинед, ки кадоме аз онҳоро ҳама мефаҳманд.

Машқи 10. Матни зеринро таҳлили синтаксисӣ намоед. Хелҳои ҷумларо аз ҷиҳати мазмун муайян кунед. Сухан дар бораи кадом ҷиҳати ҳаёти одамон меравад.

— Андешаҳоят шояд беасос набошанд, аммо онҳоро ба дела дӯхта намешавад, — гуфт инспектор, — ману ту ҷӯра, лекин... Лекин даъвогару ҷавобгар ҳаст. Вазифа ҳаст, назорати вазифа ҳаст, натиҷаи кор ҳаст. Инро ту бояд ба назар гири.

— Мефаҳмам, вале айби Исфандиёр чи? Вай ин хел одам нест.

— Аз кучо медони? Ҳоло ҳамаи ҳуҷҷатҳо ба фоидаи ӯ нест. Ҳамсояҳо баёнот доданд. Як шаб пеш аз ғайб задан Хумор хонаи Исфандиёр рафта будааст, ки мардум дидаанд. Ба вайронии ахлоқаш ҳамкоронаш шаҳодат доданд.

Киҳо?

Он тарафаш ба ту дахл надорад.

Тӯҳмат аст.

Не, тӯҳмат не, ҳуҷҷат аст.

Ман медонам, ки вай одами бад нест.

Ўрун Кӯҳзод

Савол ва супоришҳо:

1. Ҷумлаҳои содда ва мураккаби дар матн бударо муайян кунед.
2. Ҷумлаҳои саволиро нишон диҳед.

Машқи 11. Аз калимаҳои зерин ибораҳо созед: хона, беҳтарин, талаба, китоб, хондан, баланд, хуб, кор, бино, шохроҳ, дарахт, коса, рафиқ

Савол ва супоришҳо:

1. Ибора аз ҷумла чи фарқ дорад?
2. Фарқи ҷумлаи содда аз мураккаб дар чист?
3. Ду ҷумлаи содда нависед.

Машқи 12. Матнро нависед ва ҷумлаҳои мураккабро ба ҷумлаҳои сода ҷудо кунед.

Бояд чунон ватандӯст шавем, ки Ватан ҳам ҳамеша моро дӯст ва дар ёд дошта бошад. Ин, албатта, фақат дар он вақт мумкин аст, ки мою ту лоиқи боварии Ватан, дастёри вай шуда хизмат кунем. Ана, ҳозир ҳам, чунон ки Қурбону Нозир гуфтанд, мо дар адои хизмати Ватан ҳастем. Агар ин хизматро дуруст адо накарда, «Ман Ватанро дӯст медорам, ҳамеша дар ёди вай ҳастам» гуён забондарозӣ кунем, даъвогари хушку холи мешавем.

Фотех Ниёзи

Савол ва супоришҳо:

1. «Ватанро дӯст доштан»-ро чи гуна мефаҳмед?
2. Чанд ҷумла нависед, ки онҳо дар васфи Ватан бошанд.

Машқи 13. Ҷумлаҳои зеринро нависед. Сараъзо ва аъзоҳои пайрави онро нишон диҳед.

Чаман бо вазидани бодҳои баҳорӣ мавҷ мезад. Сангҳо дар зери борони баҳорӣ покиза ва соф менамуданд. Ба ҷои барфи сафед гиёҳҳои кабуд рӯида буданд. Қуллаҳои кӯҳ қулоҳҳои сафеди худро ҳанӯз напартофта буданд, ҷўйборҳои равон ҳусни ин манзараро меафзуданд.

Савол ва супоришҳо:

1. Ба матн сарлавҳаи мувофиқ ёфта гузored.
2. Хабарӣ ҷумлаи дуум аз ҷиҳати сохт чи гуна аст?
3. Маънои калимаи қулларо муайян кунед.

Машқи 14. Матнро нависед ва ба аломатҳои китобати он эътибор диҳед.

Кӯча камодам ва ором буд. Аммо ҳозир, ки борони майдаи безоркунанда меомад, дар кӯча ҷондоре наменамуд. Сангфарши кӯча, ки онро борон шуфта аз чангу ғубор тоза карда буд, вазнин, қўрғошимвор метофт. Оби лойолуди борон ба ду тарафи кӯча шорида, ба ҷўйҳо мефуромад. Ҷўйборҳо аз оби бисёр дамида буданд ва оби лойқа сангҳои лаби ҷўйро лесида бо шарроси голибона пеш метохт. Гоҳ-гоҳ шамоли ҳардамхаёли тирамоҳӣ вазида, гўшвораҳои тиллогини дарахтон — баргҳои зардшударо канда, онҳоро ба ҷўйҳо мезад ва баргҳо девонавор чархзанон бо суръат ба ким-куҷоҳо шино карда мерафтанд.

Савол ва супоришҳо:

1. Сабабҳои нуқта, вергул, дефис гузоштанро шарҳ диҳед.
2. Калимаи «**ҳардамҳаёл**»-ро аз ҷиҳати сохт муайян кунед.
3. Мазмуни матнро баён кунед.

Машқи 15. Матнро хонед ва аломатҳои китобаташро шарҳ диҳед.

Зокир сатилҳои холиро гирифта ба кӯча баромад, ки аз рӯ ба рӯяш боз ҳамон бачаи ношинос меомад. Аз тахмини Зокир ӯ меҳмон буд, чунки чанд рӯз боз ҳамеша танҳо мегашт. Ба ҳеҷ кас гап намезад, бозӣ намекард. Ин ҳолат кунҷковии Зокирро бедор менамуд. «Аз афташ, меҳмон. Танҳо зиқ мешудагист. Ӯро бо ҷӯраҳоям шинос кардан даркор» аз дил гузаронд Зокир.

— Салом, ҷӯра! — гуфт Зокир

— Салом! — гуфт бача ва кунҷковона ба чашмони Зокир нигоҳ карда истод.

— Номи ман Зокир. Зокир Нуриддинов.

— Номи ман Нодир, — каме фикр карда илова намуд, — Саломов.

— Ана, шинос шудем. Ман дар синфи 7-ум меҳонам.

— Ман дар синфи 6-ум.

Забони тоҷикиро медони?

— Ҳоло не.

— Тамоман намедони?

— Охир, мо ба қариби омадем, дар Андиҷон зиндагонӣ мекардем.

— Падарамро ба ин ҷо ба кор даъват карданд. Ӯ таркишгар.

— Хоҳӣ, бо ҷӯраҳоям шинос мекунам. Танҳо зиқ мешудагист-а?

— Росташ ҳоло зиқ шудам.

— Акнун зиқ намешавӣ. Минбаъд ҳамроҳ боӣ мекунем.

Мавҷуда Ҳакимова

Савол ва супоришҳо:

1. Байни дефис ва тире чи гуна фарқ ҳаст.
2. Таркишгар чи маъно дорад?
3. Дар бораи дӯстии ду нафар шахс матни хурде тартиб диҳед.

Машқи 16. Матнро нависед ва ба сохти калимаҳо эътибор диҳед.

Тобистони гарми тоқатфарсо гузашту аз пасаш тирамоҳи заррин омад. Пахтазори зумуррадгун ба чамани садбарги сафед таб-

дил ёфт. Пахтачинҳо, ки аксарашон дар тан ҷелаки сафед ва дар сар тўпии चुсти доштанд, ҳар бегоҳ қанорҳои пурро аз пахтазор бароварда, ба хирманҷой мерехтанд ва албатта, саркорро ба ҳалқа гирифта, бо хушҳоли мегуфтанд:

— Чунон пахтае шудааст, ки Саркорako, бо чидан адо намешавад, мо ин хел ҳосилро ҳеч ёд надорем.

— Ин пахта не, ин арақи чабини шумо, бародарҳо. Пахтаро ба завод супорида, тухмашро гашта мегирем. Ин пахта киروي меҳнат кардан аст, — мефаҳмонд Саркор.

Шодон Ҳаниф

Савол ва супоришҳо:

1. Калимаҳои содда, сохта ва мураккаби дар матн мавҷуд бударо ба сутунҳо ҷудо карда нависед.
2. Калимаи «**пахтачин**»-ро аз ҷиҳати сохт муайян кунед.
3. Барои ҷи тухми пахтаро гашта мегиранд?

Машқи 17. Матро хонед ва ба тарзи калимасозии диққат диҳед. Калимаҳои ишоратшударо бо аломатҳо нишон диҳед.

Ин шаҳри қадима ва машҳури **шарқзамин**, ки садҳо ҳазор бор Офтобро пешвоз гирифта ва гуселонидааст, рӯзҳои неку бади бисёреро ҳам аз сар гузаронидааст. Ин шаҳри қадима гоҳо мисли гулшан шукуфта, ба олам бӯи хуш ва сафо бахшидааст, мардони **номиро** парварида, ба оламиён илму адаб омӯхтааст. Ин шаҳри куҳан гоҳо ба боди хазони **бадбахтӣ** дучор гашта, ба **тирагӣ** фуру нишаста помол шудааст. Ин шаҳр бо вучуди ҳамаи ин намурда, зинда монда, ба ҳолати имрӯзааш расидааст. Ҳоло ин шаҳр аз шуои **сурхранги** гуруби Офтоб музайян аст.

Дар он замон ин шаҳрро Бухорои Шариф меномиданд...

Н а м у н а: тирагӣ — тира-гӣ

Савол ва супоришҳо:

1. Дар бораи деҳа ва шаҳри худ иншо нависед. Калимаҳои сохта ва мураккаби онро нишон диҳед.
2. Садҳо ҳазор бор Офтобро пешвоз гирифтани ҷи маъно дорад?
3. Калимаи «**музайян**»-ро шарҳ диҳед.

Машқи 18. Шеърро хонда маънидод кунед. Гӯед, ки мавзӯи асосии он чист?

Сабзаи хоки Ватан аз сунбули¹ бегона беҳ,
Саъваи боғи Ватан аз булбули бегона беҳ.
Дашту саҳрои Ватан моро гулистони Ирам,
Як гули хори Ватан аз сад гули бегона беҳ.
Пораи нон дар Ватан ори ба каф бо нақди ҷон,

Аз ҳазору як кабоби бепули бегона беҳ.
 Пораи абри Ватан авлотар аз дебои Рум,
 Қатраборонаш зи дарёи мули² бегона беҳ.
 Тахтаи санги Ватан тахти Сулаймони³ ман аст,
 Ҳанзали⁴ талхи Ватан аз омули⁵ бегона беҳ.
 Марзай⁶ кишти Ватан кам нест аз Девори Чин,
 Қақғули хурди Ватан аз шаҳғули бегона беҳ.
 Чашми махмуриву холи ёр афсунгар, вале
 Чор тори зулфаш аз чил кокули бегона беҳ.

Содир Зикризода

Шарҳи луғатҳо:

1. **Сунбул** — гиёҳи пиёзхез, ки гулаш хушбӯй аст
2. **Мул** — май, шароб
3. **Тахти Сулаймон** — тахте, ки Сулаймон пайгамбар дар он менишаст ва дар он мерафт
4. **Ҳанзал** — кадуи ёбӣ
5. **Омул** — номи дарахтест дар Ҳиндустон, ки аз он доруи чашм тайёр мекунанд
6. **Марза** — канораҳои баландкардаи киштзор

Савол ва супоришҳо:

1. Ба шеър кадом номро мувофиқ медонед?
2. Андешаҳои хешро дар бораи Ватан изҳор кунед.
3. Дар бораи Ватан боз кадом шеърро медонед?
4. Барои чӣ Ватан бо ҳарфи калон навишта шудааст?

Машқи 19. Матнро нависед, калимаҳои дар қавс бударо мувофиқи талаботи мазмуни матн ислоҳ кунед. Гӯед, ки онҳо кадом ҳиссаи нутқанд.

Ба рӯи ситораҳои осмони тирамоҳи абрҳо пардаи (хокистар-ранг) кашида буданд. Ҳаво (бе димоғ) буд. Шамоли шарқӣ хомӯш шуда, навбатро ба шамоли ғарбӣ меод.

Алдусмад гоҳ ба гирду атроф ва гоҳе ба осмон нигоҳ карда, аз кӯчаи (бе одам)-и қишлоқ қадам мезад. Вай ҳатто садо (по мон...)-и худро намешунид. «Агар як ҳафтаи дигар борон намеборид, хуб мешуд» — аз дил гузаронд ӯ. Аммо табиат ба иродаи худ амал мекунад ва дуруст ҳам мекунад. Набошад, одамон тамоман (бе ҳавсала... бе парво) шуда мемонанд.

Чанд сол пеш аз ҳозира ҳам (мушкил...) буд. Касе гуфта наметавонист, ки баъди ду рӯз ҳаво чӣ хел мешавад. Ҳоло аз тағйир ёфтани боду ҳаво як ҳафта пеш хабар медиҳанд, огоҳ мекунанд. Аз рӯи (xabар...)-и охиринаи бюрои боду (ҳаво санҷ...) пагоҳ ё (пас фардо) борон меборад.

Аминҷон Шукӯҳӣ

Савол ва супоришҳо:

1. Чумлае гӯед, ки «бе» аз калимаи одам ҷудо навишта шавад.
2. Сабаби ҷудо ё якҷоя навишта шудани «бе»-ро шарҳ диҳед.
3. Ба матн чӣ гуна сарлавҳа мегузоред?

Машқи 20. Шейро хонед, гӯед, ки калимаҳои ишорашуда кадом ҳиссаи нутқанд.

ТИРУКАМОН

Дирӯз баъди борон **тирукамон** баромад,
 Байрақи **навбаҳорон** партавфишон баромад.
 Аз қатраҳои борон дар Офтоби тобон,
 Рухсора тар намуда, абрукамон **баромад**.
 Бо рангҳои дилкаш, бо чеҳраи мунаққаш,
 Ҳусни Замин дамида фавворасон **баромад**.
 Аз кӯҳ то ба кӯҳе, аз дашт то ба даште,
 Товуси хушхиروми **Ҳиндустон** баромад.
 Мурғи қафаснишаста аз банди зулм раста,
 Чун рамзи дӯстии халқи ҷаҳон баромад.
 Кардам гумон, ки аз дил савти **ҳазор** манзил,
 Чун мавҷҳои соҳил дар як замон баромад.

Мирзо Турсунзода

Савол ва супоришҳо:

1. Дар маҳалли шумо ба ҷои тирукрамон кадом калимаро истифода мебаранд?
2. Таассуроти худро дар бораи баромадани тирукрамон бо 4-5 ҷумла нависед.
3. Ибораи «**Мурғи қафаснишаста**» чӣ маъно дорад?

Машқи 21. Матро хонед. Сифатҳоро шарҳ диҳед ва аз рӯи хелҳои он ба сунтҳои нависед.

Ман дар хонаи Мулло Рӯзи бо Мулло Вафо ном шоири Ваҳшитаҳаллус шинос шудам. Ў одами тахминан чилупанҷсола, баландқомат, қоқбадани сафедчеҳраи рангканд буда, риши мошубиринҷшудааш тор-тор аз ҳам ҷудо шуда меистад. Ў ором нишаста наметавонист: ҳамеша гоҳ китфи худ, гоҳ бозуҳои худ, гоҳ сари сина ва миёни худ ва гоҳ зонаҳои худро ҷудогона-ҷудогона ҷунбонда меистод. Ў кам гап мезад ва пеш аз гап сар карданаши дастонашро як ҷунбонда ва мижгонҳояшро афшонда, ба ҳамсӯҳбати худ ваҳшиёна нигоҳ мекард. Шейроҳояш бисёр, лекин гамангез, хеле паст ва иборат аз такрори бемуваффақияти мазмунҳои обшустаи марсияномаҳо¹ буданд. Ў ҳафтае як бор ба ҳуҷраи Мулло

ло Рӯзи меомад ва дар ҳар омаданаи бағали худро аз шеърҳои дар ҳамон ҳафта гуфтааш пур карда оварда, онҳоро аз яксар хондан мегирифт.

Садриддин Айни

Шарҳи луғат:

1. **Марсия**-шеъре, ки дар мотамдори ва мадҳу ситоиши мурда гуфта мешавад

Савол ва супоришҳо:

1. Роҳҳои сохта шудани сифатҳои матнро муайян кунед.
2. Симои шахси бароятон шиносро тасвир кунед. Гӯед, ки оё навиштаи шумо қиёфаи он шахсро пурра инъикос мекунад?

Машқи 22. Порчаи шеъриро ифоданок хонед ва сифатҳоро муайян кунед. Шеърро аз ёд кунед.

Шунидам, ки марде муборакхузур,
Ба наздики шоҳ омад аз роҳи дур.
Ҳақоикшиносе, ҷаҳондидае,
Ҳунарманде, офоқгардидае.
Бузурге, забоноваре кордон,
Ҳакиме, сухангӯе бисёрдон.

Саъдии Шерозӣ

Савол ва супоришҳо:

1. Сифатҳо бар шарҳи кадом калима омадаанд?
2. Аз ҷиҳати сохт сифатҳоро муайян кунед.
3. Байти аввалро ба наср баргардонед.
Аз рӯи расми бозии «Кластер» сифатҳои ҳайвонҳои хонагиро баён кунед:

Машқи 23. Порчаи манзумро ифоданок хонед ва ҳар байти онро маънидод кунед.

Ба пайкори душман далерон фирист,
Ҳужаброн¹ ба новарди² шерон фирист.

Ба раъйи ҷаҳондидагон кор кун,
 Ки сайдозмуд аст гурги куҳун³.
 Матарс аз ҷавонони шамшерзан,
 Ҳазар кун зи пирони бисёрфан⁴.
 Ҷавонони пилафкани шергир,
 Надонанд дастони рӯбоҳи пир.
 Хирадманд бошад ҷаҳондида мард,
 Ки бисёр гарм озмудаасту сард.
 Ҷавонони шоистаи бахтвар⁵
 Зи гуфтори пирон напечанд сар.
 Гарат мамлакат бояд ораста,
 Мадеҳ кори маъзам⁶ ба навхоста.
 Сипоҳро макун пешрав ҷуз касе,
 Ки дар ҷангҳо буда бошад басте.
 Ба хурдон мафармой кори дурушт,
 Ки сандон⁷ нашоҷд шикастан ба мушт.

Саъдии Шерозӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Ҳужаброн** — далеру диловарон; шери беша
2. **Новард** — ҷанг, рамз
3. **Куҳун** — солхӯрда, пир
4. **Бисёрфан** — донандаи тадбиру ҳилаҳои гуногун, ҳилагар
5. **Бахтвар** — бахтёр, соҳиби бахт
6. **Маъзам** — азим, бузург
7. **Сандон** — асбоби оҳангарӣ

Савол ва супоришҳо:

1. Аз шеъри болоӣ байтҳои сифатдорашонро навишта гиред, тарзҳои сохта шудани онҳоро муайян кунед.
2. Ба мазмуни порча ҳамфикред ё не?
3. «**Ҷаҳондида мард**»-ро боз чӣ тавр ифода кардан мумкин аст?

Машқи 24. Порчаи манзумро хонед ва мазмуни онро нақл кунед. Дар ин порча кадом санъати бадеи истифода шудааст?

Лайли чу қамар¹ ба равшани ҷуст²,
 Маҷнун чу қасаб³ баробараш руст⁴.
 Лайли ба сухан париваше буд,
 Маҷнун ба ҳикоят оташе буд.
 Лайли сумани⁵ хазоннадида,
 Маҷнун чамани хазонрасида.
 Лайли зи берун паранд⁶ медӯхт,
 Маҷнун зи дарун сипанд месӯхт.

Лайли сари зулф шона мекард,
Маҷнун дури ашк дона мекард.

Низомии Ганҷавӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Қамар** — моҳтоб
2. **Чуст** — чобук, чаққон
3. **Қасаб** — най
4. **Руст** — сабзидан
5. **Суман** — ёсуман, гулест сафеду хушбӯӣ
6. **Паранд** — матои абрешимии нафису ҳарир

Савол ва супоришҳо:

1. Сифати феълиро ёбед ва он байтро нависед.
2. Хусусияти сифати феълиро баён намоед.
3. Байти охиринро ба наср баргардонед.

Машқи 25. Матнро хонда, ҳикмати онро номбар кунед.

Панҷ чиз аст, ки ба ҳар кас, ки доданд, зимоми¹ зиндагонии хуш дар дасти ӯ ниҳоданд: аввал, сиҳатии бадан; дуҷум эминӣ; сеюм, вусъати ризқ; чаҳорум, рафиқи шафиқ²; панҷум, фароғат³. Ҳар киро аз ин маҳрум карданд, дари зиндагонии хуш бар рӯи вай бар оварданд.

ҚИТЪА

Ба панҷ мерасад асбоби зиндагонии хуш,
Ба иттифоқи ҳакимони шўҳра дар офоқ;
Фароғу эминию⁴ сиҳату кифофи маош,
Рафиқи хубсияр⁵ — ҳамдами накўахлоқ.

Абдураҳмони Ҷомӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Зимом** — инон, лаҷом
2. **Шафиқ** — меҳрубон, дилсўз
3. **Фароғат** — осудагӣ, оромию роҳат
4. **Эминӣ** — беҳавфи, беҳатарӣ
5. **Хубсияр** — хушхулқ, хушрафтор

Савол ва супоришҳо:

1. Мазмуни ҳикматро бо як ҷумла нависед.
2. Шумораҳои матнро ёбед ва аз рӯи хелу сохт муайян кунед.

3. Дар калимаи асбоб дар вақти талаффуз кадом ҳодисаи фонетикӣ дида мешавад?

Машқи 26. Матнро нависед ва адаби полвонҳои сангбардорро як-як номбар кунед.

Агар пурсанд, ки адаби санггирон¹ чанд аст, бигӯй, шаш: аввал, он ки қор ба нияти он кунанд, ки эшонро қуввати тамом падида ояд ва онро ба муқобили душман сарф кунанд. Дуюм он ки дар аввал, ки даст ба санг накардаанд, пирону пешқадамонро ёд кунанд. Сеюм, чун даст ба санг расонанд ҳиммат кунанд. Чаҳорум, аз аҳли маҷлис истимдоди² ҳиммат кунанд. Панҷум, чашму забон ва дасту дил аз ношоистаҳо пок доранд. Шашум, чун фориғ шаванд, такбиру³ салаво⁴ гӯянд.

Шарҳи луғатҳр:

1. **Санггир** — устои сангбардор
2. **Истимдод** — ёри пурсидан, мадад пурсидан
3. **Такбир** — оллоҳу акбар гуфтан
4. **Салаво** — дуоҳо

Савол ва супоришҳо:

1. Шумораҳои матнро муайян кунед.
2. **Пирону пешқадамонро ёд кардан** чӣ маъно дорад?
3. Боз кадом хелҳои шумораҳоро медонед? Ба ҳар хели онҳо мисолҳо нависед.

Машқи 27. Ҷумлаҳои шуморадорро нависед ва нумеративҳояшро шарҳ диҳед.

Шаҳри Насо, тангкӯчаи назди ҳавлии Фирдавсӣ. Дар пеши дар ҳаре истодааст, ки ба вай ду хӯрчин бор карда шудааст. Аз дар Абӯали ва Ҷузҷонӣ баромаданд, ҳар ду либосҳои тозаю озода пӯшидаанд. Онҳоро ҳуди Фирдавсӣ гусел мекард.

Абӯали бо шавқ мегуфт:

— Ин як моҳе, ки дар манзили шумо гузаронидем, босаодатгарин моҳи зиндагии ман буд!

Онҳо дар пеши дар қарор гирифтанд. Абӯали сар ҳам карда гуфт:

— Ба ман фотиҳа диҳед!

Фирдавсӣ чашмонашро пӯшида, лаҳзае фикр карда ва баъд бузургворона гуфт:

— Дар замони салтанати офатбори Маҳмуд қисмати ту ғарибию сарсонӣ аст. Ту на соҳиби хонаю ҷой шуда метавонӣ, на баҳравар аз осоишу ҳаловат. Саодати аёлу фарзанддорӣ, шунда-

ни хандаи хушбахтонаи кўдаконат ба ту муяссар нахоҳанд шуд. Ҳақиқат хонаи ту, илму дониш ёри ту, хизмати халқ саодати туст. Дар хотир дор, ки шамшери ҳукмдорон аз маҳв кардани ту очизанд. Ҳазор шамшер бар як дониш зафар ёфта наметавонад, аммо як дониш бар ҳазор шамшер зафар меёбад...

Абӯали хомӯш истода гӯш мекард.

Сотим Улуғзода

Савол ва супоришҳо:

1. Нумеративҳои «— то, дона, адад, чилд, сар, нафар, кулча»-ро истифода бурда ҷумлаҳо тартиб диҳед.
2. Иншое нависед, ки дар он зиндагии шахсе тасвир ёфта бошад.

Машқи 28. Матнро хонед, шумораи онро муайян кунед ва сарлавҳаи мувофиқ гузоред?

Пирамарде, ки болиғ бар ҳаштод сол аз синни умраш сипари гардида буд, рӯзе саргарми гарси ниҳоле гирдуе буд. Анӯшервон, подшоҳи додгари сосонӣ, ки савора аз он сӯй мегузашт, ҳамин ки ўро дар ҳоли анҷоми ин амал дид, инон баркашид ва рӯи сухан ба ў фармуда гуфт:

— Эй пир, бо он ки медонӣ, солиёни дароз мегузарад, то ниҳоли гирду борвар гардад ва аз самари худ туро баҳравар кунад, ин чӣ заҳмати беҳуда ва чӣ ранҷи беҳосил аст, ки бар худ ҳамвор мекуни?

Деҳқони солхўрда дар ҷавоб арз кард:

— Шоҳаншоҳо “Дигарон киштанд, мо хўрдем, мо мекорем, то дигарон бихўранд”.

Шоҳро ин сухан хуш омад ва рӯй ба хазинадори худ кард ва гуфт:

— Яксад ашрафи ба вай ато кун!

Пир арз кард:

— Подшоҳ, “Дигарон киштанд, мо хўрдем, мо киштем, то дигарон бихўранд, вале намурдем, аз ҳосили он худ хўрем”.

Шоҳро он сухан бештар хуш омад ва фармуд, то яксад ашрафии дигар ба ў базл кунанд.

Аз «Зарбулмасал ва мақолҳо»

Шарҳи луғатҳо:

1. **Гирду** — чормағз
2. **Базл кардан** — инъом ва бахшиш кардан
3. **Ашрафӣ** — пули тилло
4. **Ато кардан** — бахшидан, тўҳфа кардан
5. **Ғарс** — дарахти нав шинонидан

Савол ва супоришҳо:

1. Барои чӣ подшоҳ аз кори пирамард дар тааҷҷуб монд?
2. Ба ҳамин матн монанд, як ҳикояе нависед.
3. Оё шумо он кори пирамардро дар ҳаёти имрӯза низ мушоҳида кардаед?

Машқи 29. Ҳикоятро бодикқат хонед ва маънидод кунед. Мазмуни онро мухтасар нависед.

Мардумозореро¹ ҳикоят кунанд, ки санге бар сари солеҳе² зад. Дарвешро маҷоли интиқом набуд. Сангро нигоҳ ҳамедошт, то замоне, ки маликро бар он лашкари хашм омад ва дар чоҳаш кард. Дарвеш андар омад ва санг сараш кӯфт.

Гуфто:

— Ту кисти ва маро бо ин санг чаро зади?

Гуфт:

— Ман фалонам ва ин ҳамон санг аст, ки дар фалон таърих бар ман зади.

Гуфт:

— Чандин рӯзгор кучо буди?

Гуфт:

— Аз чоҳат³ меандешидам, акнун, ки дар чоҳат дидам, фурсат ганимат дониستم.

Носазоеро⁴, ки бини бахтиёр,
Оқилон таслим карданд ихтиёр.
Чун надори нохуни дарранда тез,
Бо бадон он беҳ, ки кам гири ситез⁵.
Ҳар кӣ бо пӯлодбозу панҷа кард,
Соиди симини⁶ худро ранҷа кард.
Бош то дасташ бибандад рӯзгор,
Пас ба коми дӯстон мағзаш барор.

Саъдии Шерозӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Мардумозор** — ситамгар, золим
2. **Солех** — порсо, некмард
3. **Чоҳ** — мақому маргаба
4. **Носазо** — нолоиқ, бадкирдор
5. **Ситез** — ҷангу ҷидол, душмани
6. **Соиди симин** — дастони нозуку латиф

Савол ва супоришҳо:

1. Ҷонишинҳои матнро нависед ва хелҳои онро муайян кунед.

2. Маро ва манро. Кадоме аз инҳо дуруст?
3. Муносибати шумо ба ҳикоят чӣ гуна аст?
4. Порчаи шеърро аз ёд намоед.

Машқи 30. Матро хонед, мазмунашро нақл кунед. Феълҳои матро ёфта, аз ҷиҳати сохт шарҳ диҳед.

Дар пеши хонаю айвонҳо хавозаҳои озодаю мавзунӣ тоқ қад барафрохтаанд. Гарчи қисми зиёди рӯи ҳавлӣ ва боғча бо полизи сабзавот банд буд, ба назар чунин мерасид, ки сар то сари ҳавлӣ пур аз гулбуттаҳост. Гулҳои серҳосилтари садбарг, бедгул, гулҳои яксолаи рангоранг. Хусусан оташгул ва тоҷи хурӯс дар ҳамин фасли охири тобистон ҳам анбӯҳ-анбӯҳ шукуфта, ба дидагони кас манзараи дилфиреберо ҷилвагар месохтанд.

Дар хавозаи ангур аксари сарҳои ширабаста аз ҳучуми занбӯру гунчишкон бо халтаҷаҳои ҳарранга муҳофизат карда шуда буданд. Дар ҳар ҷо-ҳар ҷои хавозаҳо, дар шоҳпули айвонҳо тӯрҳои бедона ва қафаси кабкҳо овезон буд. Паррандаҳо ҳоло нағмасароӣ намекарданд, фақат гоҳ-гоҳе ба девори қафасҳо минқор зада, ё аз дилтангӣ ҷастухезкунон тапар-тупур садо мебароварданд ва зиндонҷаҳои худро алвонҷ медоданд.

Ҷазиддин Муҳаммадиев

Савол ва супоришҳо:

1. Феълҳои содда ва таркибии матро ба сугунҳо ҷудо намоед.
2. «**Нағмасароӣ накардан**» - аз кадом ҳиссаҳои нутқ сохта шуда аст?

§ 2. Услубҳои нутқ

Машқи 31. Дониши худро ба ёд оварда, оид ба услубҳои нутқ маълумот диҳед. Гӯед, ки фикри ҳешро бо кадом услуб баён кардед.

Услуби публицистӣ содда ва нисбатан оммавӣ мебошад. Дар ин услуб матлаб бо ифодаҳои образнок ва ҷумлаҳои содда баён

мегардад, гоёву афкори ҷамъиятию сиёсӣ тавассути услуги мазкур баён мешавад.

Мақолаҳои рӯзномаю маҷаллаҳо бо ин услуб навишта мешаванд. Дар маҷлису машваратҳо ва ҷамъомадҳо низ аз услуги публитсисти истифода менамоянд, зеро оҳанги даъвати сафарбарӣ ба қору меҳнат махсусияти ин услуб аст.

Услуби публитсисти бо ҷаҳор хусусияташ аз дигар услубҳо фарқ мекунад:

а) дар рӯзномаю барномаҳо, садою симо ва дар ҷаласа (ҷаласа)-ю гирдиҳамои (ҷамъомад)-ҳо истифода мешавад;

б) баёни ахбор моҳияти ҷамъиятию сиёсӣ дошта, ба омма таъсир мерасонад;

в) аз рӯи мавзӯӣ рӯзмарра буда, хусусияти ташвиқию таблиғӣ дорад:

г) дорои махсусияти забонӣ аст: дар як матн ҳам воситаҳои бадеӣ ва ҳам гуфтугӯӣ дида мешаванд; ифодаҳои қолабӣ ва калимаҳо тақроран истифода мегарданд.

Машқи 32. Матнро хонед ва гӯед, ки ба кадом услуб тааллуқ дорад. Тақлидан матне тартиб диҳед.

Сулҳ ва ҷанг — ин ду калимаи кӯтоҳи якҷиҷой тамоман зидди якдигар буда, дар айни замон, ҳар яке аз инҳо як олам маънии зидди ҳамдигарро ифода мекунад.

Сулҳ — ин парвариши кӯдакон, таълиму тарбияи ҷавонон, озоиши пирон, хушбахтии оилагон, ободии ҷаҳон, аввалин ша-роити пешравиӣ ҷамъият, маданияти илму фарҳанг ва бо ибораи кӯтоҳ, сулҳ ҳаёти хушбахтонаи инсоният аст.

Ҷанг — ин бо фоҷиаи тоқатфарсо маҳв шудани кӯдакон, кушта шудани ҷавонон, бо азобу уқубат ба охир расидани ҳаёти пирон, бадбахтии оилагон, хароби ва вайронии ҷаҳон, нест шудани илму маърифат ва ба ибораи кӯтоҳ ҷанг ваҳшонияти гӯшношунда ва бо бадбахтиҳои чашмнадида маҳв кардани инсоният аст. Оташдиҳандагони ҷанг — оташдиҳандагони ҷаҳон, кушандагони бачагон, ҷавонон, пирон, занон, духтарон, нест-кунандагони илму маърифат ва бо ибораи дигари кӯтоҳ оташдиҳандагони ҳаёти инсоният мебошанд.

Садриддин Айни

Машқи 33. Порчаро хонед ва ба кадом услуб тааллуқ доштани онро муайян кунед.

Агар мо шараф хоҳем, агар мо номус хоҳем, агар мо иззату

обрӯй хоҳем, агар мо ҳуқуқ хоҳем, ба иборати кӯтоҳ — агар мо ҳаёт хоҳем, бояд ки фурсат нагузаронда, чанг ба домони сайфу қалам занем. Моро лозим аст, ки ҳар чӣ пештар ва бештар ба шоҳроҳи маориф ва танвири афкор раҳсипор гардида, аз байни худамон аҳли қаламҳои намоёнро ба майдони мубориза расонем. Эҳтиёҷоти ҳаррӯза ва нуқсоноти воқеаи худамонро ба воситаи матбуот музокира намуда, ба ҳар дарди худ аз ин маъҷуни (чанд соидае, ки ба асал омехта шудааст) мураккаб, яъне матбуот даъво ҷӯем!!!

Бародарон! Агар ҳаёт ҷӯед, ба даст гиред сайфу қаламро.

Садриддин Айни

Машқи 34. Матнро бо диққат хонед ва гӯед, ки он ба кадом услуб мансуб аст?

Ҷиззах (Дизах) аз ҷумлаи номҳои қадимии тоҷикӣ. Дар ин бора сайёҳ ва ҷуғрофидони асримиёнагии араб Ёқутӣ Ҳамавий дар “Муъҷамулбулдон” ном асараш навиштааст: “Дизах аз шаҳрҳои Уперусана (Уструшон — Ўротеппаи ҳозира) буда, Абдулазиз ибни Муҳаммад ад — Дизаҳӣ дар шаҳри мазкур зиндагӣ кардааст”.

Бино ба маълумоти сарчашмаҳои боварибахш номи қадимаи Ҷиззах дар асл Дизах аст, ки бо мурури замон Ҷиззах шудааст. Дизах калимаи суғдӣ буда, аз ҷузъҳои **диз** ва **ак** шакл гирифтааст. Калимаи диз дар лугатҳо ба маънои қалъа, истехком, ҳисор, кӯрғон маънидод шудааст. Дизахро имрӯз калимаи қалъача иваз кардааст.

Калимаи диз дар осори саромадагони адабиёти тоҷику форс серистеъмол аст. Чунон ки Фаҳрии Гургони дар достони “Вис ва Ромин” гӯяд:

Кашон аз диз ба лашкароҳ бурдаш,

Ба наздикони ҷондорон супурдаш.

Муаллифи “Ҷомеъуттаворих” навиштааст: “Ў боз гашт ва бар ҳар диге лашкаре фиристод, мутеъ шуданд ва дизҳо ба вай таслим кардаанд”.

Калимаи диз дар “Шоҳнома”-и безаволи Фирдавси бештар дар шакли диж воমেҳӯрад:

Зи дарвозаи диж яке тан бурдан,

Наёмад, ҳам эдун нарафт андарун.

Аз маҷаллаи “Илм ва ҳаёт”

Шарҳи лугатҳо:

1. **Мутеъ** — таслим шудан
2. **Эдун** — ҳоло, акнун
3. **Истехком** — қалъа

Савол ва супоришҳо:

1. Мўъчамулбулдон чи гуна асар аст?
2. Муаллифи “Ҷомеъуттаворих” кист?
3. Ҷиззах имрӯз дар сарҳади кадом республика ҷойгир аст?

§ 3. Зарф

Машқи 35. Хонед ва калимаҳои ишорашударо шарҳ диҳед. Гӯед, ки онҳо ба кадом калимаҳо (ҳиссаҳои нутқ) вобаста шудаанд.

Дўст он бошад, ки айби ёрашро,
Ҳамчу оина **рӯ ба рӯ** гўяд.
На ки чун шона бо ҳазор забон,
Аз қафо рафта **мў ба мў** гўяд.

Саъдии Шерозӣ

* * *

Рост чў, рост нигар, рост гузин,
Рост гў, рост шунав, рост нишин.

Абдураҳмони Ҷомӣ

Машқи 36. Дар мисолҳои поёни калимаи зарф-ро маънидод кунед.

Он коғазҳоро дар зарф ниҳодам.

Муҳаммад Авфӣ

Ва зарфи вазир наздик ба зарфи подшоҳ бошад.

Аҳмади Дониш

Савол ва супоришҳо:

1. Мисолҳои дар боло додашуда ба кадом ҷиҳати маънии зарф ишора шудааст?
2. Боз кадом тобиши маъноии калимаи зарфро медонед?

Машқи 37. Ҷумлаҳоро хонед ва гӯед, ки калимаҳои ишорашуда ба кадом калима тобеъанд ва чиро ифода мекунанд?

1. Устохонаи мактаби мо **хеле** калон аст. 2. Нурҳои Офтоб ба гирду атроф барқвор паҳн мешуданд (*П.Толис*). 3. Заррина **нағз** рақс мекунад. Талабагон гурӯҳ-гурӯҳ ба тамошои сирк мерафтанд. Оби дарё дар води **оҳистатар** меравад. Акнун орзуи калони ҳамин ман буд, ки **тезтар** забони англисиро ёд гирам. Ба ман

чунин менамуд, ки бача хеле оҳиста калон шуда истодааст (*С.Улуғзода*). Аз рӯзи истироҳат буданаш банда ҳам хабар дорам, — **хандакунон** гуфт Толис (*Ф.Муҳаммадиев*). Муаллим хеле боилтифот буданд ва ман, ки аз он қабл ба шахси худ аз касе ин қадар эътибору эътино надида ва ба ин гуна диққату таваҷҷӯҳ одат ҳам накарда будам, худро **як андоза носоз** ҳис мекардам (*Ф. Муҳаммадиев*).

Савол ва супоришҳо:

1. Калимаҳои ишорашуда кадом хусусияти амалро ифода кардаанд?
2. Калимаи **барқвор** аз ҷиҳати сохт чӣ гуна аст?

Он ҳиссаи нутқ, ки замону аломати амал ва аломатро ифода карда, ба саволҳои чӣ тарз? чӣ тавр? кай? чаро? барои чӣ? кучо? чӣ қадар? ҷавоб мешавад, зарф номида мешавад.

Машқи 38. Чумлаҳои зеринро навишта гиред. Ба зери сифатҳои як ва ба зери зарфҳои ду хат кашед.

Ҷараёни тези об сангҳоро тез фелонда мебарад. Дар оби ором киштиҳои оромона шино мекунанд. Дар гардишгоҳи оби дарё тез меравад. Дар ин роҳ мошинаҳои сабуқрав хеле тез мераванд. Вай сонитар ба ман замин додани...ё дар ин ҷо ё дар Саричӯй. Қайқача беовоз аз байни кӯҳҳои яхин обро бурида мерафт (*С.Улуғзода*).

Савол ва супоришҳо:

1. Бо калимаи дарҳол як чумла созед.
2. Барои чӣ калимаи тез ҳам сифат ва ҳам зарф мешавад.

Машқи 39. Чумлаҳои нависед ва ба ҷои нуқтаҳои зарфҳои дохили қавс мувофиқашро гузоред?

Ҷама аз суфаҷаҳои бархоста, ба гирди дастархон... нишастанд (*Ф. Муҳаммадиев*).

Абӯали каме фикр карда ... мехонд (*С. Улуғзода*).

Мазмуни он фармон ... кӯҷаҳои паҳн мешуд (*С. Айни*).

Гоҳ дар ягон тангкӯча танбаи аробаю мошинаҳоро дида пасмегардад ва мо ... хеле масофаро тай карда ба роҳи дигар мебароем (*Ф. Муҳаммадиев*).

Вера ва Шодигул ... қадам монда рафтанд (*С.Улуғзода*).

Зулайхо, фикри худро ... баён кун.

Дили гамгини моро шодмон кун. (*М. Турсунзода*)

(Оҳиста — оҳиста, дузону, ёдакӣ, даҳонакӣ, пасонкӣ, зуд).

Машқи 40. Ба зарфҳои зерин ҷумлаҳо созад.

Порсол, имшаб, фардо, сонитар, минбаъд, ҳамеша, ҳанӯз, имрӯз.

Н а м у н а: Порсол бародарам синфи 10-умро тамоm кард.

Зарфҳо дар ҷумла ба вазифаи ҳолшарҳкунандаҳои тарзи амал, замон, макон, миқдору андоза ва сабабу мақсад меоянд. Зафарҳо аз ҳиссаҳои дигари нуқта бо он фарқ мекунанд:

- а) бандаки изофӣ қабул намекунанд;
- б) дар ифодаи ҷамъ намеоянд;
- в) бандакҳои соҳибӣ ва ё шахсӣ қабул намекунанд;
- г) пешоянду пасоянд надоранд.

Машқи 41. Аломати морфологии зарфро муайян кунед.

Вай зудтар ҳаракат кард, ки ба лаби ҷӯй расад (*П. Толис*). **Ҳозир** вай ба профессор имтиҳон дода истодааст, **камтар** сабр кунед (*Ф. Ниёзӣ*). Шомурод пас аз хӯрда шудани палав боз **поёнтар** нишаст (*С. Айни*). Набиполвон Некқадамро пуштнокӣ ба замин хобонид (*С. Айни*). Банда **кӯдаквор** шодӣ мекардам (*Ф. Муҳаммадиев*). **Пагоҳӣ** шаҳрро давр задем (*Ф. Муҳаммадиев*). Вай имрӯз аз дарс **барвақт** омад.

Савол ва супоришҳо:

1. Бо пасванди «тар» чанд мисол гӯед.
2. Аз ин мисолҳои болоӣ чӣ гуна хулоса баровардед?

Машқи 42. Дар ҷумлаҳои зерин пешванд ва пасвандҳои зарфсозро ҷудо намуда ба дафтаратон нависед.

Ӯ хунари дигаре ҳам надошт, асосан бо бадали иҷораи ҳавличааш қашшоқона зиндагӣ мекард (*С. Айни*). Дар даврдаври меҳмонхона бойҳо ва бойбачаҳо бо либосҳои пурқимат ба худ зинат дода мағрурона менишастанд (*С. Айни*). Худамро базӯр нигоҳ доштам (*Р. Ҷалил*). Бешууруна ба девори ҳамсоя наздик шуд ва ба он тараф чашм андӯхт (*Ҳ. Карим*). Вай имрӯз ба хона барвақт омад. Шумо аввал гапи маро дурустакак гӯш кунед (*П. Толис*).

Машқи 43. Бо истифодаи зарфҳои хомӯшона, мағрурона, босабронна, эҳтиёткорона, далерона, бераҳмона, бедикқатона ҷумлаҳо созад:

Н а м у н а: Ӯ шохҳои дарахтонро бераҳмона мебурид.

§ 4. Навъҳои зарф

Зарфҳо аз рӯи маъно ба навъҳои зерин: тарзи амал, замон, сабаб, мақсад, микдор ҷудо мешаванд.

Машқи 44. Байтро хонед ва маънояшро шарҳ диҳед.

Меҳри он духтарони зеборӯй
Дар дилаш ҷой кард мӯй ба мӯй.

Низомии Ганҷавӣ

* * *

Шеваҳои чашми ўро дар назар дорем мо,
Мӯ ба мӯ з-он ҷунбиши мижгон хабар дорем мо.

Соиб

Савол ва супоришҳо:

1. Порчаи манзумро ба наср гардонед.
2. Зарфҳоро ёфта навъи онҳоро шарҳ диҳед.
3. Дар вақти ба наср баргардонидан чӣ ҳодисаро пай бур-
дед?

Зарфи тарзи амал

Зарфи тарзи амал чигунагии ҳолати иҷрои амал (фعل)-ро мефаҳмонад ва ба саволҳои чӣ тавр?, чӣ тарз?, дар кадом ҳолат? ҷавоб мешавад. Чунон ки дидед, дар байти боло «мӯ ба мӯ» тарзи иҷрои амалро мефаҳмонад.

Зарфҳои тарзи амал дар ҷумла ба вазифаи ҳоли тарзи амал меоянд: Абӯалӣ саросема ба ин ҷо расида қарор гирифт. Домулло мижазада-мижазада сарашро поин мефурорад (С. Улуғзода).

Машқи 45. Матро бо диққат хонед ва зарфҳои онро нишон диҳед.

Ба як марди сарватманд худо ҳама чизро доду фарзанд надод. Аз байн чанд сол гузашту худо як писари нозанин дод. Ягона фарзандро пуф-пуфу, суф-суф карда калон карданд. Кӯдаки нозпарвар аз шамоли қаноти паша ҳам шамол меҳӯрд, аз шақ-шақи кафгиру дег метарсид. Мактабрав шуду ба мактаб бурданд. Бо талабаҳо ҷӯр нашуд. Бачаҳо вайро мазоқ мекарданд, гапзаниҳояш ҳам духтарона, шишту хез ҳояш ҳам. Падарашро ғам гирифт. Пеши ҳакимон, донишмандон, мардони рӯзгордида рафт.

Пурсид:

— Маслиҳат диҳед, чӣ кор кунам, писарам ҷавони далер, бардам, ҷасур нотарс шавад.

Яке маслаҳат дод, ки:
– Шогирди паҳлавон шавад.

Падараш пеши паҳлавони номдор бурд. Писарак ба варзишу тўштин, тарбияи бадан машғул шуд, каме обутоф ёфт.

Дигаре маслиҳат дод, ки:

– Ҳамроҳатон ба шикор баред, тирандози омӯзад. Писарак шикорчии моҳир ва тирандози хуб шуд.

Сеюми маслиҳат дод, ки:

– Шиновари биёмӯзед.

Писарак дар чанд моҳи машқ шиновари моҳир шуд...

Аз “Ҳафт аллома”

Шарҳи луғатҳо:

Мударрис – дарсдиҳанда; муаллим

Ҳаким – доно; донишманд; олим

Зайфмиҷоз – тарсончак

Савол ва супоришҳо:

1. Падар нисбати писари худ чи гуна тарбияро пеш гирифт?
2. Аз чи сабаб писар хислати аввалаашро дигар кард?
3. “Шоҳнома” дар кадом аср офарида шудааст?

Машқи 46. Бо истифодаи зарфҳои зерин ҷумлаҳо соzed.

Оҳиста, оҳистекак, пиёда, аспаки, ёдаки, дарунноки, рӯяки, тасодуфан, фавран.

Н а м у н а: Ў мисолро дар тахтаи синф оҳиста менавишт.

Машқи 47. Порчаро хонед ва зарфҳои онро муайян кунед.

Телевизиони Тошканд хабар дод, ки пагоҳ ҳаво гарм мешавад. Дирӯз дар кўчаи Амир Темури шаҳри Самарқанд дўсти дерианаамро дидам.

3-ин сабаб имрӯза кореро ба фардо ў намонд,
Ҳосил аз ин зиндагӣ бо вазни санги худ гирифт.

Мирзо Турсунзода

Саҳаргоҳе шудам аз ҷониби гулзор,
Даме, ки шамси ҷаҳонтоб сар зад аз кўҳсор.

Пайрав Сулаймонӣ

Ман рӯзона барои дарс хондан ва дарс тайёр кардан ҳеч вақт намеёфтам (*С. Айни*).

Мо дӯхта дидаро ба роҳат
Рӯзона, шабона кор кардем.

Мирзо Турсунзода

Чоштгоҳи як савор аз тарафи ғарби деҳа асп давонда омада,
ба пеши ҳавлии Абдурахим фуромад (*С. Айни*).

Савол ва супоришҳо:

1. Ба зарфҳои мисолҳои боло чи гуна савол мегузored?
2. Мирзо Турсунзода дар байти худ чи гуна зарбулмасали халқиро истифода кардааст?
3. Зиндаги бо вазни санги худ гирифтани чи маъно до-рад?

Зарфи замон

Зарфи замон вақту замони воқеъ шудани амалро фаҳмон-да, ба саволи кай? ҷавоб мешавад: дирӯз, имрӯз, парер, порсол, ҳанӯз, ҳоло, фардо, шабошаб, алҳол, баъд, пагоҳ, бегоҳ. Зарфҳои замон дар ҷумла ба вазифаи ҳоли замон мео-янд.

Дирӯз баъди борон тиру камон баромад (*М.Турсунзода*).

Машқи 48. Бо зарфҳои замон ҷумлаҳо тартиб диҳед.

Дирӯз, дирӯзакак, пешини, саҳари, бегоҳи, шабонгоҳ, нис-фирӯзи, ҳанӯз, ҳозир, акнун, порсол, сони, барвақт, бевақт, доимо, мудом, ҳамеша, дербоз.

Н а м у н а: Дирӯз бародарам-Салим аз шаҳри Тошканд омад.

Машқи 49. Матнро нависед ва зарфҳои онро нишон диҳед.

Ночор то манзили навамон, ки дар доманаи кӯҳ воқеъ гашта буд, хомӯш омадем (*Ф.Муҳаммадиев*). Падари Аҳмад — маҳдум ба ин таклиф ночор рози шудааст (*С.Айни*). Саросема шудам ва чи гуфтanamро надониста қасдан саволи зеринро додам (*Ҳ.Ка-рим*). Шоди мақсади Дилбарро хуб медонист, лекин қасдан шӯҳи карда гапро кашол меод (*Ҷ.Икромӣ*).

Савол ва супоришҳо:

1. Аз мисолҳо зарфҳоро муайян кунед ва ба навъҳо ҷудо?
2. **Гапро кашол додан** чи маъно дорад?

Зарфи сабаб

Зарфи сабаб сабаби ба амал омадан ё наомадани амалро ифода мекунад ва ба саволҳои чаро?, барои чи?, аз чи са-

баб? ҷавоб мешавад: ночор, ноилоҷ, саҳван, маҷбуран, беихтиёр, тасодуфан, хоҳ-нохоҳ, беҳуда, хоҳу нохоҳ, хоҳам-нахоҳам.

Зарфи сабаб дар ҷумла ба вазифаи ҳоли сабаб меояд: Нависанда Меҳрдод туфайли рӯзномае, ки кадоме тасодуфан афтонда буд, аз ҳамаи ин огоҳ гашт.

Машқи 50. Ҷумлаҳоро нависед, ба ҷои нуқтаҳо аз зарфҳои дохили қавс мувофиқашро гузоред.

1. Рафиқонам хостанд, ки чанд шеър хонам, бинобар он маро ба шабнишини бурданд. 2. Ман ҳам либосҳоямро пӯшида аз пасашон ба роҳ даромадам. 3. Он шаб бо як дӯсти қадимам, ки аввалин шеърҳои маро мехонд, вохӯрдм. 4. Дӯстам гуфт, ки ин ҷо омадааст. 5. Ман аз дӯстам пурсидам, ки ин шеър чӣ хел аст? 6. «..... овора нашав, — гуфт ӯ».

(беҳуда, саҳван, маҷбуран, тасодуфан, ночор, хоҳ-нохоҳ, барқасд)

Машқи 51. Порчаи манзумро хонед ва маънидод кунед. Мазмуни онро мухтасар нависед.

Чу хоҳи, ки фардо бари меҳтари¹,
Мақун душмани хештан кехтаре².
Ки чун бигзарад бар ту ин салтанат,
Бигирад ба қаҳр он гадо доманат.
Мақун, панча³ аз нотавонон бидор,
Ки бифканандат, шавӣ шармсор.
Ки зишт аст дар чашми озодагон,
Бияфтодан аз дасти афтодагон.
Бузургони равшандили некбахт,
Ба фарзонагӣ⁴ тоҷ бурданду тахт.
Ба дунболаи ростон қач марав,
В-агар рост хоҳи зи Саъди шунав.

Саъдии Шерозӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Меҳтарӣ** — бузурги
2. **Кехтар** — хурд, майда
3. **Панча** — чангол; зӯрозмоӣ
4. **Фарзонагӣ** — доной, хирадмандӣ

Савол ва супоришҳо:

1. Хештан дар назм кадом шаклҳоро дорад?

2. Зишт, чи маъно дорад? Онро истифода бурда ҷумлае тартиб диҳед.
3. Дар дунбола чи ҳодисаи забонири мушоҳида мекунед?
4. Байти охириро ба наср баргардонед.

Зарфи миқдору дараҷа

Зарфи миқдор, миқдору андозаи иҷрои аломат ва амалро ифода намуда, ба саволҳои чӣ қадар?, чӣ андоза?, чӣ қадарӣ? ҷавоб мешавад: бисёр, хеле, андак, кам, зиёд, як миқдор, бағоят, ҷудо, ду-ду, чор-чор, тоқа-тоқа.

Зарфи миқдор дар ҷумла ба вазифаи ҳоли миқдор меояд: Дар баҳор тоқзори дарахтзор бағоят хурраму дилкушо гардида буд (*С.Улуғзода*). Бо нияти ба шаҳр рафтани кӯшиш мекардам, ки камтар хӯрем ва зиёдтар захира кунем (*С.Улуғзода*).

Машқи 52. Ҷумлаҳоро хонед ва зарфҳои миқдорро ёфта гӯед, ки ба кадом калимаҳо вобаста шудаанд:

1. Шағол ва Самак аз овардани дояи ҷоду бағоят хурраму шодмон шуданд.
2. Мардум ҳам ду-ду, чор-чор аз пасу пеш мерафтанд (*С.Айнӣ*).
3. Ман кам-кам аз тарҷумаи ҳоли Қорӣ-ишқамба хабардор шудам (*С.Айнӣ*).
4. Дар аввали сӯҳбат пирамард як қадар амри маъруф фуруҳт (*С.Айнӣ*).

Машқи 53. Матнро хонед ва хели зарфҳоро муайян намоед?

Пухтани нони Самарқандро бо чашми худ дидам. Вале ҳайҳот акнун сухани муаллимон ба гӯшам намендаромад... Зане ба дарун даромада истода буд. Номи Ҳабибаро гуфтам, мешинохтааст. Фурсате нагузашта Ҳабиба баромада омад.

— Салом, Қосимака, — гуфт вай бо даҳони пур аз ханда.

— Ин ҷоро чӣ хел карда ёфта омадед?

Чеҳраи кушоди ӯро дида хеле далер шудам...

Болта Ориқзода

Шарҳи луғатҳо:

1. **Савғотӣ** — тўҳфа
2. **Мўғтабар** — иззатманд
3. **Фалончӣ** — ишора ба каси номаълум

Савол ва супоришот:

1. Сабаби машхур шудани нони Самарқанд дар чист?
Дар симои Ҳабиба нависанда киро дар назар дорал:

Машқи 54. Чумлаҳоро хонед, фикратонро доир ба зарфҳои ишора-шуда баён намоед.

Ман ҳамаи чўякҳои картошқаро **як-як** дида баромадам, баъди андак вақт боз об додан мумкин буд. Бинои мактаби навамон хеле калон аст. Салим **камтар** нишаста истироҳат карду боз ба кораш рафт. Ман беҳад шод будам. Дар матонат ва суботқори ба худ **кам андар кам** ҳамто доштан.

Машқи 55. Бо зарфҳои зерин чумлаҳо тартиб диҳед.

Бисёр, андак, кам, зиёд, як миқдор, бағоят, чудо, тоқатоқа.

Машқи 56. Матнро хонед ва мулоҳизаатонро баён кунед.

Тўтапошшо ин ҳикояро бо образҳои бисёр равшан ва бо тасвирҳои соддаи халқӣ бағоят дилчасп нақл карда буд. Бо вучуди хурдсоли ман ва дигар шунавандагон бо шунидани ин воқеа ба ҳаяҷон омада будем. Ҳайфо, ки ман таъбир ва тасвирҳои он кампирро аз ёд баровардаам ва дар ин вақт, ки аз замони шуниданам ин ҳикояро шасту чанд сол гузаштааст, маҷбур шудам, ки бо забони худам нависам, лекин ба қадри имкон кўшиш намудам, ки умуман содда шавад. Дар ҳар ҳол ман он кампири 80-солаи бесаводно дар ҳикоябандии воқеаҳо устои аввалини худ медонам ва ўро ҳар вақт ба неки ёд мекунам.

Тўтапошшо дар ҳикоянақлкунӣ умуман бисёр ҳунарманд буд. Як бегоҳӣ, ки ҳанўз шаб торик нашуда буд, модарам ба ман ширбиринҷ дод, ки ба кампир бурда диҳам.

Ошро бурда додам, кампир ба ман гуфт:

— Андак нишин, ман ошро хўрда косаро медиҳам, гирифта мебарӣ ва модарат дар қатори дегу табақ инро ҳам шуста мемонад.

Ман нишастам. Дар ҳамин вақт писари Устохоҷа — Икромхоҷа омад ва дар паҳлӯи ман нишаста аз кампир талаб кард, ки ягон ҳикоя гўяд. Кампир гуфт:

— Ман имшаб ба ҳикоягўӣ ҳавсала надорам, худамро бисёр суст мебинам, аз гушнагӣ хобам набурда истода буд, ошро, ки хўрдам, мехобам.

Икромхоҷа як дараҷа бачаи дағал буд, хусусан ба кампир хеле ҳазлҳои азобдиҳанда мекард:

— Агар ҳикоя намегуфта бошед, ман шуморо ба ош хӯрдан намонам, — гуфт ва косаи ошро аз пеши кампир гирифта гурехта дуртар рафта истод.

Кампир маҷбур шуд, ки ягон ҳикоя гӯяд ва ваъда дода ошро аз дасти Икромхоҷа гирифта хӯрд ва ба ҳикоягӯи сар кард.

Садриддин Айни

Савол ва супоришҳо:

1. Зарфҳои миқдорро ёфта, ба тафсири кадом калимаҳо омадани онҳоро шарҳ диҳед.
2. «**Ба забони худ нависам**» -ро чи тавр мефаҳмед?
3. Чаро нависанда Тўтапошшоро устоди аввалини худ ҳисобидааст?

Машқи 57. Ҷумлаҳоро хонед, калимаҳое, ки маконро далолат мекунанд, муайян намоед.

Ман дар он ҷо дар рӯи суфа ба болои кат нишаста танбӯр менавохтам (*С.Айни*). Пешхизмат ҷорӯберо ба даст гирифта давида аз хона берун баромад (*С.Айни*). Дар онҳо ҳар ҷо — ҳар ҷо одамон дучор меоманд (*Р. Ҷалил*). Вай аз дур ҳамчун капитани киштие ба назар менамуд (*Ҳ.Карим*). Модар аз тиреза чашм канда поён нигарист (*Ҳ.Карим*). Малоҳат як қад парида дар он ҷо модарашро дид (*Р.Ҷалил*). Мо пеш рафтем, қариб буд, ки ба қалъа наздик шуда, зада ба даруни шаҳр дароём (*Ҷ.Икромӣ*). Сабр кунед, ин сӯ он сӯро пурсида кофтуков кунем (*Ф.Ниёзӣ*).

Даштҳои хорзору мудҳиши пурғору ҷар,
Сар ба сар гаштанд боғу бўстони пурсамар.

Мирзо Турсунзода

Зарфи макон

Зарфи макон ҷой ва макони воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода намуда, ба саволи кучо?, дар кучо? ҷавоб мешавад.

Машқи 58. Ҷумлаҳоро навишта зарфҳои маконро муайян намоед.

1. Вай дар болои дарё ин тараф-он тараф парвоз кардан гирифт. 2. Ҳама ҷо аз одам пур буд. 3. Одамон сар то сари ҳавлиро пур карданд. 4. Навбатдор яке аз хобидагонро бедор кардани

шуда, ин сў он сў чунбонд. 5. Дарахтони арча ҳар ҷо — ҳар ҷо соя афканда буданд.

Машқи 59. Ба ҷои нуқтаҳо зарфҳои мувофиқи дар қавс бударо гузошта, ҷумларо хонед.

1. Посбонқadam мезанад ва оҳангеро зери лаб замзама мекунад.

2дар таги беда баланди сершоҳу барг як юрт мекунед.

3. Аз дашти ҳамворе дида мешуд.

4. Соҳиби хона Асадро аз ҳудаш шинонд.

(ин ҷо, ин сў, он сў, болотар, дуртар).

Машқи 60. Зарфҳои зеринро истифода бурда, ҷумлаҳо тартиб диҳед: дуртар, поёнтар, он сў, ин сў, ин ҷо, он ҷо, ин тараф, он тараф.

§ 5. Сохти зарфҳо

Машқи 61. Ҷумлаҳоро хонед ва фикратонро дар бораи сохти зарфҳо баён кунед.

Вақти шикори бедона ҳанӯз нарасидааст. Ў фақат баъди бо-муваффақият аз санҷиш гузаштани мошини ихтироъкардааш озодона нафас кашид. Аз шумо, устои меҳрубон, умрбод хурсандам. Шоди бечуну чаро аз ўҳдаи ин кор мебарояд. Писарак маро мешинохтааст, ки ин қадар ба ман гарм-гарм нигоҳ кард. Як-ду рӯз дар ин ҷо хоб карда сиҳат шуда рафт. Сабр кунед, ин сў он сўро пурсида кофтуков кунем. Ман он шаб дар он сарҳавз хобида, фардо пагоҳи баъд аз таътил ба роҳи худ рафтам.

Савол ва супоришҳо:

1. Тарзи сохта шудани зарфҳоро шарҳ диҳед.
2. Зарфҳо дар мисолҳо ба кадом калимаҳо вобаста шудаанд?

Машқи 62. Матнро хонед, зарфҳои онро нишон диҳед ва сохти онҳоро гӯед?

Як вақтҳо дар тамоми шаҳри Бухоро касалии вабо паҳн мешавад. Муромурӣ авҷ мегирад. Одамон ҳайрон, ҷи кор карданашонро намедонанд. Баъзеҳо Бухороро тарк карда бо молу ҳолашон ба шаҳрҳои дигар кўчида мераванд, баъзеҳо ба тақдиршон тан дода “ҳар ҷи шавем, шавем” — гуфта дар хонашон мемонанд.

Подшоҳи Бухоро барои пеши ин касалиро гирифта тан ҳамин ҳамаи уламою донишмандони мамлакаташро ҳам карда, ба онҳо супориш медиҳад, ки илоҷ, аз ин бало халос кардани мардумро ёбанд. Аммо ҳеҷ кас дар ин бобат чорае карда наметавонад. Иттифоқо ба подшоҳ хабар медиҳанд, ки дар қадом як кунҷи шаҳр Абӯали гуфтагӣ як табиби қавон ҳасту агар тавонад, илоҷи ин касалиро фақат ӯ ёфта метавонад. Одам монда Абӯалиро ба пеши подшоҳ гирифта меоянд. Подшоҳ Абӯалиро дида аввал назараш намегирад, баъд дилу бедилон мегӯяд:

– Агар дар ҳақиқат табиб бошед, чораи касалиро бинед.

Абӯали “хуб” мегӯяд ва хоҳиш мекунад, ки барои ӯ ҳазориспанди бисёре ҳам карда биёранд. Бо як даҳон гапи подшоҳ хоҳиши Абӯали зуд иҷро мегардад...

Аз “Ҳафт аллома”

Шарҳи луғат:

1. **Иттифоқо** – якбора; ногаҳон
2. **Хуб** – хӯш

Савол ва супоришот:

1. Абӯали чӣ гуна мардуми Бухоро аз касалии вабо халос кард.
2. Барои чӣ подшоҳ ба Абӯали мукофот дод.
3. Дар оилаи шумо ҳазориспандро низ истифода мебаранд ва бо қадом мақсад.

Зарфҳо аз ҷиҳати сохт содда, сохта, мураккаб ва таркиби мешаванд:

1. **Зарфҳое, ки танҳо аз як реша иборатанд, содда мебошанд:** дина, оҳиста, баъд, зуд, боз, саҳл, акнун, ҳамеша, ҳанӯз, бисёр, ниҳоят, андак, акнун, тез.

2. **Зарфҳое, ки реша ва пасванду пешванд доранд, сохта мебошанд:** қасдан, пешакӣ, шервор, пуштнокӣ, хомӯшона, дарҳол, барвақт, ноилоҷ, торафт, бепарвоёна, банохост, баноғоҳ.

3. **Зарфҳое, ки аз ду реша ва пасванду миёнванд сохта шудаанд, мураккаб мебошанд:** якзайл, чорзону, дучанд, гармогарм, шабошаб, пасопас, лаболаб, сарбаландона, дилпуруна, шитобкорона, панҷкаси, дукарати, секаса, якбора, оҳиста-оҳиста, дуду...

4. **Зарфҳои таркибӣ аз калимаҳои гуногун ташаккул ёфтаанд:** сол аз сол, сол то сол, худ аз худ, рӯ ба рӯ, як ба як, каму беш, хоҳу нохоҳ, бегану хавф, бечуну чаро.

Машқи 63. Чумлаҳоро нависед ва зарфҳои онҳоро ёфта, тарзи сохта шуданашонро шарҳ диҳед.

1. Борон нарм-нарм ба рӯяш сила мезад, гили нам варақ-варақ аз нақши пояш мехест.

2. Деҳ чун ҳамеша барвақт дар хоб буд.

3. Ниёз қаблан дар чунин ҳоле наяфтода буд.

4. Кампирак бо ҳавсала номаҳоро як-як таҳ карда дар сандуқ мемонд.

5. Шаҳрвандон ҳама пасрӯ ҳаракат мекарданд.

6. Модар дарро оҳиста ва бесадо мекушояд, модар чун фа-риштаи осмон сабук ва беовоз роҳ мегардад.

Сотим Улуғзода

Дар сохтани зарфҳо пешванд ва пасвандҳои зерин ишти-рок мекунанд:

бе-: беибо, беамон, бемалол, беихтиёр, беҳад, беандоза, бениҳоят, беист,...

но-: нохост, ногуфт, ноҳақ, ноилоҷ, ночор,...

ба-: базӯр, баҳузур, бароҳат, батафсил, бағоят, ...

бар-: барвақт, бармаҳал,...

бо-: босуръат, бошитоб, боизтироб, боэҳтиёт,...

дар-: даррав, дарҳол, дартоз,...

то-: торафт,...

-она: мардона, хашмгинона, рӯзона, шабона, шоирона, саъ-диёна, калонворона,...

-ан: зӯран, маҷбуран, тамоман, қисман, саҳван, фавран, баъзан, бадохатан, қасдан,...

-нокӣ: рӯйноки, пуштнокӣ,...

-акӣ: даҳанаки, аспакӣ,...

-о: ошкоро, иттифоқо, гоҳо, басо,...

-вор: бародарвор, рӯдаквор,...

-ӣ: яктой,...

Бо роҳи мураккабшавии калима (ҳамроҳи гаштани ду кали-ма) ва таркибҳои низ зарфҳои сохта мешаванд: саросар, лаболаб, якзайл, тӯда-тӯда, як-як, якпахлӯ, зӯр ба зӯраки, рӯз то рӯз, худ аз худ.

Машқи 64. Аз калимаҳои зерин истифода бурда зарфҳои макон созед ва сохти онҳоро муайян кунед?

Берун, дарун, ҳамин ҷо, дур, наздик, ин сӯ, он сӯ, он тараф, ин тараф, ҳама ҷо...

Намуна: Дар ҳама ҷои республикаи Ўзбекистон маърузаи президент И. Каримовро муҳокима мекунамд.

Машқи 65. Чумлаҳоро хонед ва фикратонро дар бораи сохти зарфҳои ишорашуда баён кунед.

Вақти шикори бедона **ҳанўз** нарасидааст. Ў фақат баъди бомуваффақият аз санҷиш гузаштани мошини ихтироъкардааш **озодона** нафас кашид. Аз шумо, устоди меҳрубон, **умрбод** хурсандам. Шоди **бечуну чаро** аз ўҳдаи кор мебарояд. Писарак маро мешинохтааст, ки **ин қадар** ба ман гарм-гарм нигоҳ кард. Як-ду рӯз **дар ин ҷо** хоб карда сиҳат шуда рафт. Сабр кунед, **ин сў он сўро** пурсида кофтуков кунем. Ман он шаб дар он сарҳавз хобида, фардо **пагоҳонӣ** баъд аз таътил ба роҳи худ рафтам.

Савол ва супоришҳо:

1. Чумлаҳои зарфдорро нависед ва тарзи сохта шудани зарфҳоро шарҳ диҳед.
2. Зарфҳо дар матн ба кадом калимаҳо вобаста гаштаанд?

Машқи 66. Ғазалро ифоданок хонед ва маънидод кунед. Ба зери зарфҳо хат кашед ва аз ҷиҳати сохт шарҳ диҳед.

Мутриби хушнаво, бигў тоза ба тоза, нав ба нав,
Бодаи дилкушо бичў тоза ба тоза, нав ба нав.
Бо санаме чу лўбате хуш бинишин ба хилвате,
Бўса ситон зи рўи ў тоза ба тоза, нав ба нав.
Бар зи ҳаёт кай хўри, гар на мудом май хўри?
Бода бихўр ба ёди ў тоза ба тоза, нав ба нав.
Боди сабо чу бигзарӣ бар сари кўи он парӣ,
Қиссаи Ҳофизаш бигў тоза ба тоза, нав ба нав.

Ҳофизӣ Шерозӣ

Савол ва супоришҳо:

1. Зарфи таркибиро муайян кунед.
2. «**Бар хўрдан**»-ро шарҳ диҳед.
3. Сохти калимаҳои **дилкушо** ва **хушнаво**-ро муайян карда, бо истифодаи онҳо чумлаҳо тартиб диҳед.
4. Феълҳои дар ғазал буда, кадом замонро ифода мекунамд?

Бидон, ки шарафи одамі ба нутқ аст ва ҳар кӣ дар нутқи адаб риоят накунад, аз ин шараф бебаҳра бошад. Барои он ки нутқ ба савоб бояд ва илло, хомӯши беҳ аз он бувад. Ва дар сухан гуфтан чандин адаб аст, ки шайху ғолибро риоят бояд кард ва чандин адаби дигар аст, ки нозилон нигоҳ бояд дошт. Агар пурсанд, ки адаби ғолибон дар сухан гуфтан чанд аст, бигӯй шаш. Аввал, он ки сухан фарохӯри ҳоли ҳар кас гӯяд.

Дуюм, он ки ба лутф сухан гӯяд, на ба унф. Сеюм, он ки дар вақти сухан гуфтан хандон ва шукуфта бошад, на туршрӯю гирифта. Чаҳорум, чандон сухан ба мустамеи он гӯяд, ки ба малоли хотири эшон наанҷомад. Панҷум, сухане гӯяд, ки манфиати дунё дар он бошад. Шашум, то сухане тамом ба иёр набошад, бар забон наронад, ки сухани бузургон ба масобаи тухм аст ва агар тухм фосиду бемағз бошад, дар ҳар замин, ки афтад, нарӯяд ва аз ӯ манфиате ба ҳосил нарасад.

Шарҳи луғатҳо:

1. **Нутқ ба савоб** — сухани рост
2. **Нозил** — шахси то мартабаи шайхи расида
3. **Фарохӯр** — муносиб
4. **Унф** — дурушти
5. **Мустамеъ** — шунаванда
6. **Иёр** — қадр
7. **Масоба** — монанд

Машқи 67. Аз мисолҳои зерин зарфҳои замонро муайян кунед ва сохти онҳоро гӯед.

Аҳволаш рӯз аз рӯз беҳтар мешавад (*Ф. Муҳаммадиев*). Давлати хўчаин рӯз то рӯз зиёд мешуд (*С. Айни*). Аз рӯи гуфтаҳои онҳо муҳаббатам дар ҳаққи Аҳмад — махдум рӯз то рӯз зиёдтар ва афзун мегардад. Ҳар гоҳ мо муттаҳид ва муттафиқ шавем, ҳаққи худро хоҳем гирифт (*С. Айни*).

Машқи 68. Зарфҳои зеринро нависед, сохти онҳоро фаҳмонда диҳед.

Дарҳол, дарвоқеъ, бошиддат, бевосита, беихтиёр, дартоз, ночор, ногаҳон, ноилоҷ, нохост, саҳван, қатъият, воқеан, девонавор, мардонавор, аспаки, қафоноки, гамгинона, шодона, бисёртар, зудтар, камтар, андактар.

Машқи 69. Ҷумлаҳоро хонед. Чи тавр сохта шудани зарфҳоро шарҳ диҳед.

Олимон ин воқеаро кайҳо **пешакӣ** гуфта мондаанд (*А.Деҳотӣ*). Шабона пас аз торик шудани ҳама ҷо ба деҳаи Испане даромадем (*С.Айнӣ*). Дар асоси барномаи нав дар машғулиятҳои забони модарӣ бештар **муस्ताқилона** кор кардани хонандагон ва ба тарзи проблемавӣ ҳал кардани масъалаҳои забони модарӣ дар назар дошта шудааст. Дар дилам **саҳлакак** умед пайдо шуд. **Ногоҳ** ба гӯшам овози форами танбӯр ва хониши ҳофизи хушхонамон Шоҳназар Соҳибов расид (*А.Деҳотӣ*). Баъд ӯ аз ман оҳиста ва боэҳтиёт пурсид (*П. Толис*). Агар кор набошад, бихобед, ки фардо **барвақттар** аз хоб хестан лозим аст (*С.Айнӣ*). Онҳо дар рӯшноии машғал **торафт** намоёнтар мешаванд (*С. Улуғзода*).

Савол ва супоришҳо:

1. Аз матн пешоянд ва пасояндҳои зарфсозро ҷудо кунед.
2. Ба тарзи проблемавӣ ҳал кардани масъалаҳои забони модариро чи гуна мефаҳмед.

Машқи 70. Ба ҷои нуқтаҳои зарфҳои дар қавс бударо гузошта, ҷумлаҳои нависед. Аз ҷиҳати маъно ва сохт ин зарфҳоро шарҳ диҳед.

Ба соҳилҳои Амударё баҳор ... омад. Дашту кӯҳ аз лолаву бунафша ... рангинтар мешуд. Ҳама ҷо марғуб ва дилкушо буд. Аз нафаси сабзаҳои зумуррадгун дили кас ... ҳаловат мебурд. ... аз ҳама ҷо овози барраҳои навзод ба гӯш мерасид (торафт, барвақт, хеле, воқеан).

Машқи 71. Ҷумлаҳои тартиб диҳед, ки дар сохтани онҳо пешванд ва пасвандҳои зарфсози зерин иштирок карда бошанд.

бе-; но-; ба-; бар-; бо-; дар-; то-; -она; -ан; -ноки; -аки; -о; -вор; -и.

Машқи 72. Ҷумлаҳои нависед ва ба зерин зарфҳо хат кашед. Гӯед, ки онҳо аз тақриби кадом ҳиссаҳои нутқ сохта шудаанд.

1. Одамон тӯда-тӯда ва танҳо-танҳо ба ҳар тараф тез-тез мерафтанд (*С.Айнӣ*).
2. Мо чизҳои шахсан ба худашон тааллуқдоштаро як-як шумурдем (*С.Улуғзода*).
3. Ду нафар бо ҷӯбдасҳои дарозашон дарвозаро саҳт-саҳт мезаданд (*С.Улуғзода*).
4. Ёдгор шунидаҳояшро ягон-ягон ба Гулнор нақл кард (*С.Айнӣ*).
5. Ман кам-кам аз тарҷимаи ҳоли Қори-ишқамба хабардор шудам (*С.Айнӣ*).

Машқи 73. Бо зарфҳои зерин ҷумлаҳои дода нависед. Тарзи сохтани имлои онҳоро дар хотир доред.

Оҳиста-оҳиста, ду-ду, саҳифа-саҳифа, рафта-рафта, саҳт-саҳт.

Машқи 74. Чумлаҳоро нависед ва зарфҳои таркибии онҳоро муайян кунед.

1. Пахта деҳқонро рӯз ба рӯз бадавлат мекунад. 2. Шаҳри мо обод мешавад. 3. Салимаҳон чусту чолокона либос медӯзад. 4. Мошини автомати мактубҳоро худаш ба манзилҳо дар як он ҷудо мекунад. 5. Занон баробари мардон бағоят тез кор мекунанд. 6. Вай худ ба худ сурх мешуд, таб мебаровард. 7. Вай калимаҳоро бо сабру тоқат ҳичо ба ҳичо менавишт.

§ 6. Имлои зарф

Зарфҳое, ки бо пешвандҳои **ба-, бар-, бе-, бо-, но-, то-** ва зарфҳои мураккаб якҷоя навишта мешаванд: баногоҳ, бакулли, баҳузур, батафсил, барвақт, бардурӯғ, барқасд, бодикқат, бо-муваффақият, бемаврид, торафт, дузону, дупаҳлӯ, дучанд, як-зайл, якпаҳлӯ, чорзону, кинояомез, пасфардо, порсол, умрбод, перорсол, парершаб.

Зарфҳое, ки аз такрори калима сохта шудаанд, бо дефис навишта мешаванд: аҳён-аҳён, доман-доман, даста-даста, гурӯҳ-гурӯҳ, оҳиста-оҳиста.

Зарфҳое, ки аз такрори калима ва пешояндҳо иборатанд, ҷудо навишта мешаванд: дам ба дам, рӯз то рӯз, сол ба сол, хона ба хона, шаб то шаб ва ғайра.

Зарфҳои мураккабе, ки ба воситаи миёнванди **-о- (-ё-)** сохта шудаанд, якҷоя навишта мешаванд: дуродур, сарозер, лабо-лаб, пасопеш, паёпай ва ғайра.

§ 7. Таҳлили морфологии зарф

Нақшаи таҳлил

I. Кадом ҳиссаи нутқ аст. Маълумоти умумӣ.

II. Аломатҳои морфологии:

1. Ҳиссаи мустақили нутқ буда, тағйир намеёбад;
2. Бандаки изофӣ, соҳиби ва шахси қабул накарда, ба шакли ҷамъ намеояд;
3. Дараҷаи қиёси дорад;
4. Бо пешоянду пасоянд намеояд.

III. Вазифаи синтаксиси: Дар ҷумла ба вазифаи ҳол меояд.
Мисол:

Сухан меронд сарбаста ниҳон медошт маъниро,
Ба мисли донаи гавҳар, ки пинҳон аст дар дарё.

Мирзо Турсунзода

Намунаи таҳлил

Сарбаста — зарф буда, тарзи иҷрои амалро мефаҳмонад; тағйир намеёбад ва дараҷа дорад — сарбасттар; он дар ҷумла ба феъл вобаста гашта (сарбаста — чи тарз?) ба вазифаи ҳоли тарзи амал омадааст.

Саволҳо барои такрору ҷамъбасти зарф:

1. Зарф чист ва ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
2. Хусусиятҳои асосии зарф кадомҳоянд?
3. Зарф дорои кадом хусусиятҳои наҳвист?
4. Зарф асосан ба чи вобаста шуда меояд?
5. Пешванд ва пасвандҳои зарфсозро номбар кунед.
6. Боз бо кадом роҳҳо зарф сохта мешавад?
7. Зарф аз кадом ҷиҳат ба сифат монанд аст?
8. Навъҳои зарфро номбар кунед ва доир ба онҳо мисолҳо оред?
9. Зарфи тарзи амал чиро ифода мекунад ва ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
10. Зарфи замон чист ва чиро ифода мекунад?
11. Зарфи сабабро шарҳ диҳед.
12. Зарфи миқдору дараҷа чиро ифода мекунад?
13. Зарфи макон чиро ифода мекунад?
14. Зарфҳо дар ҷумла чи вазифаро адо мекунанд?
15. Зарфҳо аз ҷиҳати сохт чанд навъанд?
16. Тарзи сохтани зарфҳои сохтаро шарҳ диҳед.
17. Зарфҳои мураккаб бо кадом роҳҳо сохта мешаванд?
18. Зарфҳои таркибиро шарҳ диҳед ва имлои онҳоро гӯед.

§ 8. Ҳиссаҳои номуस्ताқили нутқ

Машқи 75. Матни зеринро нависед ва ба зери пешоянду пасояндҳо хат кашед.

ҲИКОЯТ

Ҳотамро пурсиданд, ки ҳаргиз аз худ каримтаре¹ диди?

Гуфт? — Бале, рӯзе дар хонаи ғуломи ятим фуруд омадам ва даҳ сар гӯсфанд дошт. Филҳол² як гӯсфандро кушту пухт ва пеши ман овард. Ва маро қитъае аз вай хуш омад, бихӯрдам ва гуфтам: Валлоҳ ин бисе хуш буд. Он ғулом берун рафт ва як-як гӯсфандро мекушт ва он мавзеъро мепухт, пеши ман меовард. Ман аз он огоҳ не.

Чун берун омадам, савор шудам, дидам, ки беруни хона хуни бисёре рехтааст.

Пурсидам, ки ин чист?

Гуфтанд, ки: — Вай ҳама гӯсфандони худро кушт.

Вайро маломат кардам, ки: — Чаро чунин карди?

Гуфт: — Субҳоноллоҳ³, туро хуш ояд чизе, ки ман молики он бошам ва дар он бахили кунам? Ин зиштсирати бошад.

Пас Ҳотамро пурсиданд, ки ту дар муқобили он чи доди?

Гуфт: — Сесад шутури сурхмӯй ва панҷсад гӯсфанд.

Гуфтанд: — Ту каримтар боши.

Гуфт: — Ҳайҳот, вай ҳар чӣ дошт, дод ва ман аз он чӣ доштам, аз бисёр андаке беш надодам.

Қитъа

Чун гадое, ки ним нон дорад,

Ба тамоми диҳад зи хонаи хеш.

Бештар 3-он бувад, ки шоҳи қаҳон,

Бидиҳад нима аз хазинаи хеш.

Шарҳи луғатҳо:

1. **Карим** — босаховат, ҷавонмард
2. **Филҳол** — фавран, ба зудӣ
3. **Субҳоноллоҳ** — мадху сано бод ба худ
4. **Бахилӣ кардан** — мумсики кардан

Савол ва супоришҳо:

1. Фикри шумо дар бораи ин ҳикоят чист?
2. Фулом кадом қитъаи (ҷои) гӯсфандро ба Ҳотам пухта овард?!
3. Байти охирино ба наср баргардонед.

Машқи 76. Порчаи манзумро ифоданок хонед ва пешояндҳои онро гӯед?

Модарам мегуфт доим вақти хоб:

“Хоб кун, албатта, бо пахлӯи рост!

Бар ҳама коре, ки ният мекуни,

Сар бикун бо қувваи бозуи рост.

Нонро доим ба дасти рост гир,

Пӯш аввал остини ростро,

Гар бубанди аҳд, дасти рост деҳ,

Дасти чап не хайр дорад, не бақо”.

Хурд будам, беҳабар будам ҳанӯз:

Фарқ байни дасти чап ё рост чист?

Хоб кардам, сер будам муддао,

Муддао дар дасти чап ё рост нест.

Баъд фаҳмидам муроди модарам,

3-ин насиҳатҳош дигар будааст:

Бо чунин панду насиҳатҳо ба ман
Ростиро тарбият бинмудааст.

Лоиқ Шералӣ

Шарҳи луғат:

1. **Муддао** – мақсад

Савол ва супоришот:

1. Мақсади шоир аз “дасти рост” аз чи иборат?
2. **Фикри** худро оиди ин манзума баён намоед?
3. “Дасти рост” бо ростқавли чи гуна алоқа дорад?

Машқи 77. Матро хонед ваҳиссаҳои номустақили онро ҷудо кунед.

Бузурҷмеҳрро пурсиданд, ки сабаб ҷи буд, ки подшоҳии Оли Сосон (соли 226 мелоди аз тарафи Ардашери Бобакон писари Сосон таъсис гардида буд) вайрон гашт ва ту тадбиргори ӯ буди ва имрӯз ба раёю тадбир ва хираду дониш туро дар ҷаҳон назире нест.

Гуфт: — Сабаб ду чиз буд: яке он ки Оли Сосон корҳои бузург ба кордорони хурд ва нодон ғумошта буданд ва дигар аҳли донишу хирадмандонро харидорӣ накарданд ва кор ба нодону кӯдакон гузоштанд ва ин ҳар ду хираду дониш набошад ва ҳар он гоҳ, ки кор бо нодону кӯдакон афтод, бидон, ки подшоҳӣ аз хона бихоҳад шуд...

Аз «Низомулмулк»

Савол ва супоришҳо:

1. Ҳикмати матн дар чист?
2. **Назар** ҷи маъно дорад?
3. Ҳикоятро аз ёд кунед.

Дар забон калимаҳои ҳастанд, ки дар алоҳидагӣ маъноеро ифода намеkunанд ва ба савол ҷавоб намешаванд. Ба ҳиссаҳои номустақили нутқ пешоянду пасояндҳо, пайвандак, ҳиссаҷаҳо ва нидо дохил мешаванд. Онҳо аз ҳиссаҳои мустақили нутқ бо он фарқ мекунанд, ки ашӯ, аломат ва шумораи онҳоро ифода намеkunанд ва аъзои ҷумла ҳам намешаванд.

§ 9. Пешояндҳо

Машқи 78. Ҷумлаҳоро хонед ва шарҳ диҳед. Кадом калимаҳо сабаби тағйир ёфтани тобиши маъноии ҷумлаҳо шудаанд.

1. Шерзод ба китобхона рафт.

2. Шерзод то китобхона рафт.
3. Шерзод аз китобхона рафт.

Машқи 79. Чумлаҳоро нависед ва фарқи маъноии онҳоро гӯед.

1. Аз дур Дилафрӯз менамояд.	1. Аз дур мисли Дилафрӯз менамояд.
2. Соҳиб Назаров мерақсад.	2. Соҳиб бо Назаров мерақсад.
3. Шоҳниёз боодоб аст.	3. Мисли Шоҳниёз боодоб аст.

Пешояндҳо ҳиссаи номуствақили нутқ буда, дар ибораю ҷумла муносибатҳои гуногун: яъне амали ба предмет нигаронидашударо аз ягон ҷиҳат шарҳ медиҳанд:

а) макон — Абӯабдулло Рӯдаки **дар** Панҷрӯд таваллуд шудааст.

б) замон — Рӯдаки **дар** ҷавони ба шеърӯ суруд рағбати калон дошт.

в) масофа — овозаи он шоири забардаст то Бухоро рафт.

г) мақсад — Рӯдаки ба Бухоро **барои** таҳсил рафтааст.

Пешояндҳо бо исм, ҷонишин ва калимаҳои исмшуда омада, муносибатҳои онҳоро бо дигар калимаҳо муайян мекунаманд.

Машқи 80. Порчаи манзумро хонда маънидод кунед. Баъд мазмуни онро мухтасар нависед.

Шунидам, ки як бор дар ҳаллае¹
 Сухан гуфт бо обиде² каллае.
 Ки ман фарру³ фармондеҳи доштам,
 Ба сар — бар кулоҳи меҳи доштам.
 Сипехрам⁴ мадад карду нусрат вифоқ⁵,
 Гирифтам ба бозуи давлат Ироқ.
 Бикун пунбаи ғафлат аз гӯши ҳуш,
 Ки аз мурдагон панде ояд ба гӯш.
 Тамаъ карда будам, ки Кирмон хӯрам,
 Ки ногоҳ бихӯрданд кирмон сарам.

Саъдии Шерозӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Ҳаллае** — ҷое, маҳаллае
2. **Обид** — ибодаткунанда, худочӯ
3. **Фарр** — ҳашамат, дабдаба
4. **Сипехр** — фалак, тақдир
5. **Вифоқ** — мувофиқат, созиш

Савол ва супоришҳо:

1. Пешояндҳоро ёфта шарҳ диҳед, ки чи вазифаро адо кардаанд?
2. **Бикун пунбаи гафлат аз гӯши ҳуш** — чи маъно дорад?
3. Кирмон аз кирмон чи фарқ дорад? Онро дар забон чи мегӯянд?

Машқи 81. Шеърро хонед ва мавзӯи асосии онро муайян кунед. Пешояндҳоро бо калимаҳои ҳампаҳлӯяшон нависед ва шарҳ диҳед.

Баҳор омад, зи умрам боз як соли дигар бигзашт,
 Тамоми зиндагӣ оҳиста аз пеши назар бигзашт.
 Ба мисли гӯшту нохун ҳамеша бо Ватан будам,
 Агарчи нисфи умри беҳтаринам дар сафар бигзашт.
 Ватан, дар ҳар қучо омад ба сар форам ҳавои ту,
 Ман аз он сӯи уқёнус бишнидам садои ту.
 Агарчи дар миён тӯфону мавҷи баҳрҳо буданд,
 Вале омад ба гӯши ман садои рӯдҳои ту.
 Ба вақти бозгаштан чун расидам бар ҳудудат ман.
 Нишастам дар замини ту, паридам дар ҳавои ту,
 Ба овози дурудат ман, ба оҳанги сурудат ман.
 Агарчи борҳо афтодам аз ёру диёрам дур,
 Ба сайёҳи маро карданд гарчи дӯстон машҳур.
 Вале ман дар ҳама ҷо, дар ҳама кунҷу канори даҳр,
 Ҳамеша бо Ватан будам, ҳамеша бо Ватан масрур.

Мирзо Турсунзода

Савол ва супоришҳо:

1. Иншое нависед ва дар он муҳаббати худро нисбати Ватан баён созед.
2. **Ба мисли гӯшту нохун бо Ватан будан** чи маъно дорад?
3. «**Шахси беватан — булбули бечаман**» -ро шарҳ диҳед.
4. Гӯед, ки **ҳамеша** кадом ҳиссаи нутқ аст?

Машқи 82. Ҷумлаҳоро нависед ва пешояндҳои ишорашударо шарҳ диҳед.

1. Сипоҳро ҳамеронд **бар сони** шер...

Абулқосими Фирдавӣ

2. Ба оташ — дарди **бар мисоли** Самандар
 Ба об — андарун **бар мисоли** наҳангон.

Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

3. Зери хок — андарунат бояд хуфт.

Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

4. Мо шоиронем ва ба ғайр аз шоир касеро дар маҷлиси худ роҳ намедиҳем.

Садриддин Айнӣ

Пешояндҳои забони тоҷикӣ аз рӯи сохт ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд.

1. **Пешояндҳои содда:**

- а) **аслӣ:** аз, ба, дар, бо, барои, бе, то, ҷуз.
- б) **номӣ:** пеши, назди, рӯи, болои, паси, ғайри.

2. **Пешояндҳои номии таркибӣ:**

- а) **изофӣ:** дар болои, аз болои, ба тариқи, ба хусуси...
- б) **беизофа:** пеш аз, баъд аз, ғайр аз, ба ҷуз, оид ба, нисбат ба, ба ғайр аз, то ба.

Пешояндҳои содда ба ҷузъҳо ҷудо нашуда, бо исму калимаҳои исмшуда омада, тобишҳои гуногуни маъноиро ифода мекунанд.

Машқи 83. Матни зеринро бо диққат хонед ва пешояндҳои содда ва таркибии онро муайян намоед?

Якero дар санъати гӯшти гирифтн саромада буд, сесаду шаст банди фунун бидонисти ва ҳар рӯз ба навъе аз он гӯшти гирифтӣ, магар гӯшаи хотираш бо ҷамоли яке аз шогирдон майле дошт, сесаду панҷоҳу нӯҳ бандаш даромӯхт, магар як банд, ки дар таълими он дафъ андохтӣ ва таъхир кардӣ. Филҷумла, писар дар қуввату санъат сар омад ва касеро бо ӯ имкони муқовимат набуд, то ба ҳадде ки пеши малики он рӯзгор гуфта буд: “Устодро фазилате, ки бар ман аст, аз рӯи бузургист ва ҳаққи тарбият, вагарна ба қувват аз ӯ камтар нестанд ва ба санъат бо ӯ баробар”.

Маликро ин тарки адаб нописанд омад, фармуд, то мусораат кунанд. Мақоме муттасеъ тартиб карданд ва аркони давлату аъёнӣ ҳазрат ва зӯроварони рӯи замин ҳозир шуданд.

Писари ҷавон чун пили маст андаромад ба салобате, ки агар кӯҳи оҳание будӣ, аз ҷой баркандӣ. Устод донист, ки ҷавон ба қувват аз ӯ бартар аст. Бад-он банди қариб, ки аз вай ниҳон дошта буд, бо ӯ даровехт. Писар дафъи он надонист. Устод ба ду даст аз заминаш болои сар бурд ва фуру кӯфт. Фирев аз халқ бархост.

Малик фармуд, то устодро хилъату неъмат доданд ва писарро заҷру маломат кард, ки бо парварандаи хеш даъвои муқовимат кардӣ ва ба сар набурдӣ.

Гуфт:

Эй подшоҳи рӯи замин, ба зӯровари, бар ман даст наёфт,
балки маро аз илми гӯшти дақиқае монда ва аз дарег ҳамедошт.
Имрӯз бад-он дақиқа бар ман голиб омад.

Устод гуфт:

— Бале аз баҳри чунин рӯзе, ки зиракон гуфтанд:

“Дӯстро чандон қувват мадеҳ, ки гар душмани кунад тавонад,
Нашунидаи, ки чӣ гуфт, он ки аз парвардаи хеш чафо.

Ё вафо худ набуд дар олам,
Ё магар кас дар ин замона накард.
Кас наёмӯхт илми тир аз ман,
Ки маро оқибат нишона накард”.

Саъдии Шерозӣ

Шарҳи лугатҳо:

1. **Санъат** — ҳунар, пеша, касбу шуғл
2. **Саромада** — аввалин, моҳиртарин, пешқадам
3. **Фохир** — фахркунанда, боифтихор, бошукӯҳ
4. **Таъхир** — ба қафо мондан, ба қафо андохтани вақт
5. **Филҷумла** — хуллас, хулласи калом
6. **Муқовимат** — истодагарӣ, баробар омадан, муқобили
7. **Мусораат** — шитобкорӣ, мусобиқа, мубориза бо ҳамдигар,
дар ин ҷо ба маънои гӯштингири
8. **Мутгасеъ** — васеъ, фарох, кушод
9. **Аъён** — бузургон, ашроф, раҳбарон
10. **Ҳазрат** — ҳозиршавӣ; даргоҳ; калимаи таъзиму мурочиат
ба шахси бузург
11. **Салобат** — савлат, ҳайбат, қудрат
12. **Ғариб** — нодир, аҷиб, ғалатӣ
13. **Ғирев** — гулгула, шӯру ғавго, доду фарёд

Савол ва супоришот:

1. Хулосаи шумо оиди писари ҷавон чист?
2. Оё шогирд дуруст рафтор кардааст?
3. Дар зиндагӣ имрӯз ҳам ин гуна ҳолатҳо вомехӯрад?
Байтро шарҳ диҳед?

Машқи 84. Шеърро хонед, пешояндҳои онро нишон диҳед.

Эй басо дидам касон шоиртарошӣ кардаанд,
Шеърро нашнохта, баҳсу талоше кардаанд.
Ошно нобуда бо дарди замону зиндагӣ,
3-ошноӣ бо сухан даъвои оше кардаанд.
Ҷои бўса бар руҳи дӯшизаӣ шеърӯ сухан

Хомаро аз хомӣ наққоши хароше кардаанд.
Гавҳаре н-ороста бо қомати шеъри Аҷам,
Гавҳари поки варо сарфи маоше кардаанд.
Гар суҳан бояд шарар бахшад ба чашми мардумон,
Ин қасон бар чашми мардум хокпошӣ караанд.

Лоиқ Шералӣ

Савол ва супоришҳо:

1. Пешояндҳоро бо калимаҳои паҳлӯяшон нависед ва гӯед, ки онҳо кадом ҳиссаи нутқанд.
2. **Бар чашми мардум хокпошӣ қардан** — чи маъно дорад?
3. Шеърро аз ёд кунед.

Машқи 85. Ҳикоятро хонед, калимаҳои ишорашуда чи вазифаро адо кардаанд? Кадоме аз онҳо маъно доранд?

Овардаанд, ки дар замони Нӯшервон ду мард ба як мартаба **дар маҷлиси** ӯ ҳозир шуданд. Яке бо овози баланд ин байт бихонд:

Неки куну ҳам ба неки андеш,
То неки туро расад бар пеш.

Он дигаре ин байтро бихонд:

Ту бад макуну зи бад бияндеш,
То зуд бади наёдатат пеш.

Чун амири одил ин байт бишунид, писанди хотираш афтод, таҳсин қарда фармуд, ки то марди аввалро ҳазор диноҳ инъом бидоданд ва марди дуюмро сад дирҳам.

Яке аз бузургон пурсид, ки ё амир, каломи ишон як маъни дошт, тафовут аз чи роҳ аст?

Амир фармуд, ки **дар** гуфтан тафовут бисёр аст. Каломи марди аввал ҳама ба лафзи неки ва сони ба бади буда, агарчи ҳарду як маъни дошт.

Машҳур аст, ки «Ҳарфи бад аз забони бад бошад». Ҳар ки неқтар аст, ҳама ҳарфи неки аз забонаш барояд:

«Косаи чини, ки садо мекунад,
Худ сифати хеш адо мекунад.»

«Ту неки мекуну **дар** Даҷла андоз,
Ки эзид **дар** биёбонат диҳад боз».

Аз китоби «Зарбулмасал ва мақолҳо»

Савол ва супоришҳо:

1. Мақсади асосӣ дар кадом ҷумла баён шудааст?

2. Иншое навишта дар он шахсеро тасвир кунед, ки лафзаш хуш аст.
3. Калимаи «бузургон» — кадом ҳиссаи нутқ аст?

§ 10. Пешоянди аз

Машқи 86. Матнро нависед. Пешоянди аз чӣ нақше дорад, маъни-
дод кунед.

Расми ҷаҳон нест ҷаҳон ёфтан,
Мулк ба инсоф тавон ёфтан.
Ҳар чӣ ба адл аст, чӣ додат диҳад,
В-он чӣ на инсоф¹, ба бодат диҳад.
Аدل баширест² хирадшодкун,
Коргарӣ³, мамлакат обод кун.
Мамлакат аз адл шавад пойдор,
Кори ту аз адли ту гирад қарор.

Низомии Ганҷавӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Инсоф** — адлу дод: росткори кардан
2. **Башир** — башоратдиҳанда, муждаовар, муждарасон
3. **Коргарӣ** — таъсирнокӣ, таъсирбахшӣ

Савол ва супоришҳо:

1. Мазмуни манзумаро ба наср баргардонед.
2. Калимаи «хирадшодкун» -ро аз ҷиҳати сохт муайян кунед.
3. Фикри шумо дар бораи ин қитъа чӣ гуна аст?

Пешоянди «аз» чунин тобишҳои маъноӣ дорад:

1. **Мақон** — **Аз Самарқанд** ба Тошканд меравам. Парвиз аз хона баромад.
2. **Аз чӣ сохта шудан** — Ин хона **аз хишти пухта** сохта шудааст.
3. **Ибтидои замон** — Устухонаш гашта сахт **аз кӯдакӣ** бо шири ту.
4. **Сабаб** — Барфҳо **аз гармӣ** об шуданд. Ман аз хандаи ӯ осуда гаштам.
5. **Муқоиса** — **Аз марворид** донаи гандум қимматтар аст.
6. **Сарчашмаи амал** — **Аз дӯст** як ишорат, **аз мо** ба сар давидан.

Машқи 87. Ба нақша нигоҳ карда, ба ҳар як тобиши пешоянди «аз» ҷумлаҳо тартиб диҳед ва нависед.

Тобиши маконӣ			Тобиши предметӣ		
Гузар-гоҳи амал	Баро-мадгоҳи амал	Ибти-дои масоҳат	Аз чи сохта шудан	Муқои-саи предмет-ҳо	Ибти-дои замон
аз пул гу-заш-тан	аз хона барома-дан	аз Са-марқанд сар шудани роҳ	аз тахта сохта шуда-ни дар	Ҷаъфар аз Парвиз калонтар аст	аз соати ҳашт сар шудани дарс

§11. Пешоянди ба

Машқи 88. Ҷумлаҳоро хонед ва муқоиса карда фикратонро баён кунед.

1. Раҳмон аз саёҳат баргашт.
Раҳмон ба саёҳат рафт.
2. Шаҳло китобашро аз ман гирифт.
Шаҳло китобашро ба ман дод.
3. Ақл кўр бошад, аз дидаи бино чи фоида.
4. Ба бародарам хат навиштам.

Пешоянди «ба» чунин тобишҳои маъноӣ дорад:

1. **Сўй ва самт** — Бародарам ба деҳаи Боғибаланд рафт. Ба баланди баромадем.
2. **Муносибати ашё ба ашёи дигар** — Ҳикояро ба бародарам нақл кардам.
3. **Мақсад ва таъинот** — Ба хондан меравем. Вай ба тулӯи Офтоб мунтазир шуд.

Дар асарҳои бадеӣ пешояндҳои бар, дар ба ҷои ба меоянд: Гар бар сари нафси худ амири, марди (*А.Рӯдакӣ*). Мақола дар забони тоҷикӣ навишта шуда буд.

Машқи 89. Даҳ мисол нависед, ки пешоянди аслии **ба** сўй ва самтро ифода карда бошад?

Намуна: Ман фардо ба Тошканд меравам.

Машқи 90. Матро хонед ва мулоҳизаатонро баён кунед. Пешоянди ба чи тобиши маъноӣ дорад?

Бузургмеҳрро пурсиданд, ки аблаҳонро ба чи адаб бояд кардан? Гуфт: «Ба навохт доштан андар даруни парда». Гуфтанд: «Бан-

дагонро бо чи адаб бояд кард?» Гуфт: «Ба кор фармудан, чандон, ки тоқат доранд». Гуфтанд: «Хасисонро ба чи адаб бояд кард?» Гуфт: «Ба хорӣ доштан, то қадри хеш бидонанд?» Гуфтанд: «Озодагонро ба чи адаб бояд кард?», Гуфт: «Ба ҳоҷат раво кардан».

Ҳам аз ӯ пурсиданд, ки ҷавонмард кист? Гуфт: «Он ки бубахшад ва ёд наоварад». Гуфтанд: «Чаро ки мардумон аз баҳри мол хештан ҳалок кунанд?» Гуфт: «Аз баҳри он ки пиндоранд, ки хоста¹ беҳтар аз чизҳои дигар аст ва надонанд, ки он ҷи хоста аз баҳри он бояд беҳтар аз хоста бувад». Ва гуфтанд: «Чизе ҳаст азизат аз ҷон, ки мардумон аз баҳри вай бидиҳанд ва бок надоранд?» Гуфт: «Аз ҷон азизтар се чиз аст: дину кин ва роҳат аз паси сахти».

Ҳам аз ӯ пурсиданд, ки донишро ва саховатро ва шуҷоатро чи орояд? Гуфт: «Донишро ростиву саховатро тозарӯй² ва шуҷоатро авф кардан, чун зафар ёбад».

Муҳаммад Фаззоли

Шарҳи луғатҳо:

1. **Хоста** — молу матоъ, сарват, боигарӣ
2. **Тозарӯй** — шодмонӣ, масрури

§ 12. Пешоянди дар

Машқи 91. Зарбулмасалҳоро хонед ва гӯед, ки пешоянди дар ҷи вази-фа дорад.

1. Дар ҷӯи ноканда об намеравад.
2. Дар тобистон аз борон беҳ аст боранд морон.
3. Тилло дар оташ, одам дар меҳнат маълум мешавад.

Пешоянди дар чунин тобишҳои маъноӣ дорад:

1. **Макон** — Бахтро дар бозор нафрӯшанд.
2. **Замон** — Падараш дар зимистон ба деҳа рафт.
3. **Ба коре машғул будан** — Занон «дар» пахтачинӣ машғуланд.

Ҷи дар назм ва ҷи дар наср баъзан ба ҷои пешоянди «дар» «андар» меояд:

Ки андар ҷаҳон суди беранҷ нест.

Касеро, ки қоҳил бувад, ганҷ нест.

Абулқосими Фирдавӣ

Машқи 92. Матро нависед ва вазифаи пешоянди дар-ро бо тобиш-ҳояш шарҳ диҳед.

Овардаанд, ки дар боғе булбуле дар шохи дарахте ошён

дошт ва чаману боғ бо овози худ гарра буд. Чун фасли баҳор рафту хазон даромад, булбул дар боғ омад, на ранги гул диду на бӯи сунбул шамид ва аз бенавой аз наво фуру монд. Булбули гурусна ба дарюза (гадой) пеши мӯр рафту гуфт:

— Чи шавад, агар имрӯз каромат кунӣ, ки аз гуруснагӣ мемирам.

Мӯр гуфт:

— Намедонистӣ, ки «ҳар баҳореро хазоне ва ҳар роҳеро поёне» бошад.

Аз китоби «Зарбулмасал ва мақолҳо»

Савол ва супоришҳо:

1. Аз ин ҳикоят чи хулоса баровардед?
2. Магар дар ҳома ба булбул монанд одамоне ёфт мешаванд?

Машқи 93. Байтҳоро шарҳ дода, тобиши пешоянди андар-ро муайян кунед.

Сухан монад андар ҷаҳон ёдгор,
Сухан беҳтар аз гавҳари шаҳвор.

* * *

Макун бад, ки бини ба дарҷаш бад,
Зи бад гардад андар ҷаҳон ном бад.

* * *

Ба кор андар андеша бояд нахуст,
Бад-он то шавад эмину тандуруст.

Абулқосими Фирдавӣ

Савол ва супоришҳо:

1. Байтҳоро ба наср баргардонед.
2. Дар байти аввал «аз» чи тобиши маъноӣ дорад?

Машқи 94. Тобишҳои маъноии пешояндҳоро муайян карда, дар дафтаратон нақшаро пур кунед.

Пешоянди дар		Пешоянди ба	
Мисолҳо	Тобиши маъноӣ	Мисолҳо	Тобиши маъноӣ
дар Самарқанд дар хона дар навиштан дар Шаҳло дар як моҳ		ба Самарқанд ба хона ба навиштан ба Шаҳло ба муддати як моҳ	

Машқи 95. Зарбулмасалҳоро маънидод карда, вазифаи пешоянди бо-ро гӯед.

1. Бо асал гуфтан даҳон ширин намешавад.

* * *

2. Бо бадон кам нишин, ки дармонӣ.

* * *

3. Бо дили пок маро ҷомаи нопок равост,
Бад мор онро, ки дилу дида палид асту палашт¹.

Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

4. Бо моҳ шини моҳ шавӣ,
Бо дег шинӣ, сиёҳ шавӣ.

Шарҳи лугатҳо:

1 **Палашт** — нопок, олуда

Пешоянди бо чунин тобишҳои маъноӣ дорад:

1. **Ҳамроҳӣ** — Ман бо падарам омадам.
2. **Воситаи иҷро** — Дастамро бо оби хунук шустам.
3. **Замонӣ** — Бо дидани ин ҳол хандон шуд.

Машқи 96. Зарбулмасалҳоро нависед ва вазифаи пешоянди бо-ро маънидод кунед.

1. Бо бадон бад бошу бо некон — накӯ
Ҷои гул гул бошу ҷои хор-хор.
2. Бо задан об аз ҳам ҷудо намешавад,
Обу оташ ба ҳам якҷо намешавад.
3. Бо сухани ширин мор аз хонааш мебарояд.
4. Бо як гул баҳор намешавад.
5. Марги бошараф беҳ аз зиндагии пурмазаммат.

Савол ва сулоришҳо:

1. Зарбулмасалҳоро шарҳ диҳед.
2. Нақле нависед, ки моҳияти яке аз зарбулмасалҳоро фаро гирифта бошад.
3. Дар мисоли охири «бо» магар пешоянд шуда метавонад?

§ 13. Пешоянди барои

Машқи 97. Шеърро хонед ва мавзӯи онро муайян кунед. Гӯед, ки пешоянди барои чи вазифа дорад?

Барои ҳурмати мӯи сафедаш,
Ки ҳар тораш чу як роҳи сафед аст.
Барои дил, дили оинавораш,
Ки аз чашму нигоҳи ӯ падида аст.
Барои хотири шеъраш, ки онро
Ба роҳи хеш болу пар намудам.
Барои шеъри мардумошнояш,
Ки аз он шеъри худро сар намудам.
Барои ҳиммати номи баландаш,
Баландиҳои чун чархи баринаш.
Барои хоксориҳои покаш,
Таҳаммулнокии ҳамчун заминаш.
Қасам бар қону вичдони қавонам,
Агар дар шеър қутби нав кушоям.
Аз он ҳар субҳ чун ахтар бароям,
Ба назди шеъри ӯ таъзим намоям.

Муъмин Қаноат

Савол ва супоришҳо:

1. **Дили оинавор** — чи маъноро ифода мекунад?
2. Дар шеър кадом тавсифшавандаро пайдо кардед?
3. Иншо навишта шахси бароятон азизро тасвир на-
мояд.
4. Кадом пешоянд муродифи «барои» аст?

Машқи 98. Ба ҷои нуқтаҳои пешояндҳои мувофиқ гузошта, матнро хонед ва тобишҳои маъноии онҳоро муайян созед.

Мо ҳоло дар бораи хосияти табобатии зардолу хеле хуб медонем. Зардолу моддаҳои дорад, ки қодир аст ... организм намақҳои зараровар, аз ҷумла радиоактивиро хориҷ созад. Меваи зардолу маҷмӯи бисёр витаминҳост. Натрий, магний, калий, фосфор, сулфур, калсий, оҳан, мис, сурб, марганес, кобалт, фтор, йод — ин ҳам маводи минералии зардолу мебошад, ки ... фаъолияти мӯътадили ҷисми одам ниҳоят заруранд. Мағзи донаи зардолу ... табобати бемориҳои нуқси дил, хатари меъда, ксерофоталмия хосияти хуб дорад. Зардолу хоҷагии халқ меваи фоидаовар аст. Ҳатто аз пӯстлохи он рангу дору, ангишти активӣ истеҳсол мекунанд. Чӯби саҳти он аз чӯби дуб кам нест ва ... наҷҷорӣ ҳам хуб кор меояд.

... дар минтақаҳои кӯҳсор парвариши зардолу хеле мувофиқ аст. Вай дар сангзорҳо, дар сангзаминҳои водиҳо ва аксар дар он ҷойҳои мерӯяд, ки сабзондани дигар дарахт ғайриимкон аст ва ё ғайриимкон нест.

Аз замони қадим дарахти зардолуро бештар ... минтақаҳои кӯҳсор мешинонданд, ки майдонҳои калонро мегирифт. Дар водиҳо бошад, қад-қадӣ ҷӯйбор, канори роҳу вотҳо шинонда мешуд ва ҳамчун дарахти зарури дар ҳотаҳо низ месабад.

Аз «Садои Шарқ»

Савол ва супоришҳо:

1. Дар бораи мевае, ки аҳамияти табобати дорад, нақле нависед.
2. Калимаи «зардолу»-ро аз ҷиҳати сохт шарҳ диҳед.

Пешоянди барои чунин тобишҳои маъноӣ дорад:

1. **Мақсад** — Аҳмад Маҳдум ин ҷо **барои** дамгири меомад.
2. **Таъинот** — Падарам барои шумо китоб оварданд.

Пешоянди **баҳри** ба ҷои **барои** чун муродиф истифода мешавад.

Машқи 99. Порчаро хонда, маънидод кунед. «**Баҳри**» кадом пешоянд-ро иваз кардааст?

Нашояд ҳама киштан аз баҳри хеш,
Ки рӯзахӯронанд аз андоза беш.
Зи боге, ки пешинагон коштанд,
Пасояндагон мева бардоштанд.
Чу кишта шуд аз баҳри мо чанд чиз,
Зи баҳри касон мо бикорем низ.

Низомии Ганҷавӣ

Савол ва супоришҳо:

1. Шеърро ба наср баргардонед.
2. Порчаро маънидод кунед.

Машқи 100. Чумлаҳоро хонед, пешояндҳои соддаро муайян карда, маъно ва вазифашонро фаҳмонед.

1. Гулбибиро мо намегӯем, ки аз дебо қабо, аз катон пираҳан, аз зарбофт камзӯл, аз маҳмал калтача, аз фаранги сарбанд... дошт. (С. Айни). 2. Агар лозим бошад, ба мудофияи модарамон — Ватан тайёрам. (Ҳ. Карим). 3. Вай чунон аз дилу ҷон, чунон бо шавқу тараб мерақсид, ки ҳама ба шӯр омаданд (Ҷ. Икромӣ).

4. Селаи зоғон ба пеши шамол боҳҳои худро кушода, хурсандона болу пар мезаданд. (А. Шукӯҳӣ).

Савол ва супоришҳо:

1. Дар ин матн пешоянди “аз” ва “ба” чӣ гуна маънои грамматикиро ифода кардааст?
2. Чанд ҷумла созад, ки дар он пешояндҳои аслии “ба” ва “аз” иштирок карда бошанд?

§ 14. Пешоянди бе

Машқи 101. Зарбулмасалҳоро нависед ва мулоҳазаатонро дар бораи пешоянди «бе» хатти баён намоед.

1. Бе меҳнат роҳат муяссар намешавад.
2. Бе дарди саре нишаста будам,
Пул додаму дарди сар харидам.
3. Бе айб худост.
4. Беша бе шер не, дарё бе моҳӣ.
5. Бе шамол шохи дарахт намечунбад.

Пешоянди **бе** чунин тобишҳо дорад:

1. Дар амали ҷумла иштирок надоштани касе, чизе ва ё ҳодисае. Тадбир бе иштироки донишомӯзони синфи 6 «в» гузашт.

2. Барои амали ҷумла шарт будани иштироки касе ё чизе — Бе об зиндагӣ намешавад. Бе китоб дониш нест.

Дар адабиёти бадеӣ **бидуни** муродифи пешоянди бе шуда меояд:

Кор **бидуни** шитоб идома мекунад.

Машқи 102. Байтҳоро хонда маънидод кунед, вазифаи пешоянди бе-ро шарҳ диҳед:

Бе заҳмату кор нон намебояд хӯрд,
Як луқма ба ройгон намебояд хӯрд.

Абулқосими Лоҳутӣ

Бе азми дурусту саъйи комил,
Касро нашавад мурод ҳосил.

Саъдии Шейрузӣ

Аз он боист чандон ранҷ бурдан,
Ки «бе ранҷе нахоҳӣ ганҷ бурдан».

Фаридуддини Аттор

Савол ва супоришҳо:

1. Байти дуюмро ба наср баргардонед.
2. Калимаҳои бедават, бегуноҳ, бемор, бекор, бетачрибаро аз ҷиҳати сохт шарҳ диҳед ва гӯед, ки чаро **бе** якҷоя навишта шудааст.

§ 15. Пешояндҳои то ва ҷуз

Машқи 103. Матнро нависед ва тобиши маъноии пешояндҳои **то** ва **ҷуз**-ро муайян созед.

1. То омадани табар кунда меосояд.

* * *

2. То мард сухан нагуфта бошад,
Айбу ҳунараш нуҳуфта бошад.

Саъдии Шерозӣ

3. Аз илм мурод ҷуз амал нест.

* * *

4. То ту дар илм бо амал нарасӣ,
Олими, фозили, вале на касӣ.

Саной

Машқи 104. Порчаи манзумро хонед ва тобиши **ҷузро** маънидод кунед.

Ҷуз сари кӯяш мани овораро маскан мабод,
Булбули бехонумонро ҷой ҷуз гулшан мабод.
Бар дараш шабҳо сагонро ҷою ман маҳрум аз ў,
Ваҳ, чи рӯз аст ин, ки дорам, саг ба рӯзи ман мабод.
Дигаронро дида равшан гарчи аз мардум бувад,
Ҷуз ба рӯи он парирӯ чашми ман равшан мабод.

Абдураҳмони Ҷомӣ

Савол ва супоришҳо:

1. Дар байти сеюм **дида** ба кадом маъно омадааст? Муродифҳои онро номбар кунед.
2. **Ҷуз** аз **ҷузъ** — чи фарқ дорад?
3. Кадом пешоянд **ҷуз**-ро иваз мекунад.

Машқи 105. Хонед ва калимаҳои ишорашударо шарҳ диҳед.

1. Духтарча **тарафи** маро нишон дода чизе гуфт.
2. Шерзод **сӯи** хона равон шуд.

3. Офтоб самти мағриб шитофт.
4. Мошинае назди дарвоза омада истод.
5. Нашояд, к-одамӣ чун курраи хар,
Чу сер ояд, нагардад **гирди** модар.

Саъдии Шерозӣ

Машқи 106. Аз матн пешояндҳои сода ва пасояндҳои ёфта, маъно ва вазифаашонро шарҳ диҳед?

Пас аз борону барфҳо ва хирагию тирагии дуру дароз ҳаво дина шаб якбора кушода шуд. Осмон чунон софу беғубор ва аз тобиши моҳи пурраи шаби понздаҳ чунон равшан буд, ки гӯё акнун қусури бедимоғӣҳои се шабу се рӯзашро баровардан мехост. Агар бо ташбеҳи шоирона осмонро қандили азиме тасаввур кунем, моҳи тобонро ба чароғи марказии аз ҳама калонтарини он ва ситораҳоро ба чароғчаҳои бешумори атрофаш монанд кардан мумкин буд.

Соат аз даҳ гузашта буд. Аммо бачаҳо ин ҳавои софи дилкушо ва замини яхбастаи белойро ганимат шумурда, ба яхмолакпарӣ ва руст-рустакон барин бозиҳо машғул шуда, вақти хобро ҳам аз хотирашон бароварда буданд. Калонсолони оилаҳо онҳоро коҳишкунон ба хонаҳо даъват мекарданд. Бачаҳо дастони дар аёс мисли лаблабу суп-сурх ва қарахтшудаашонро ба пеши даҳонашон бурда пуф-пуфкунон, бо дилҳои ба бози кашол ба ақби худ нигоҳ карда — нигоҳ карда, аз саҳни майдончаҳо ба сӯи хонаҳояшон мерафтанд.

Абдусалом Деҳотӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Коҳиш** — танбеҳ додан
2. **Аёс** — сардии сабук

Савол ва супоришот:

1. Тасвири шабро нависанда ба чӣ монанд кардааст?
2. Оё ҳамин ҳолат дар ҳаёти шумоён ҳам рух додааст?

Машқи 107. Ба ҷои нуқтаҳо аз пешояндҳои дар қавсайн буда мувофиқашро гузored. Тобиши маъноии пешояндҳоро гӯед.

1. ... оши болаззат чойи кабуд айни муддаост.
2. ... Тошканд мерафтем.
3. ... дамидани субҳ гулхан хомӯш гашт.
4. ... ривоятҳои ин деҳа анорзор будааст.
(баробари, ҷониби, мувофиқи, баъди)

Баъзан дар асарҳои бадеи калимаҳои пеши, назди, болои, паси, тарафи маъноҳои лугавии худро гум карда, ҳамчун пешоянд истифода мешаванд ва бо исму мафҳумҳои исмшуда омада, тобишҳои гуногуни маъноӣ зоҳир мекунад.

Машқи 108. Ба нақша нигоҳ карда, тобиши маъноии пешояндҳоро ёбед ва нависед.

Пешояндҳо	Мисолҳо	Қадам тобиши маъноӣ доранд?
дар	дар домани Фарғона будан, дар канори дарёи Сир ҷой гирифтани	дар аҳди қадим мавҷуд будан
ба	ба ман гуфтани	ба меҳмони рафтани
аз	аз хона баромадан, аз пагоҳи интизор будан, аз хуноки ях бастан	аз ҷӯби бед сохтани
бо	бо падар омадани	бо мошин рафтани
барои	барои дидан омадани	барои бародар овардани
бе	бе шумо иҷро нашудани	бе азми дуруст мурид ҳосил нашудани
то	то омадани падар интизор шудани	то омадани падар интизор шудани
	то Бухоро рафтани	ҷуз ту касе надоштани

§ 16. Пешояндҳои таркибӣ

Машқи 109. Матро хонед ва пешояндҳои таркибиро муайян карда, тобишҳои маъноияшро шарҳ диҳед.

Саид Акбар аз Бухоро омад. Ман дар пеши ӯ хат машққуниро сар кардам. Ӯ мувофиқи одати муаллимони хат якҷанд ҳарфи арабиро бо қалами ҷалӣ дар қоғаз калон-калон навишта дод. Дар вақти навиштани ин ҳарфҳо маълум шуд, ки ӯ дар майданависӣ хати хоное дошта бошад ҳам, дар ҷалинависӣ бадхат буда аст. Ва ҳол он ки барои навмашқон сармашқҳои хушхати ҷалӣ—калон лозим аст ва муаллим бояд тарзи навиштани он ҳарфҳоро ба шогирд амалан нишон диҳад.

Муаллими ман кашиш ва доманоҳои ҳарфҳои калонро қачу қилеб карда навишт ва баъд аз он ҷоҳои аз қоида берун баромандаи онҳоро ба нӯги қаламтарош аз дандонҳояш оҳар тарошида гирифта молид, пас аз он бо нӯги қаламтарош оҳарро аз рӯи қоғаз тарошида гирифт, ки бо он оҳар ҷоҳои барзиёди ҳарфҳо

ҳам тарошида шуданд. Баъд аз он бо нўги қалам аз рўи қоида
ҷоҳои холимондаи ҳарфҳоро сиёҳи пур кард. Ба ҳамон тариқа як
сарҳате ба вучуд омад, ки вайро ҳар кас бинад, муаллиморо айб
карда наметавонист.

Садриддин Айнӣ

Пешояндҳои таркиби аз пешояндҳои асли ва исму зарфҳои
таркиб меёбанд, ки маънои луғавиашро қариб гум карда, фақат
барои тафсили пешоянд хизмат мекунанд.

Дар пеши ин хона суфаи баланде ҳам буд.

Садриддин Айнӣ

Дар паси ҳар гирия охир хандаест,
Марди охирбин муборакбандаест.

Ҷалолиддини Румӣ

Баъд аз як соат навбат ба мо расид.

Пешояндҳои таркиби ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

1. Пешояндҳои таркибии изофӣ, ки аз пешоянди асли, исм
ва изофат иборатанд: ба тарафи, ба сӯи, дар рӯи, дар даруни,
дар болои, аз болои, аз ҷиҳати, аз барои, ба муносибати, ба
назди...

2. Пешояндҳои таркибии беизофат, ки аз ду пешоянд ва ё аз
исму пешоянд иборатанд: доир ба, оид ба, нисбат ба, ғайр аз,
ба ҷуз, пеш аз, баъд аз, то ба...

Машқи 110. Матро хонед ва пешояндҳои онро нишон диҳед.

Рӯбоҳе дар бешае ватан сохта буд. Сипоҳе дар талаби тўма
ҳар тараф мегашт. Мурғи хонагӣ дид, хост то ўро сайд кунад.
Овози табле ба гўшаш расид. Нигоҳ кард, ба болои дарахт ҷуссае
дид қавию фарбеҳ. Аз ў овози баланд истимоъ¹ намуд. Қуввати
томеаи² рӯбоҳ дар ҳаракат омада, аз камини³ мурғ бархосту қас-
ди қавичусса карда ҷаст ба сад меҳнат, ба болои дарахт рахти⁴
худро кашид. Чун пўстро бидарид, ҷуз бод чизе надид. Оташи
ҳасрат дар дили рӯбоҳ афтод, оби надомат⁵ аз дида борида гуфт:

— Дарег, ба воситаи ин ҷуссаи пурбод сайди ҳалоли ман аз
даст рафту аз ин сурати бемаъний фоидае ба даст наёмад.

Духул дар фиғон аст доим, вале
Чи ҳосил, чу андар миён ҳеҷ нест?

Агар донише ҳаст, маъни талаб,
Ба сурат машав ғарра⁶, кон ҳеҷ аст.

Пас ҳоли инсонро аз лисони⁷ ў бояд донист. Чунон ки гуфта-
анд:

Шиносед мард аз гуфтор, на аз ҷомаву дастор.

Самандари Тирмизӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Истимоъ намудан** — шунидан
2. **Томеа** — тамаъкорӣ, ҳирс
3. **Камин** — камингоҳ, шинак
4. **Рахт** — рафтан, равона шудан
5. **Оби надомат** — ашк, ашки таассуф
6. **Ғарра шудан** — фирефта, мағрур шудан
7. **Лисон** — забон

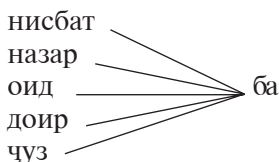
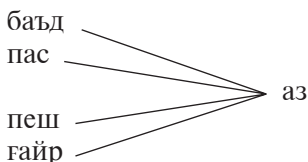
Савол ва супоришҳо:

1. Муродифи калимаи «дуҳул» -ро аз матн ёбед.
2. «**Шиносед мардро аз гуфта, на аз ҷомаву дастор**»-ро шарҳ диҳед.
3. Манзумаро шарҳ диҳед ва ба наср баргардонед.

Машқи 111. Матнро бодикқат хонед ва аз рӯи нақша пешояндҳоро аз исму зарфҳо фарқ кунед.

	Зарф ва исмҳо		Пешояндҳо
1.	Баъд аз гуфтугӯ вонаҳӯрдем.	1.	Баъд аз сӯҳбат мақсад равшан шуд.
2.	Ин суханон ба ў ҳеҷ нисба- те надоранд.	2.	Имсол ҳаво нисбат ба соли гу- зашта беҳтар аст.
3.	Падар сари фарзандашро сила кард.	3.	Ба сари кор рафтан лозим омад.
4.	Ба назари ў рӯзи равшан шаби тор гашт.	4.	Назар ба маълумоти онҳо мак- таб фаъолиятшонро қонеъ на- мекунонд.

Машқи 112. Ба нақша нигоҳ карда, доир ба ҳар як пешоянд ҷум-
лаҳо тартиб диҳед.

Машқи 113. Ҳикояро хонед ва пешояндҳои онро аз ҷиҳати сохт ва тобиши маъноӣ шарҳ диҳед.

Хатибе¹ карсхуссавт² худро хушовоз пиндошти ва фарёди беҳуда бардошти.

Мардуми қаря³ ба илллати ҷоҳе ки дошт, балияташ⁴ ҳамекашиданд ва азияташро маслиҳат намедиданд.

То яке аз хутабои он иқлим, ки бо ӯ адовате ниҳони дошт, боре ба пурсиши вай омада буд, гуфт:

— Туро хобе дидам, хайр бод!

Гуфт:

— Чи диди?

Гуфт:

— Чунон дидам, ки туро овози хуш буд ва мардумон аз анфоси⁵ ту дар роҳат буданд.

Хатиб андар ин лаҳте биандешиду гуфт:

— Ин муборак хобест, ки диди, маро бар айби худ воқиф гардонди. Маълум шуд, ки овози нохуш дарам ва халқ аз баланд хондани ман дар ранҷ. Тавба кардам, ки аз ин пас хутба нагуям, магар ба оҳистаги.

Аз сўҳбати дўсте ба ранҷам,
К-ахлоқи бадам Ҳасан намояд.
Айбам ҳунару камол бинад,
Хорам гулу ёсуман намояд.
Ку душмани шўхчашми нопок,
То айби маро ба ман намояд?

Саъдии Шерозӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Хатиб** — касе, ки хутба мехонад, воизи хутбахон
2. **Карсхуссавт** — бадовоз
3. **Қаря** — ҷой, макон
4. **Балият** — ранҷу қулфат
5. **Анфос** — ҷамъи нафас, овоз

Савол ва супоришҳо:

1. Порчаи манзумро ба наср баргардонед.
2. Ҳикмати ҳикоят дар чист?

§ 17. Таҳлили морфологии пешояндҳо

Нақшаи таҳлил:

1. Кадом ҳиссаи нутқ аст. Маълумоти умумӣ.
2. Аломати морфологӣ: тағйирёбанда.
3. Вазифаи синтаксисӣ.

Мисол:

Уштуре дар сахро чаро мекард ва аз хору хошоки он сахро гизо мехӯрд.

Намунаи таҳлил:

Дар пешоянд буда, муносибати байни исму феълро ифода мекунад ва тобиши маконӣ дорад; пешоянди содда, тағйир намеёбад; аъзои ҷумла намешавад (ҳиссаи ёридиҳандаи нутқ).

§ 18. Пасояндҳо

Машқи 114. Ҷумлаҳоро хонед ва фарқи маъноии онҳоро шарҳ диҳед.

1. Ман китоб харидам.	1. Ман китобро харидам.
2. Муаллим ба Шаҳло гуфт.	2. Муаллим Шаҳлоро гуфт.
3. Шерзод омада нишаст.	3. Шерзод омадан замон нишаст.
4. Чанд дақиқа вақт гузашт.	4. Чанд дақиқа барин вақт гузашт.

Дар забони тоҷикӣ ду пасоянди асли: **-ро** ва **барин** вучуд доранд, ки ҳарду маънои мустақили луғавӣ надоранд. Агар сухан дар бораи мафҳумҳои номуайяне равад, исми ифодакунандаи пуркунанда бо пасоянди **-ро** меояд. Масалан: **китобро хондам**. Ҷумлаи мазкурро бе пасоянди **-ро** низ гуфтан мумкин аст: **Китоб хондам**. Гӯянда ба мо мефаҳмонад, ки вай умуман бо кадом предмет кордор шудааст.

Агар гӯянда китоби муайяно дар назар дошта бошад, дар ин ҳол номи предмет бо пасоянди **-ро** оварда мешавад: Ман дарсамро тайёр кардам. Бародарамро дидам.

Пасоянди **барин** барои ифодаи тобиши маъноии монандӣ ва тахмин хизмат мекунад.

То ниқоб аз чехра андозӣ чу гул, дар пои ту
Мекунам фарёд ҳар шаб **то саҳар** булбул барин.

Шамсиддин Шохин

Пасоянди **қатӣ (катӣ)** бештар дар гуфтугӯ истеъмол мешавад ва ҳамчун пешоянди **бо** барои ифодаи тобиши маъноӣ ҳамроҳӣ ва воситаи иҷро хизмат мекунад. Ман бародарам **катӣ** омадам. Ҳезумро табар **катӣ** кафондам.

Машқи 115. Мисолҳоро хонед ва ба имлои пасоянди — ро эътибор диҳед?

Сарҳои нимрас (кӯкбошҳо)-ро дар як тараф ҷудо кара монда, сарҳои сафедро барои кӯфтани тайёр кардам. 2. Ман ҳам дигар дар паи тафтиши хароҷот нагаштам (Чунон ки дар боло гуфтам, дар он Сарой ҳиндуҳои судхӯр менишастанд. Ман материали бобҳои “қарзи ҳинду” ва “ҳиндуҳои салланок”-и “Дохунда”-ро — қисми дуввум, боби 16 ва 17 — дар он вақт омӯхтам). 3. Ду байти Бедилро аз вай шунидам, ки ҳанӯз дили ман таъсири он вақташ нарафтааст. 4. “Ҷаллодони Бухоро”-ро дубора кор кардам. (С. Айни). 5. Падарам ўро аз ҳад зиёд дӯст медорад (П. Толис). 6. Ман ҳама чоро панҷ панҷаам барин медонам. 7. Ман ўро дар нигоҳи дилбохтагон, дар шеърӯ суруд ёфтам (С. Гулҷеҳра). 8. Минбаъд Фирдавси “Шоҳнома”-ро гирифта, Табаристон меравад ва меҳонад ба Яздигурди Шаҳриёр бахшад ва дар васфи Султон Маҳмуд сад байт ҳаҷвия иншо карда, дар ҳузури ў меҳонад. Шаҳриёр шоирро хуб истиқбол намуда, аз шоир хоҳиш мекунад, ки он сад байтро ба ў супорад (А. Фатҳулло).

Машқи 116. Матнро хонед ва гӯед, ки пасоянди —ро кадом вазифаҳоро адо кардааст.

Сўҳбати мову Ҳайрат дар аввали мулоқот монанди дӯстони дерина гарм шуд ва ў аз ман шеърӣ худамро пурсид. Ман ҳам ибто накарда ба ў як шеърӣ худро, ки ҳамон сол ба муносибати сайри гули сурх ва ба сабаби нарафта монданам ба он сайр бо таҳаллуси «Айни» навишта будам, нишон додам. Ин ҳамон шеър буд, ки дар вақти эҷод карданаш ба Шарифҷон Маҳдум нишон дода будам ва ў вайро бе тасҳеҳ таҳсин намуда, ҳатто дар бораи аз он ман будани он шеър шубҳа карда буд.

Ҳайрат он шеърро баъд аз хонда шунавондани ман ба дасти худ гирифта, дубора бо мулоҳизаҳои дуру дароз хомӯшона мутолиа карда, баъд ба ман бо овози баланд хонда, камбудихояшро нишон дода, дубора кор карда баромаданамро маслиҳат дод.

Ман он шеърро ҳамон вақт бо роҳбарии Ҳайрат дуруст карда будам ва дар ин ҷо барои ёдоварии он дӯсти меҳрубонам нақл карданро муносиб дидам.

Ҳайрат ҳам дар он мулоқот аввалин якчанд ғазали худро аз

ёд хонда ба ман шунавонд ва ба муносибатҳое, ки дар рафти сўхбат мебароманд, қасидаҳои чил байти ва панҷоҳ байтии устодони гузаштаро бе ҳеҷ даккаҳўри ва мулоҳиза аз ёд хонда меод. Аз ин хислаташ маълум мешуд, ки ў қувваи ҳофизаи фавкуллодае дорад.

Садриддин Айни

Савол ва супоришҳо:

1. Дар хусуси мулоқоти аввалинатон бо дўсти хеле наздикатон иншоие нависед.
2. Таъбири маъноии «Мулоқот гарм шуд»-ро чи тавр мефаҳмед.
3. Имлои пасояндҳоро шарҳ диҳед.

Дар асарҳои бадеии пасояндҳои ҳамон (ҳамоно), инҷониб, замон (замоно), эътиборан, пеш, қабл, дина, сар карда ва ғайраҳои истифода мешаванд. Онҳо асосан хоси забони гуфтугўи буда, дар асарҳои бадеии давраи мо истеъмол гаштаанд.

Машқи 117. Чумлаҳоро нависед ва вазифаи калимаҳои ишорашуда-ро шарҳ диҳед.

1. Ман як ҳафта боз аз дарстайёркунии маҳрум мондам. (С.Айни).
2. Аз хатми донишгоҳ **инҷониб** бо Гулмоҳ вонаҳўрдаам.
3. Рўз сафед шудан **ҳамон** ба кор мебароманд (С.Айни).
4. Чанд сол **ин тараф** дар ин ҷо пири солхўрдае нишаста, ба мардум хизмат мекунад.
5. Аз ҳамон рўз **сар карда** падари ман ба назарам хеле калон намуд (С.Айни).

Саволҳои барои такрору ҷамъбасти пешоянду пасояндҳо:

1. Чиро пешоянд мегўянд?
2. Пешояндҳо бо кадом калимаҳо меоянд?
3. Аломатҳои пешояндҳо кадомҳоянд?
4. Пешоянди **бо** аз пасоянди **катӣ** чи фарқ дорад?
5. Пешояндҳои аслиро номбар кунед?
6. Пешоянди изофии асли кадом аст?
7. Пешояндҳо аз чиҳати сохт чанд навбанд?
8. Дар кадом вақт дигар ҳиссаҳои нутқ ба пешоянд мегузранд?
9. Оё пешояндҳо ҷои якдигарро иваз карда метавонанд?

10. Пешояндҳо аз пешвандҳо чи фарқ доранд?
11. Кадом пешоянд набудани чизеро ифода мекунад?
12. Пешоянди **то** чи тобишҳои маъноӣ дорад?
13. Пешояндҳои таркиби бо чанд роҳ сохта мешаванд?
14. Пасоянди асли кадом аст?
15. Пешоянди **барин** чи гуна тобиши маъноӣ дорад?
16. Пасоянди **-ро** дар шеваҳо чи тавр истифода мешавад?
17. Кадом пасояндҳо хоси забони гуфтугӯианд?

§ 19. Пайвандакҳо

Машқи 118. Зарбулмасалу мақолҳоро хонед ва мулоҳизаатонро дар бораи вазифаи калимаҳои ишорашуда гӯед.

Агар тарсӣ аз хатар, нақун орзуи сафар.

* * *

Хоку тӯроб қардан. Сабру қарорро аз даст додан.

* * *

Агар асп тозист, як тозиёна бас аст.

* * *

Агар ганҷ хоҳӣ, ранҷ бар.

* * *

Ранг бину ҳол пурс.

* * *

Ишрат дигаре қардаву меҳнат дигаре дид.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар кадом ҷумлаҳо пайвандак аъзоҳои ҷидаро пайваस्ताст?
2. Дар ҷумлаи панҷум **-у** кадом вазифа ва тобиши маъноӣ дорад?
3. Пайвандаки **агар** дар ҷумлаи аввал чи маъноро ифода қардааст?

Машқи 119. Матро хонда, хулосаатонро мухтасар баён созед ва вазифаи калимаҳои ишорашударо шарҳ диҳед.

Ҳафтум: Аҷзу¹ заъифи² худ зоҳир қардӣ **ва** он даъворо, **ки** ман ин қорро ба рифқу³ талаттуф⁴ пардозам, ба поён нарасониди **ва** аблаҳтарини мардум он аст, **ки** фитнаи хубтаро бедор

кунад **ва** муҳамме, **ки** ба сулҳу мулоимат тадорук⁵ пазирад, хоҳад, **ки** ба ҷангу хушунат⁶ аз пеш барад.

Димна гуфт:

— Магар ту нашуниди, ки гуфтаанд: «Коре, **ки** бо ақл барнаёяд, девонагие дар ӯ бибояд».

Аз «Анвори Суҳайлӣ»

Шарҳи луғатҳо:

1. **Аҷз** — нотавони, очизи
2. **Заъф** — сустӣ, беқуввати
3. **Рифқ** — меҳрубони, нарми
4. **Талатгуф** — луфт, дилнавози
5. **Тадорук пазируфтан** — тадбир кардан
6. **Хушунат** — дурушти, дағали

Савол ва супоришҳо:

1. Ба ҳикоят чӣ ном гузоштан мумкин аст?
2. Аз мазмуни ҳикоят чӣ хулоса мебароред?
3. Мазмуни зарбулмасалро чӣ тавр мефаҳмед?

Пайвандакҳо ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ буда, барои алоқаи байни калимаҳо, ибораҳо, қисмҳои ҷумлаҳои мураккаб ва ҷумлаҳои алоҳида хизмат мекунанд.

Паи маслаҳат маҷлис оростанд,
Нишастанду гуфтанду бархостанд.

Абулқосими Фирдавӣ

Адибон ва фозилону донишмандони дар забон гуногун авсофи Ибни Синоро кардаанд.

Гӯянд: сабр кун, ки туро сабр бар диҳад,
Оре, диҳад, валеқ ба умри дигар диҳад.

Абӯмансури Дақиқӣ

Агар модараш шир пухтан хоҳад, ҳезумро ба сари оташдон ӯ меовард (*С.Айнӣ*).

Пайвандакҳо тағйир намеёбанд ва аъзои ҷумла шуда наметавонанд. Онҳо чун пешояндҳо муносибатҳои гуногуни наҳвӣ (маъноӣ)-ро ифода мекунанд.

Машқи 120. Ба ҷои нуқтаҳо пайвандакҳои мувофиқ гузошта ҳикоятро нависед.

Ҳақим писаронро панд ҳамедод, ҷони падар, ҳунар омӯзед. ... мулку давлати дунё эътимодно нашоёд ва симу зар дар сафар маҳалли хатар аст: ё дузд ба як бор бибарад, ё хоҷа ба тафориқ бихӯрад. ... ҳунар чашмаест зоянда ... давлатест поянда. Ва агар ҳунарманд аз давлат бияфтад, ғам набошад, ки ҳунар дар нафси худ давлат аст: ҳар ҷо ки равад, қадр бинаду дар садр нишинад ... беҳунар луқма чинад саҳтӣ бинад.

Саъдии Шерозӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Эътимод** — бовар кардан, тақя кардан
2. **Тафориқ** — кам-кам, қисм-қисм
3. **Нафси худ** — табиатан, аслан

Савол ва супоришҳо:

1. Муносибати шумо ба ин нукта чи гуна аст?
2. «*Ҳунарманд*»-ро аз ҷиҳати сохт муайян кунед ва чанд калимае гӯед, ки ҷузъи дуюми он манд бошад.
3. Ҳикоятро маънидон кунед.

Машқи 121. Шеърро хонед, пайвандаки мураккабро муайян кунед ва гӯед, ки кадом пайвандак бо ду шакл навишта шудааст?

Баҳор омад, зи умрам боз як соли дигар бигзашт,
Тамоми зиндагӣ оҳиста аз пеши назар бигзашт.
Ба мисли гӯшту нохун ҳамеша бо Ватан будам,
Агарчи нисфи умри беҳтаринам

дар сафар бигзашт.

Ватан, дар қучо омад ба сар форам ҳавои ту,
Ман аз он сӯйи уқёнус бишнидам садои ту,
Агарчи дар миёни тӯфону мавҷи баҳрҳо буданд,
Вале омад ба гӯши ман садои рӯдҳои ту.

Ба вақти бозгаштан чун расидам

бар ҳудудат ман,

Зи сар то по шудам мафтуну шайдои намудат ман,
Нишастам дар замини ту, паридам дар ҳавои ту,
Ба овози дурудат ман, ба оҳанги сурудат ман.
Агарчи борҳо афтадам аз ёру диёрам дур,
Ба сайёҳи маро карданд гарчи дӯстон машҳур.
Вале ман дар ҳама ҷо, дар ҳама кунҷу канори даҳр,
Ҳамеша бо Ватан будам, ҳамеша бо Ватан масрур.

Мирзо Турсунзода

Шарҳи луғатҳо:

1. **Даҳр** — дунё
2. **Масрур** — хурсандӣ, хушбахтӣ

Савол ва супоришҳо:

1. Фикри М. Турсунзодаро дар бораи Ватан мухтасар баён намоед?
2. Фикри шумо дар бораи чист?
3. Банди якуми шеърро аз ёд кунед.

§ 20. Сохти пайвандакҳо

Машқи 122. Чумлаҳоро нависед ва пайвандакҳои онҳоро аз ҷиҳати сохт шарҳ диҳед.

Вақте ки бисёрии кор ба дарسخониам монёе мешуд, ман дар фикри халос шудан аз ин даргоҳ шудам (*С.Айнӣ*).

Амир Ҳайдар азбаски дар табъаш фиқу фасод муставли буда, дар муддати андак ҳам кам доди айшу комрониро дода.

Аҳмади Дониш

Дарвеш ангуште аз хирвори намак бардошта, ба даҳон ниҳоду гуфт:

— Ба шоҳ бигӯед, агар манзур аз намак аст, ангушт намак аст ва зирвор ҳам намак аст.

аз «Достонҳои амсол»

Содиқхоҷа шеърро равон менавишт, аммо услуб ва ташбеҳҳои ҷамағӣ қўҳна ва обшуста буданд (*С.Айнӣ*).

Пеш аз он ки мо ба ин саволаш ҷавоб диҳем, лампаро аз пеши мо бардошта гирифта бурд (*С.Айнӣ*).

Машқи 123. Порчаро хонед, пайвандакҳои онро ёбед.

1. Падар, ки ҷони азизаш ба лаб расид, чи гуфт?
Яъне насиҳати ман гўш дор, ҷони азиз:
Ба дўст, гарчи ва азиз аст, рози дил макшой,
Ки дўст низ бигўяд ба дўстони азиз.

* * *

2. Ҳар бад, ки ба худ наменасандӣ,
Бо кас макун, эй бародари ман.

Гар модари хеш дӯст дори.
Дашном мадеҳ ба модари ман.

Саъдии Шерозӣ

Савол ва супоришҳо:

1. Ибораи ҷони азизаш аз «ҷони азиз» чи фарқ дорад?
2. Порчай дуюмро ба наср баргардонида нависед ва онро маънидод кунед.

Машқи 124. Бо пайвандакҳои таркибии аз сабаби ин ки, аз сабаби он ки, бо вучуди он ки, пеш аз ин ки, сарфи назар аз ин ки, сарфи назар аз он ки, мисли ин ки ҷумла тартиб дода, имлояшро фаҳмонед?

Намуна: Мисли ин ки хамаи хурдтарак, мисли ин ки бародари ҳамтани худро дида бошанд, аз дидори ман шод гардид (*С. Улуғзода*).

§ 21. Хелҳои пайвандакҳо

Машқи 125. Матнро хонед ва пайвандакҳои онро муайян кунед.

Темурмалик аз аввал медонист, ки як душмани пурзӯри монанди Чингизро Хучанд ба танҳои шикаст дода нест карда наметавонад. Лекин ватандӯсти уро маҷбур мекард, ки то дар бадан ҷон ва аз ҷон рамақе дорад, вазифаи аз тарафи Ватан ба гарданаши гузошташударо адо намояд, то ки дар пеши модари азиз — Ватан хоин ва оқи модар ба шумор наравад ва дар таърих номи ӯ бо лаънат ва нафрат ёд нашавад. Ӯ ин нуктаро бо хуби медонист, ки агар Ватан аз даст рафта поймоли суми аспони душман шавад, ӯ зинда наметавонад ва агар зинда монад ҳам, бономусона ва қаҳрамонона дар сафи ҷанги мудофияи Ватан кушта шудан ҳазор бор аз он гуна зиндагонии сарпастона, асирона ва беномусона беҳтар аст. Бинобар ин ӯ қарор дод, ки ба ҳар роҳе ки бошад, ба қадри қувват ва имкон дар мудофияи Ватан кӯшиш намояд.

Садриддин Айни

Пайвандакҳо аз рӯи вазифа ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: Пайвандакҳои пайваस्तкунанда ва тобесткунанда.

1. Пайвандакҳои пайваस्तкунанда **ва, -у (-ю, -ву), аммо, вале, лекин, балки, ҳарчанд, ё, ё ин ки, ё...ё** аъзоҳои ҷида, ҷумлаҳои содаи таркибӣ, ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ҷумлаҳои алоҳидаро бо ҳам мепайванданд. Аз дуру наздик садои сурудхонӣ, ҳаёҳуи ким-кадом касон ва беором чириқ-чириқкунии гунҷишкҳо ба гӯш

мерасиданд (*Ф.Ниёзи*). Ҳама ҳавлиҳои деҳа аз рег пур буд ва нақшаи боми баъзе хонаҳо ҷо-ҷо намоён мегардид.

2. Пайвандакҳои тобеъкунанда (ки, чунки, зеро, зеро ки, агар, вақте ки, барои он ки, бо нияти он ки) як ҷумларо дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба ҷумлаи дигар тобеъ мегардонанд. Вақте ки рӯз сафед шуд, Хайбар хотирҷамъ шуда, ба боми дӯкониҳои падарам мебаромад (*С.Айнӣ*). Дилам хост, ки ситораро ба кафам гирифта, бо он бозӣ кунам (*Б.Ортиқзода*).

Пас, агар хирад дорӣ, ҳунар омӯз, ки хирад бе ҳунар тане бувад, бечома ва шахс бесурат (*Унсурулмаолии Кайковус*).

Машқи 126. Матнро хонед ва мавриди истеъмоли пайвандаки **ва** — ро муайян кунед. Гӯед, ки пайвандаки ва дар аввали ҷумла чи гуна навишта шудааст?

Бо мардуми нодон сӯҳбат макун. Хоса бо нодоне, ки пиндорад доност. Ва сӯҳбат ҷуз бо хирадмандон мадор, ки аз сӯҳбати некон мардум некном гардад.

Набини, ки равған аз кунҷид аст. Валекин чун равғани кунҷидро бо бунафша ё бо гул биомезӣ, чанд гоҳ бо гул ё бунафша бимонад, аз омезиши равған бо гул ё бунафша ўро равғани кунҷид нагӯянд равғани гул ё бунафша.

Ва сӯҳбати некон ва кирдори неконро сипос машав ва фаромӯш макун. Ва ниёзманди хешро бар сар мазан, ки вайро ҳамон ранҷу ниёзманди тамом бувад.

Ва хушхӯиву мардуми пеша кун ва аз хўҳои носутуда дур бош. Ва зиёнкор мабош, ки самараи зиёнкори ранҷ бошад ва самараи ранҷ ниёзманди ва самараи ниёзманди фурумояги (беқадри).

Ҷаҳд кун, то сутудаи оқилон боши ва нигар, то сутудаи ҷоҳилон набоши.

Аз “Қобуснома”

Шарҳи луғат:

1. **Пиндоштан** — тасаввур намудан
2. **Ниёзманд** — эҳтиёҷманд
3. **Носутуда** — рафтори ношоиста; бад, нописанд

Савол ва супоришҳо:

1. Ба фикри шумо хирадманд кист?
2. Барои чи аз сӯҳбати одамони бад дур шуданро нависанда пешниҳод мекунад?
3. Дар зиндагӣ шумо бо ҳамин гуна қасон оё вохӯрдаед?

§ 22. Пайвандакҳои пайваस्तкунанда

Машқи 127. Матнро хонед ва вазифаи пайвандакҳои ишорашударо шарҳ диҳед.

1. Аз яке **ҷўб** ҳаме минбару дор ояд.
2. Ҳофиз манаму бародарам мехонад.
3. Аз хурдон гуноҳу аз калонон бахшидан.
4. Барои кўр торику равшан якест.
5. Барои дўстон ҷонро фидо кун,
Валекин дўст аз душман ҷудо кун.
6. Маро ҷустӣ, **вале** пайдо накардӣ...
7. Ба илм **агар** амал накунӣ, шохи бебарӣ.
8. **Ё** сухан доништа гўй, **эй** марди оқил, **ё** хомўш.
9. **Ё** харро пеши бор, **ё** борро пеши хар.

Пайвандакҳои пайваस्तкунанда аз рӯи маъно ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд;

1. *Пайвандакҳои пайҷам:* **ва, -у (-ю, -ву)** буда, барои ба ҳам пайвастани аъзоҳои чида ва ҷумлаҳои мустақил хизмат мекунанд: *Ў як байт хонд ва ман ба ў ҷавоб додам (С.Айнӣ).*

2. *Пайвандакҳои хилофӣ:* **аммо, вале, лекин** ва **ҳол он ки** буда, хабари ҷумла ва ё ҷумлаҳои мустақилро бо ҳам мепайванданд, ки амал ва ҳолати онҳо бо ҳам мухолифанд: Ман туро ҷустуҷў кардам, аммо наёфтам.

Дар баъзе мавридҳо пайвандаки **-у** метавонад ба вазифаи пайвандакҳои хилофӣ истеъмом шавад: Ҳофиз манаму бародарам мехонад. Ҳофиз манам, вале бародарам мехонад.

3. *Пайвандакҳои ҷудой* **ё, ё ки, ё ин ки** буда, аъзоҳои ҷумла ва ҷумлаҳои мустақилро бо ҳам мепайванданд, ки аз амалҳои ба онҳо мансуб бояд яке афзалтар ё имконпазир доништа шавад: Ман ба назди шумо равам, ё ин ки шумо ба назди ман биёед.

Машқи 128. Рубоӣро хонед. Пайвандакҳоро муайян карда, тарзи навишташонро фаҳмонед. Сипас, шакли пураашро рӯ ба рӯ нависед?

Пеш аз ману ту лайлу наҳоре будааст,
Гарданда фалак бар сари коре будааст.
Зинҳор, қадам ба хок оҳишта ниҳӣ,
К-он мардумаки чашми нигоре будааст.

Аз омадану рафтани мо суде ку,
В-аз тори вучуди буди мо пуде ку?

Аз оташи чарх чашми покони вучуд,
Месўзаду хок мешавад, дуде ку?

Афсўс, ки номаи ҷавони тай шуд,
В-он тозабаҳори зиндагонӣ дай шуд.
Он мурғи тараб, ки номи ў буд шабоб,
Афсўс, надонам, ки кай омад, кай шуд.

Гар кори фалак ба адл санчида буди,
Аҳволи фалак ҷумла писандида буди.
В-ар адл буди ба корҳо дар гардун,
Кай хотири ақли фазл ранчида буди?!

Ку маҳрами роз, то бигўям як дам,
К-аз гоҳи нахуст чӣ будааст одам.
Меҳнатзода, сириштае аз гили ҳам,
Як чанд ҷаҳон бигашту бардошт қадам.

Умари Хайём

Шарҳи луғат:

1. **Лайлу наҳор** – шабу рӯз
2. **Суд** – фоида
3. **Дай шудан** – гузаштан
4. **Шубоб** – ҷавони
5. **Фариза** – супориш ва вазифаҳои динӣ

Савол ва супоришҳо:

1. Рубоии якумро аз ёд кунед ва маънои онро шарҳ диҳед?
2. Мардумакӣ чашм чӣ маъно дорад, онро шарҳ диҳед

Машқи 129. Порчаи шеърро нависед ва ба зери пайвандакҳо хат кашида, вазифаи онҳоро баён кунед.

Дашти васею боғи латифу ҳавои хуш,
Сахрою ҷангалу чаману кўҳу лозазор,
Аз ҳар канор чашма равон асту обшор,
Ҳар сў баланд замзамаю нолаю хурўш,
Пошида донаҳои гуҳар абри навбаҳор,
Ҳамчун арӯси ноз дарахтони навҷавон.
Чатри сафеду сабзу гулобию арғувон
Бар сар кашида ҷилвакунон ҳар тараф қатор.

Пайрав Сулаймонӣ

Машқи 130. Порчаро хонед, оё —у ва —ю-ро бо ва иваз кардан мумкин аст?

1. Хирадманд донад, ки покию шарм,
Дурустию ростию гуфтори нарм.
Бувад хӯи покон чӣ хӯи малак,
Чӣ андар заминӣ, чӣ андар фалак.

* * *

2. Сухан заҳру позаҳру гарм асту нарм,
Сухан талху ширину дармону дард.

Абӯшакури Балхӣ

Савол ва супоришҳо:

1. *Гуфтори нарм* чаро хоси хирадмандон аст?
2. Дар мавзӯи сухани гарму сард ва ё сухани талху ширин нақле нависед.
3. Порчаи дуюмро маънидод намоед.

Машқи 131. Ба ҷои нуқтаҳо пайвандакҳои мувофиқро гузоред ва хелҳои онҳоро муайян кунед.

1. Абӯали ... Ҷузҷони дар майдон пайдо шуданд.
2. Дар канори ҷӯ се чанори азими сабз ... хуррам сар ба фалак кашидаанд.
3. Абӯали ... Чағони ҳам оғӯш ба оғӯш шуда бо ҳам видоё намуданд ... баъд донишманд хомӯшона ҳамроҳи Ҷузҷони тез-тез қадам монда рафт (*С.Улуғзода*).
4. Сабр талх аст ... бари ширин дорад.
5. ... ба гапи калон даро, ... ба гапи хурд.
6. ... ба зори, ... ба зӯри, ... ба зар.

Машқи 132. Ҷумлаҳоро нависед ва вазифаи пайвандакҳоро шарҳ диҳед.

1. Соат ҳашт шуд, аммо муаллим ба дарс наомад.
2. Мавлон каланд мезад, вале фикраш ба фарзандаш банд буд.
3. Он замини шудгор набуда, балки дарёи Зарафшон ях баста будааст.
4. Дев бо одам наёмезад, матарс,
Бал битарс аз одамони девсор.

Саъдии Шерозӣ

5. Дониш андар дил чароғи равшан аст,
В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст.

Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

Машқи 133. Аз рӯи нақша ҷумлаҳои тартиб диҳед ва сабаби гузошта-ни аломати китобатро шарҳ диҳед.

1. ... ва ...
2. ... вале ...
3. ... ё ...
4. ... аммо ...
5. ... лекин ...
6. ... -у ...

§ 23. Пайвандакҳои тобеъкунанда

Машқи 134. Порчаро хонед ва пайвандакҳои онро нишон диҳед.

1. Шаҳло китобро гирифта дид, ки дар навиштан саҳв накардааст.

2. Азбаски бемориам шиддат гирифт, ба хонаи шумо наомадам.

3. Ман баодоб хоҳам шуд, чунки одоб нақӯтарин хислати инсон аст.

4. Агар сесад забон дони, фузун нест.

Ҳама рӯзе ба кор ояд, забун нест.

Надони гар забони давлати худ,

Пушаймони надорад оқибат суд.

Саидаҳмади Аҷзӣ

5. Ба гуфтан туро гар хатое фитад,

Зи зарбат фузунат бимоланд гӯш.

В-агар дар набиштан хатое кунӣ,

Сарат чун қалам дур монад зи дӯш.

Масъуди Саъди Салмон

Пайвандакҳои тобеъкунанда дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ омада, як ҷумларо бо ҷумлаи дигар алоқаманд месозанд. Ин пайвандакҳо мувофиқи маъноӣ вазифаашон ба навъҳои зерин: замону тарз, мақсаду сабаб, мақсаду шарт, хилофу макон ҷудо мешаванд.

Замон — вақте ки, то вақте ки, баъд аз он ки, то даме ки, даме ки, ки ... — Вақте ки Амир Музаффар Савдуро ба дарбор кашида ба худ надим (ҳамсӯҳбат) қарор додааст, аҳволаш хеле бад шудааст (*С.Айнӣ*).

Тарзи амал — ба тарзе ки, дар ҳолате ки, бе он ки ...

— Бибиоиша то як ҳафта, бе он ки овозе баланд кунад, чун мӯи оташдида ба худ мепечид (*С.Айнӣ*).

Ниҳоят С.Айнӣ ҳамроҳи якчанд вакилон, дар ҳолате ки бо як нафари онҳо гарму ҷӯшон гуфтугӯ мекард, ба бино дохил шуд (*С.Улуғзода*).

Мақсад — **то, то ки, барои он ки, аз баҳри он ки...**

— Одамон омаданд, то ҷи гуна будани ҷойро бубинанд.

Шарт — **агар, агар ки, ба шарте ки...**

Сухан аз ҳофизи ширинсухан шунав, Собир,

«Агар рафиқи шафиқи, дурустпаймон бош!»

Собири Ҳамадонӣ

Сабаб — **азбаски, чунки, зеро, модоме ки ...**

Азбаски дар ин ҷо ҳозир об баровардан мумкин нест, ба кишти лалмӣ маҷбур шудем (*С.Айнӣ*).

Хилоф — **агарчи, гарчанде ки, бо вучуди он ки ...**

— Агарчи сухан зар аст, сукут гавҳар аст. Агарчи шукуфа аз мева пештар аст, қадру мартабаи ҳар кадом муқаррару муайян аст.

Аз «Бадоеъул вақоеъ»

Машқи 135. Ба ҷои нуқтаҳо пайвандакҳои мувофиқ гузошта, вази-
фаи онҳоро муайян кунед.

Талаба дар мадрасаҳои Бухоро ... пул дошта бошад, ҳучраеро
ҳарида ҷойгир мешуд. ... ба харидани ҳучра пулаш нарасад, ҳучра-
еро истиқоматгарав мегирифт. Маънии истиқоматгарав ин аст,
талаба ба соҳибҳучра, масалан, ҳазор ё се ҳазор танга дода, дар
ҳучраи вай ҷойгир мешуд. Соҳиби ҳучра аз он маблағ ба тариқи
тиҷорат судхӯри фоида мебурд гаравдеҳ ё гаравгар хоҳад, маб-
лағ ва ҳучра ба соҳибонаш гардонда шуда миёнашон кушода
мегардид. ... талаба ба гарав гирифтани ҳам қодир набошад, ба
тарзи зиёфат, ё бо ягон роҳи дигар ба соҳиби ҳучра манфиати
модди расонда, дар ҳучраи вай истиқомат мекард. Баъзан мешуд
... муллоҳои ҳучрадори бесавод бо шарт ба худашон дарс хондан
ба талаба ҳучра медоданд ... ба воситаи ин гуна шогирдони ҳарида
номи муллоӣ бароварда ба мансаби илмӣ мерасиданд, ҳеч набо-
шад аз «тӯҳмати бесаводӣ» халос мешуданд.

Садриддин Айнӣ

Машқи 136. Шейро хонед ва маънидод кунед. Пайвандакҳоро аз
рӯи хелҳояшон ба ду сутун нависед.

Рӯй дар қоидаи эҳсон¹ кун,

Зоҳиру ботини худ яксон кун.

Якдилу якқиҳату якрӯ² бош.
 В-аз дурӯёни ҷаҳон яксӯ бош.
 Аз қачи ҳезад ҳар ҷо ҳалалест,
 «Ростӣ-растӣ» неқӯ масалест.
 Рост ҷӯ, рост нигар, рост гузин,
 Рост гӯ, рост шунав, рост нишин.
 Тир агар рост равад, бар ҳадаф аст,
 В-ар равад қач, зи ҳадаф бартараф аст.
 Рав рақамҳои «алиф», «бе», бинигар
 Ки алиф аз ҳама бошад бартар.
 Рав бинех тахтаи абҷад³ ба канор,
 Ки дарояд алиф аввал ба шумор.
 Гар сабаб ҷӯяд ҳикмат талабе,
 Нест ҷуз ростӣ онро сабабе.

Абдураҳмони Ҷомӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Тахтаи абҷад** — лавҳае, ки дар рӯи он ҳарфҳоро навишта меомӯзанд
2. **Эҳсон** — неқӯи, лутфу марҳамат, қарам, ато
3. **Якрӯ** — софдил

Савол ва супоришҳо:

1. Дар талаффузи калимаҳои **якдилу якрӯ** чӣ ҳодисаи забони-ро пай буред?
2. Таъбири «**бар ҳадаф аст**» -ро шарҳ диҳед.
3. Муродифи калимаи «**дурӯй**» -ро номбар кунед.

Машқи 137. Ҳикоятро хонед, пайвандакҳои онро шарҳ диҳед.

Аз баҳри рӯзи ид Султон Маҳмуд хилъати¹ ҳар қасе таъйин мекард. Чун ба Талҳак расид, фармуд, ки полоне биёред ва бадӯ диҳед. Чунон қарданд. Чун мардум хилъат пӯшиданд, Талҳак он полон дар дӯш гирифт ва ба маҷлиси Султон омад, гуфт:

— Эй, бузургон! Инояти Султон дар ҳаққи мани банда аз ин ҷо маълум кунед, ки шумо ҳамаро хилъат аз ҳазина фармуд додан ва ҷомаи хос аз тани худ барқанд ва дар ман пӯшонид.

Убайди Зоконӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Хилъат** — ҷома
2. **Полон** — тӯқими хар

Савол ва супоришҳо:

1. «Талхак» -ро дар ҷои шумо чӣ мегӯянд?
2. Мақсади ҳикоят дар кадом сатр ифода ёфтааст?

Машқи 138. Матнро нависед, шарҳ диҳед, ки пайвандаки «**ҳол он ки**» ба кадом гурӯҳи пайвандакҳо дохил мешавад. Сохти онро муайян кунед.

Деҳқоне дар Исфаҳон ба дари хонаи Хоҷа Баҳоуддин соҳиб-девон рафт. Ба хоҷасаро гуфт, ки ба хоҷа бигӯй, ки худо берун нишастааст, бо ту коре дорад. Бо хоҷа бигуфт. Ба эҳзори¹ ӯ ишорат кард. Чун даромад, пурсид, ки ту худой?

Гуфт:

— Оре!

Гуфт:

— Чи гуна?

Гуфт:

Ҳол он ки ман пеш деҳқудо ва боғқудо ва хонақудо будам. Нуввоби² ту деҳ ва боғ ва хона аз ман ба зулм бистоданд, худо³ монд.

Шарҳи лугатҳо:

1. **Эҳзор** — ҳозир кардан, даъват намудан
2. **Нуввоб** — ҷамъи ноиб, ҷонишин
3. **Худо** — соҳиб

Савол ва супоришҳо:

1. Пешоянди **бо** ба ҷои кадом пешоянд омадааст?
2. Калимаҳои **деҳқудо**, **боғқудо**, **хонақудо**-ро аз ҷиҳати сохт муайян кунед.

Машқи 139. Матнро хонда, ҷумлаҳои пайвандакдорро нависед ва кадом хели пайвандак буданашро шарҳ диҳед.

Ҳамин ки ба ҳавли Сангин Полвон даромада омад, дар чехраи марду зан табассум гул кард. Ин пирамард аз ҳафтад гузашта бошад ҳам, бардаму чолок ва хеле ширинкору базлагӯй буд. Вай марде буд газгӯшти миёнақад, дасту гардани серрагупай ва риши тор-тораи дароз дошт. Мардум ба дурӯғпардозӣ ва мазоқҳои ӯ одат карда буданд. Вай ба гапҳои дурӯғу бофтаҳояш чунон ҷомаи ҳақиқат мепӯшонд ва чунон рангу бор медод, ки як шахси бори аввал бо ӯ дар сӯҳбат нишаста аз нақлҳои вай мабхут мегашт. Ҳама медонистанд, ки Сангин Полвон одами

дилсофу бекина аст. Шўхан дурўғўйиҳояш ба касе зарару зиён намеоранд.

Меҳмон Бахтӣ

Савол ва супоришҳо:

1. «*Табассум гул кард*» -ро чи тавр мефаҳмед?
2. Иншое нависед ва дар он шахсеро бо хислатҳояш тасвир намоед.

Машқи 140. Байтҳоро хонед ва вазифаи пайвандакҳоро шарҳ диҳед.

1. Агар дашном фармой, в-агар нафрин, дуо гўям,
Ҷавоби талх мезебад, лаби лаъли шакархоро.

Ҳофизи Шерозӣ

2. Сифатат баски беҳадду ҳисоб аст,
Фақат тасвири ҳуснат сад китоб аст.

Мирзо Турсунзода

3. Бинӣ агараш миёни мардум,
Мардонагиаш баҳо надорад.

Мирзо Турсунзода

4. Мезанад хасм, гар ки ту ўро назани,
Меканад решаат, ар решаи ўро накани.

Абулқосим Лоҳутӣ

Савол ва супоришҳо:

1. Шаклҳои дигари пайвандакҳоро номбар кунед.
2. Имлои онҳоро дар ёд нигоҳ доред.

Машқи 141. Ҷумлаҳоро нависед, гўед, ки пайвандаки кадом ҷумлаҳоро иваз кардан мумкин аст.

1. Агар Одинаро ба даст дароварда натавонанд ҳам, аз ин кампир ниқори худро мегиранд (*С.Айнӣ*).

2. Акнун пушаймонӣ суде надошт, чунки тир аз камон бар хато ҷаста ва мурғи матлаб аз даст рафта буд (*С.Айнӣ*).

3. Барои он ки ў фарзанди кадом кас будани худро донанд, ҳақиқати ҳолро ба худӣ ў фаҳмондем (*С.Айнӣ*).

4. Дар он ҷо аҳволам бад буд, барои он ки бисёрии хидмат аз фурсат ва тоқати ман зиёд буд (*С.Айнӣ*).

Машқи 142. Чумлаҳоро хонед, пайвандакҳои ишорашударо аз ҷиҳати сохт шарҳ диҳед.

1. Ятим, *баъд аз он* модари худро наёфт, боз ба роҳ даромад.

2. *То* шамол набошад, шохи дарахт намечунбад.

3. *Азбаски* ишораҳои дасташ садо надоштанд, ба пояш полро тўққӣ зада ҳам мемонд.

4. *Дар ҳолате ки* нонро оҳиста-оҳиста меҳонд, ду чашмашро аз лунҷҳои Қорӣ намеканд.

5. *Вақте ки* онҳо меҳостанд аз ҷой бархезанд, аз кўча садои пой асп шунида шуд.

§ 22. Таҳлили морфологии пайвандакҳо

Нақшаи таҳлил:

1. Кадом ҳиссаи нутқ аст. Маълумоти умумӣ.
2. Аломатҳои морфологи;
3. Аз ҷиҳати сохт;
4. Пайвасти ё тобеъ;
5. Тағйир намеёбад;
6. Вазифаи синтаксисӣ.

Мисол: Ятим роҳ мерафт, аммо намедонист, ки ба куҷо меравад (*С.Айнӣ*).

Намунаи таҳлил:

Аммо пайвандак буда, қисмҳои ҷумлаи мураккабро алоқаманд мегардонад; аломатҳои морфологиаш: пайвасти, тағйир намеёбад ва аъзои ҷумла намешавад. Аз ҷиҳати сохт содда.

Ки пайвандак аст ва ҷузъҳои ҷумлаи мураккабро бо ҳам тобеъ менамояд; аломатҳои морфологиаш: тобеъ, тағйир намеёбад, аъзои ҷумла намешавад, содда мебошад.

Саволҳо барои такрору ҷамъбасти пайвандакҳо:

1. Пайвандакҳо ба кадом ҳиссаи нутқ дохил мешаванд?
2. Вазифаи пайвандакҳо аз ҷиҳати иборат аст?
3. Аломатҳои грамматикӣ пайвандакҳо дар ҷиҳати зоҳир мешаванд?
4. Моҳияти луғавӣ пайвандакҳо чиро нишон медиҳад?
5. Пайвандакҳо аз рӯи вазифа ба чанд гурӯҳ ҷудо мешаванд?

6. Пайвандакҳои пайвастро номбар кунед.
7. Пайвандакҳои пайҳамро номбар кунед ва онҳо чи тобишҳоеро ифода мекунанд?
8. Пайвандакҳои хилофӣ ва ҷудоиро номбар кунед ва онҳо чи тобишҳоеро ифода мекунанд?
9. Тарзи навишти пайвандаки **-у (-ю, -ву)** чи гуна аст?
10. Пайвандакҳои тобёкунанда чи вазифаро иҷро мекунанд?
11. Аз рӯи тобишҳои маъноӣ пайвандакҳои тобёкунанда ба чанд навъ ҷудо мешаванд?
12. Қадом пайвандакҳо шакли ихтисор доранд?
13. Ҷои пайвандакҳо дар ҷумла чи гуна аст?
14. Дар аввали ҷумла омадани пайвандакҳои **ва, аммо, лекин** ба меъёри забон мувофиқ аст ё не?
15. Тарзи навишти пайвандакҳои таркибӣ чи гуна аст?
16. Қадом пайвандакҳо дар ҷумлаҳои содда, мураккаби пайваст ва қадоме аз онҳо танҳо дар ҷумлаҳои мураккаби тобёи истифода мешаванд?
17. Пеш аз қадом пайвандак вергул гузошта намешавад?

§ 25. Ҳиссаҷаҳо

Машқи 143. Ҷумлаҳоро хонед ва муқоиса карда гӯед, ки онҳо аз ҳам чи фарқе доранд?

1. Ман он сол дар оилаамон ба ҷои падар, ба ҷои модар кор мекардам.

Ман он сол дар оилаамон ҳам ба ҷои падар, ҳам ба ҷои модар кор мекардам.

2. Мо ба манзил рафта хобида пагоҳони ба сайргоҳ омадем.

Мо ба манзил рафта хобида боз ба сайргоҳ омадем.

3. Ҳаминҳа ғазалҳои домуллоӣ акаат, — гуфт ва ба хондани онҳо даромад.

Ана ҳаминҳа ғазалҳои домуллоӣ акаат, — гуфт ва ба хондани онҳо даромад.

4. Албатта, аз девона ранҷидан дуруст нест, ба ҳоли вай раҳмам омад.

Албатта, аз девона ранҷидан дуруст нест, ҳатто ба ҳоли вай раҳмам омад.

Машқи 144. Ҷумлаҳоро нависед, гӯед, ки калимаҳои ишорашуда чиро ифода мекунанд.

1. **Охир**, дар ин шаҳри мусофири, бекаси, бе пул чи кор мекунӣ (*С. Улуғзода*).

2. **Ҳа, дарвоқеъ,** қариб буд, ки аз ёдам барорам (*С.Айнӣ*).

3. Меҳмонон ҳамаги пароканда шуда рафтанд ва дар хона танҳо хешовандон монданд.

4. Рӯзе Маҳдум қадаре сурх шуда аз ман пурсид:

— Магар ту ҳар рӯз нонро аз пули худат харида меой?

— **Оре,** — гуфта тасдиқ кардам ман (*С.Айнӣ*).

Ҳиссачаҳо ҳиссаи номустақили нутқа буда, ба калима, ҷумла ва ба тамоми баён тобишҳои гуногуни маъноӣ мебахшанд. Ҳиссачаҳо аз пешоянду пайвандакҳо, ки вазифаи граммактиро анҷом медиҳанд, фарқ мекунанд.

Ҳиссачаҳо имконияти ахборро баланд бардошта, нутқро аниқу ифоданок ва муассир мегардонанд. Ин хусусияти онҳо дар маъноӣ лугавиашон нуҳуфтааст. Бо ёрии ҳиссачаҳо ҳодисае аниқу равшан гашта, тобишҳои шубҳаю тааҷҷуб ва ҷудоию инкор ифода меёбанд. Онҳо тағйир намеёбанд ва аъзои ҷумла ҳам намешаванд.

Машқи 145. Матнро хонед, вазифаи ҳиссачаҳоро шарҳ диҳед.

Ба китобхона пирамарди хамидақомат — Шаҳиди Хаттот дохил шуд, ки ўро дар боми пастаки ҳавлии Абӯали дида будам.

— Чағони! — фарёд кард вай ҳоло аз остона надаромада.

— Ба худо, ки ту пайгамбар будай!

Нигоҳбони китобҳо қад рост карда, ба гуфгори дўсташ гўш андохт.

— Имрӯз пагоҳи он бача — писари Абдуллоро дастгир карда, кашон-кашон ба боргоҳ бурданд.

— Ҳа, оқибат ба даст афтод гўй!

— Бале, бале. Маълум шуд, ки бо табобати худ ба подшоҳ зарар расондааст.

— Магар ман нагуфта будам? — овози Чағони тантана пайдо кард. — Ман гуфта будам, ки агар ии бача дар ҳамин синну сол ба донишмандӣ шўҳрат ёфта бошад, ин аломати он ки вай фиребгар аст.

Дар ҳамин вақт марди дарборӣ ва аз паси ў Абӯали вориди китобхона шуданд.

— Ба ин навҷавон китобҳоро нишон диҳед подшоҳ фармуданд! — дарборӣ инро гуфту рафт.

Сотим Улуғзода

Ҳиссачаҳо аз ҷиҳати сохту таркиб сода ва таркибӣ мешаванд.

Ҳиссаҷаҳои аслии **бале, наҳод, оё, магар, ҳатто, фақат, танҳо, -ку, -а, ҳам чӣ... чӣ, на ... на** ва амсоли инҳо содда мебошанд.

Ҳиссаҷаҳое, ки аз ду ва зиёда калимаҳо таркиб ёфтаанд, таркибӣ мебошанд: ҳатто ки, наҳод ки, аз афташ, ана ҳамин, майлаш-куя.

Машқи 146. Ба ҷои нуқтаҳо ҳиссаҷаҳои **ҳо, бале, оре, не, на** гузошта, ҷумлаҳоро нависед.

1. ... дилатонро танг карда нашинед ҳам мешавад, ман намеравам. 2. Сокина дигар ... ба гапи модараш ва ... ба насихатҳои падараш гӯш мекард, вай танҳо фикри ба Тошканд рафта хондан дошту халос. 3. ... ин таклифи маъқул, — гуфт аз байни ҷанговарон касе. 4. ... ӯ ватандӯсти ҳақиқӣ буд. 5. ... баъди дуруст шудан ҳам бояд шумо ду моҳ дам гиред, — таъкид кард духтур.

Машқи 147. Матнро хонед, ҷумлаҳои ҳиссаҷа доштаре ба дафтаратон нависед. Имло ва тобиши маъноӣ ҳиссаҷаи — ми ва — дия-ро фаҳмонед?

Зебинисо ва Олимҷон гапро як карданду дигар “ба лабҳояшон кулӯҳ молида мондагӣ” барин ҷим шуданд. Дигар ба ҳавлии Зебинисоино модар ва холаи Олимҷон ба хостгорӣ наомаданд. Дар зиндагии ин ду хонавода дигаргунӣ, ки модарон интизораш буданд, рӯй надод. Ин хомӯшии ногаҳонӣ, ки аз ихтиёри кампирон берун буд, онҳоро ба танг меовард. Аммо ин ҷо чорае надоштанд. Фарзандон бошанд, гӯё қасдан аз ин хусусҳо ҳеҷ даҳон намекушоданд. Ниҳоят модари Олимҷон тоқат карда натавонист. Рӯзе дар сари дастурхон:

— Писарам, ҷим шиштан кати кор мешавад-ми? Пагоҳ ҳамроҳи холаат боз ба ҳавлии Зебинисоино равем — ми, мегӯям?! — гуфт.

— Хайр, саросема нашав, бува, мешуд — дия охир! — гуфт Олимҷон ба ҷавобаш бепарвоёна. Вақте ки дастурхонро гундоштанд, ба модараш таъкид кард, ки ба ҳавлии ҳеҷ кас ба хостгорӣ наравад ва ба чашмаки пур аз ашки бибиаш нигоҳ карда, ба кӯча баромада рафт (*Ҳ. Карим*).

Шарҳи луғат:

1. **Гапро як кардан** — ба иттифоқ омадан
2. **Ба лаб кулӯҳ молида** — худро ба нодонӣ задан

Савол ва супоришот:

1. 5 то мисол нависед, ки ҳиссаҷаи — ми ва — дия истифода шуда бошад.

Машқи 148. Матро хонед ва гуёд, ки сухан дар бораи чи меравад. Ҳиссаҷаҳоро аз рӯи сохт шарҳ диҳед.

Маро боз суханони Салимбобо, ки гуё худ ба худ гап мезад, ба худ овард.

— Барои дарахтзор кардани ин талу теппаҳо одамон хуни чигар шудаанд. Охир, то кай ба замини водӣ мечаспем. Бояд кӯҳу доманакӯҳҳоро ҳам обод кунем. Бобою бобокалонамон дар рӯи санг ҳам ниҳол шинонда, ҳосил меғундоштанд. Имрӯз аз баъзе қишлоқҳои кӯҳистон раҳгузар шавӣ, ба чуз боғи валангору замини урён чизе намебинӣ.

Як вақтҳо дар дастархони ҳама бодому чормағз, тутмавизу шинӣ мидидӣ. Ҳоло чӣ? Саду як хел қанд, курс.

— Хайр, ин магар бад аст?

— Бад не, хуб аст. Аммо сад набошад ҳам, ҷои бодому чормағз, тутмавизу шиниро гирифта наметавонанд. Ин меваҳо қуввати дилу меъдаанд ва ба саду як дард давоянд. Барои ҳамин ҳам меғӯям, ки доманакӯҳҳоро обод карда, бодому чормағз, pistaю тут, току нок шинонем. Агар илоҷаш намебуд, гапи дигар буд. Охир, илоҷаш ҳаст-ку?

— Каму беш шуда истодааст, — гуфтам Салимбоборо тарафдорӣ намуда, — оҳиста-оҳиста аз ин ҳам зиёдтар мешавад.

— Агар муносибатамон ба табиат ҳамин хел бошад, — гуфт пирамард бо таассуф ҷавонони лолачинро дар назар дошта, — хароб мешаваду обод не. — Ва бо ҳамаи оҳанги таассуфomez ба ман рӯ оварда илова кард: — Медонӣ, додар, ҳамагӣ 40–50 сол пеш дар ин талу теппаҳо чунон дарахт бисёр буду чунон гиёҳҳои шифобахше мерӯиданд, ки аз саховати табиат ҳайрон мемондӣ. ...

Наход ки табиат аз феълаш гашта бошад? Не, он аз феълаш нагаштааст, балки одамон феълу ҳӯи онро дигар кардаанд. Ана, дурусттар як мулоҳиза кун. Ҳар як одами раҳгузар ҳангоми сафар аз ин ҷо як даста лола чинда, ду шохи дарахт шиканад, оқибаташ чӣ мешавад. Охир, он ганҷи қорун бошад ҳам, як рӯз не як рӯз тамом мешавад. Ҳар як гиёҳу гулро бо решааш мекананд. Дарахтро аз банди навдааш мешикананд.

Иноят Насриддинов

§ 26. Хелҳои ҳиссаҷа

Машқи 149. Матро хонда, ҷумлаҳои ҳиссаҷадорро нависед ва аз рӯи тобиши маъно ба хелҳо ҷудо кунед.

— Ба хаёлам санъаткор буд.

— Санъаткор? Не-е, худаш гуфт-ку, ҳисобчи!

- Наход?
- Ҳар ки бошад, хушбахт будааст.
- Эҳ, ман агар вай барин навохта метавонистам.
- Ба мӯйсафед чи гуфт, шуниди?
- Не ...
- Дар ҳақиқат думбурашинос будааст.
- Бехуда нагуфтаанд: қадри зар заргар бидонад, қадри гав-
ҳар гавҳари.
- Ростӣ гап, агар овозашонро намешунидам, он думбураҳо
ба ман асло маъқул намешуданд.

Саттор Турсун

Ҳиссачаҳо аз рӯи маъно ва вазифа ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд:

Саволӣ: магар, оё, навод, -мӣ, -чи.

Таъкидӣ: ҳатто, ҳам, хоҳ ... хоҳ, гоҳ ... гоҳ, на ... на.

Тасдиқӣ: ҳа (ҳо), бале, оре, хуб (хӯш), хайр.

Инокорӣ: не, на.

Қувватдиҳанда: мана, -ку, -дия, э.

Маҳдудӣ: фақат, танҳо.

Ғайр аз ин як қатор ҳиссачаҳои дигар низ ҳастанд, ки орзу (кошки ...), тахмину зарурат (мабодо, эҳтимол), монандкунӣ (гӯё), таклифу далолат (кани, чи) ва ғайраро ифода мекунанд. Кошки имрӯз борон наборад. Мабодо Содиқ наояд. Ба синф дарой-чи.

Машқи 150. Бо ҳиссачаҳои модомки, кошки, бигузор (бигзор), мабодо, рафту (раваду), илоҳи (илоҳим) ҷумла тартиб диҳед ва қоидаи маъмули имлоиаширо гӯед?

Намуна: Кошки ман ҳам аз тест баҳои баланд мегирифтаам.

Машқи 151. Ба ҷои нуқтаҳо ҳиссачаҳои мувофиқро гузошта, ҷумлаҳои ҳоро нависед.

- ... ӯ дар хона монда буд.
- Ман намеравам, гуфтам ...!
- Имрӯз ба саёҳат мерафтем....
- ... Қосим дар ин байн наменамуд.
- Дар вақти ҳарфчинӣ ӯ як ҳарфро партофта намеравад.
- он манзараҳои зебо.

(—ку, мана, ҳатто, — дия, фақат, танҳо)

Машқи 152. Порчаро хонед, аломатҳои китобати ба ҳиссаҷаҳо марбутро шарҳ диҳед.

— О, бачем, чи ин ҷо меистӣ? Биёед хона дароём, — равон шуд пиразан. — Биё, шери момош. Ҳа, номата напурсидам Маъруфҷон. Номи хуб дошти.

— Холаҷон, ба шумо ташвиш мешавад. Мо ба хонаи Абдумаҷид равам, — гуфт Хуршед узромез.

— Не, наменоам. Мо бегона нестем. Ману очаат апаву хоҷар барин будем. ... овози пиразан ларзиду дар чашмонаш ашк ҳалқа зад.

— Як бор остонаи мани пиру бекас ҳам қадами меҳмони азиза бинад.

Хуршед ба писараш нигарист. Маъруф ишора кард, ки медароянд.

Эҳсон Субҳон

Ҳиссаҷаҳои **-мӣ, -ку, -дия, -а, чӣ** бо дефис навишта мешаванд. Ин ҳиссаҷаҳо асосан дар услуби гуфтугӯи истифода мешаванд.

Машқи 153. Порчаи манзумро ифоданок хонда маънидод кунед ва чӣ нақш доштани ҳиссаҷаҳо шарҳ диҳед.

Эй забон, ту бас зиёни мар маро,
Чун туй гӯё, чӣ гӯям мар туро.
Эй забон, ҳам оташу ҳам хирманӣ,
Чанд ин оташ дар хирман занӣ.
Дар ниҳон ҷон аз ту афгон мекунад,
Гарчи ҳарчи гӯиаш он мекунад.
Ҳам ҳафиру¹ раҳбари мургон туй,
Ҳам анису² ваҳшати ҳичрон³ туй.
Эй забон, ҳам ганҷи бепоён туй,
Эй забон, ҳам ранҷи бедармон туй.
Ҳам сафиру худъаи⁴ мургон туй,
Ҳам балису⁵ зулмати куфрон⁶ туй.

Ҷалолиддини Румӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Ҳафир** — ниғаҳбон
2. **Анис** — ҳолдон, ҳамсӯҳбат
3. **Ҳичрон** — чудой, фироқ
4. **Худъа** — макр, ҳила

5. **Балис** — макру фиреб

6. **Куфрон** — носипоси

Савол ва супоришҳо:

1. Байти дуюмро ба наср баргардонед.
2. **Ганчи бепоён** ва **ранчи бедармон** номидани забонро чи тавр мефаҳмед?
3. Пайвандаки байти охирро ёфта, муайян созед, ки аз ҳиссача чи фарқ дорад?

Машқи 154. Ҷумлаҳоро хонед ва ҳиссачаҳоро аз ҷиҳати хелҳояшон муайян созед.

1. Хуб, агар ҳар кадомашонро ба як пуштаи ҷудоғона баранд-чи.
2. Ҳамин вақт ба кўча баромада як давр зада оем-чи?
3. Биё, Дохунда ба сари хирман биравем.
4. Охир, аввал тар кардан ва баъд аз он хушконидани пахтаҳо чи маъни дорад (*С.Айнӣ*).

Машқи 155. Порчаи шеърро хонед ва вазифаи ҳиссачаҳоро муайян созед.

На хун дар дил, на дар чашм об монда,
На хуш дар сар, на дар тан тоб монда.
На андар рӯзи равшан ҳисси бедор,
На шомии тира ҳоли хоб монда.

Абулқосим Лоҳутӣ

Машқи 156. Матнро хонед, ҳиссачаҳои тасдиқии хоси нутқи адабиरो муайян кунед. Вазифа ва тобиши маънии онро фаҳмонед?

Фирдавси ба андеша рафту гуфт:

— Оре, ҳазрат, ҳақ ба шумост, вале ба ҷавони покдил ва он духтари маъсума раҳми кас меояд. Худ надониста, бо ҳукми табиати башари ва бо дили соф ба кӯи сарбаста даромада саргардон монданд. Афсӯс. — Сукут кард, ба ёдаш қиссаи Зол ва Рудоба омад. — Дар замонҳои қадим, пеш аз зуҳури ислом, издивоҷ дар мавриди ихтилофоти мазҳаб мамнӯъ набуда, ё ки бо фармони шоҳ раво мешудааст. Мисол қиссаи Зол ва Рудоба аст, ки ровиён ба мо хабарашро доданд. Ва банда онро дар “Шоҳнома” назм кардам. Дар оғози шаҳаншоҳ Манучеҳр издивоҷи Золи зардушти ва Рудобаи бутпарастро манъ кард, вале сониян иҷоза дод. Метавон гуфт, ки ишқ ба мазҳаб ғолиб омад, вале дар замони мо як чунин ҳодиса, албатта, берун аз имкон аст.

Аскофи аз афти кор ба ёд овард, ки бо меҳмон ҳанӯз аҳволпурси накардааст, — охир ўро як ҳафта боз надида буд. Аҳволпурсикунон пайдарҳам якчанд суолро қатор кард:

Кайфу ҳол? Дилтанг нашудед? Баҳдодро хуб тамошо кардед? Ба зиёрати Тоқи Кисро ҳам рафтед?

Оре, аз марҳамати ҳазрат...

Чи гуна будааст? — шоирро ба тамои кардани ҷумлааш фурсат надода боз пурсид Аскофи. — Аз дидани харобаҳо маҳзун нашудед?

Шудам, ҳазрат... Ба илова, фоҷиае, ки бандаро мушоҳадаи он иттифоқ афтод...

Бале, харобаҳои Мадоин дар воқеъ ҳузноваранд, — бо “фоҷиа” гуфтани мусоҳибаи эътибор накарда боз сухани ўро бурида ноиб.

Аз романи “Фирдавси”-и С. Улуғзода

Шарҳи луғат:

1. **Маҳзун** — ғам; андӯҳ
2. **Ҳузновар** — ғамоваранда
3. **Сукут кардан** — ором шудан
4. **Манъ кардан** — иҷозат надодан
5. **Издивоч** — хонадор шудан; зану шавҳар шудан

Савол ва супоришҳо:

1. Кайфу ҳол чи маъно дорад
2. Дар бораи Тоқи Кисро чи медонед?

§ 27. Таҳлили морфологии ҳиссачаҳо

Нақшаи таҳлил

1. Кадом ҳиссаи нутқ аст.
2. Аломатҳои морфологии.
 - а) Тобишҳои иловагӣ.
 - б) Тағйир намеёбад.
3. Вазиғаи синтаксисӣ.

Мисол:

Дар хона танҳо хешовандон монданд.

Намунаи таҳлил

Танҳо — ҳиссача аст, аломатҳои морфологияш: а) тобиши маҳдуди дорад, б) тағйир намеёбад, в) аъзои ҷумла шуда наметавонад ва ба савол ҷавоб намешавад.

Машқи 157. Аз ҳиссаҷаҳои зерин истифода бурда ҷумлаҳо тартиб диҳед.

ана	ҳатто
танҳо	находки
магар	то ҳатто
-чи	ҳам

Машқи 158. Порҷаи шеърро хонда чи нақш бозидани ҳиссаҷаҳоро баён намоед.

Кардаме дар хоки кӯи дӯст маъво¹, кошки,
Судаме² рухсори худ бар хоки он по, кошки.
Омади берун зи кӯи сарви боло, кошки,
Бурқаъ³ афғанди зи рӯи оламоро, кошки.
«Дидаме дидори он дилдори раъно, кошки,
Дида равшан кардаме, з-он рӯи зебо кошки.

Алишери Навоӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Маъво** — ҷойгоҳ, макон
2. **Судан** — молидан
3. **Бурқаъ** — чашмбанд, парда

Савол ва супоришҳо:

1. «*Кардаме маъво*» -ро боз чи тавр ифода кардан мумкин?
2. «*Дида равшан кардан*» чи маъно дорад ва онро дар забон чи мегӯянд?
3. Агар порҷаро бидуни кошки хонем, чи ҳодиса рӯй медиҳад?

Саволҳо барои такрору ҷамъбасти ҳиссаҷаҳо:

1. Чиро ҳиссаҷа меноманд?
2. Ҳиссаҷаҳо чи тобишҳоро ифода мекунанд?
3. Чаро ҳиссаҷаҳо ҳиссаҷаҳои номустақили нутқанд?
4. Дар ҷумла ё матн ҳиссаҷаҳо кадом вазифаро адо мекунанд?
5. Ҳиссаҷаҳо аз пайвандакҳо чи фарқ доранд?
6. Ҳиссаҷаҳо чанд навъанд?
7. Аз ҷиҳати сохт ҳиссаҷаҳо чанд хел мешаванд?
8. Ҳиссаҷаҳои ки махсуси услуби гуфтугӯианд, кадомҳоянд?
9. Магар ҳиссаҷаҳо дар ҷумла ҷои доимӣ доранд?
10. Магар истифодаи ҳиссаҷаи **-мӣ** дар нутқи гуфтугӯи ва адабиёти бадеӣ шарт аст?

11. Кадом ҳиссаҷаҳо бо дефис навишта мешаванд?
12. Ҳиссаҷаҳои соддаро номбар кунед.
13. Ҳиссаҷаи инкории **на** боз дар кадом шакл меояд ва имлои он чӣ гуна аст?
14. Ҳиссаҷаҳои таркибино номбар кунед.

§ 28. Нидо

Машқи 159. Чумлаҳоро бо калимаҳои ишорашуда ва баъд аз он бидуни онҳо хонед ва гӯед, ки онҳо аз ҳам чӣ фарқ мекунад.

1. — **Хайр**, галабон беадаби карда бошад ҳам, шумо гузашт кунед, Мирзо (*С. Улуғзода*).

2. **Бай-бай, хайрият**, ки ҳақиқат ошкор шуд! (*С.Улуғзода*).

3. **Ҳой**, Восеъ! Ин чӣ масҳарағи аст, ки ин мардум мекунад?! — бонг зад Ҳоҷи Яъқуб (*С.Улуғзода*).

4. **Афсӯс**, ин хона хеле хурд аст. Ва намешавад дар он панҷ миллиард суратакро ҷой дод (*М.Солех*).

5. **Дареғо**, беҳабар аз хеш бозигаре моҳир шудааст? (*М.Солех*).

Нидо калимаҳои тағйирнаёбанда буда, барои ифодаи ҳаяҷон ва иродаю майлу хоҳишу орзу хидмат мекунад. Нидо гурӯҳи махсуси ҳиссаи нутқро ташкил медиҳад.

Он ҳиссаи нутқе, ки барои ифодаи ҳаяҷону ҳиссиёти гуногун хизмат мекунад, **нидо** ном дорад.

Ваҳ, чӣ хуш медамид насими баҳор. Ҳой мардум, об баромад, об!

Дар чумлаи якум **ваҳ** ҳисси шавқу фараҳро мефаҳмонад. Дар чумлаи дуюм **ҳой** даъватро ифода мекунад.

Нидоҳо аъзои чумла намешаванд.

Нидоҳо бештар дар гуфтугӯ истифода мешаванд. Онҳо дар асарҳои бадеӣ ҳангоми муколамаи персонажҳо мавриди истифода қарор мегиранд.

Машқи 160. Абёти зеро хонед ва маънидод кунед. Нидоҳо чӣ гуна ҳиссиётро мефаҳмонанд.

1. Ди¹ гуфт табиб аз сари ҳасрат чу маро дид,

Ҳайҳот, ки дарди ту зи қонуни шифо рафт.

1. Каюмарс ба ҷаҳон оини подшоҳиро овард.

2. Нахчир дар кӯҳу дашт фаровон буд.

* * *

2. Мархабо, эй пайки² муштоқон³ бидеҳ пайгоми дўст,

То кунам чон аз сари рағбат фидои номи дўст.

3. Афросиёб ба Сиёвуш вилоятеро дар шарқи мамлакаташ то дарёи Чин дод.

* * *

3. Эй лабат оби ҳаёту эй қадат сарви чаман!

Эй рухат хуршеди ховар, в-эй хатат мушки⁴ Хутан⁵!

Ҳамчу абрўят ба чашми ман кам ояд моҳи нав,

Чун лаби лаълат намебошад ақиқ⁶ андар Яман⁷.

Ҳофизи Шерозӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Дӣ** — дирӯз, рӯзи гузашта
2. **Пайк** — хабаррасон, қосид
3. **Муштоқон** — шавқмандон, ошиқон
4. **Мушк** — моддаи сиёҳранги хушбӯй
5. **Хутан** — номи шаҳр дар ҳудуди Чин; охуест, ки мушки он машхур аст
6. **Ақиқ** — навъе аз санги қиматбаҳо, ки сурхранг ва зард аст; киноя аз лаб
7. **Яман** — номи мамлакатест дар қазираи Арабистон; киноя аз лаб

Савол ва супоришҳо:

1. Ду байти аввалро ба наср баргардонед.
2. Байтҳоро аз ёд кунед.

Машқи 161. Матнро хонед, пайвандак ва ҳиссаҷаҳои онро муайян намеоед?

Бидон, ки шарифи одами ба нутқ аст ва ҳар кӣ дар нутқ адаб риоят накунад, аз ин шараф бебаҳра бошад. Барои он ки нутқ ба савоб (сухани рост) бояд ба илло хомӯши беҳ, аз он бувад. Чунон ки шайх Саъдӣ фармуда:

Баҳоим хомӯшанду гӯё ба шар,
Забон баста беҳтар, ки гӯё ба шар.

Ва дар сухан гуфтан чандин адаб аст, ки шайху ғолибро риоят бояд кард ва чандин адаби дигар аст, ки нозилон (аҳси то мартабаи шайх расидаро) нигоҳ бояд дошт. Агар пурсанд, ки адаб ғолибон дар сухан гуфтан чанд аст, бигӯй шаш: Аввал, он ки сухан фароҳури (муносиби) ҳоли ҳар кас гӯй шаш: Аввал, он ки сухан фароҳури (муносиби) ҳоли ҳар кас гӯяд:

Бо ёри нав аз ғамии кӯҳан бояд гуфт,
Бо ў ба забони ў сухан бояд гуфт.

Дуюм он, ки ба лутф сухан гӯяд, на ба унф (дурушти). Сеюм он, ки дар вақти сухан гуфтан хандон ва шукуфта бошад, на туршрӯй гирифта. Чаҳорум чандон сухан ба мустамеъи (шунавандаи) он гӯяд, ки ба малоли хотири эшон наанҷомад. Панҷум, сухан гӯяд, ки манфиати дунё... дар он бошад. Шашум, то сухани тамом байёр (кадр) набошад, бар забон наронад, ки сухани бузургон ба масобаи (монанди) тухм аст ва агар тухм фосиду бе мағз бошад дар ҳар замин, ки афтад, нарӯяд ва аз ӯ манфиате ба ҳосил нарасад. Агар пурсанд, ки адаби нозилон дар сухан чанд аст, бугӯй, ҳашт: Аввал, он то ки аз вай сухан напурсанд, нагӯяд, дуюм, дар вақти сухан гуфтан овоз баланд накунад. Сеюм, ба чапу рост нанград. Чаҳорум, ғаразомез ва киноят нагӯяд. Панҷум, дар рӯи шунаванда наҷаҳад ва сухани сахт нагӯяд. Шашум, то фикр накунад, сухан нагӯяд, то пушаймон нашавад. Ҳафтум дар миёни сухани мардум сухан дарноёрад ва сухани гӯяндаро мунқатеъ (бурида) нагардонад. Ҳаштум, бисёр нагӯяд, ки бисёр гуфтан нишонаи андакақлӣ аст...

Аз “Футувватномаи султони”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ

Шарҳи луғат:

1. Баҳоим – ҳайвон, гармо
2. Шар – бадӣ
3. Нозилон – камбаҳо, паст
4. Фарохур – лоиқ

Савол ва супоришҳо:

1. Фикри шумо дар бораи одоби сухан чист?
2. Ин гуфтаҳои Ҳусайн Воизи Кошифи чи гуна аҳамият дорад?

§ 29. Сохти нидо

Машқи 162. Чумлаҳоро нависед ва таркиби нидоҳоро муайян созед.

1. **Оҳ** ... ту донӣ, ки ин дили ман, дили ғариби ман чи қадар барои ту гум мезанад. **Не-е**, ин чизро ту пай намебарӣ.
2. **Ҳайф**, ки намедонад ва барои ҳамин дар бораи дигар чиз фикр мекунад.
3. — **Ҳмм** ... рав, ба апа гӯй, ки оши тӯпшӣ тайёр кунад.
4. — **Ҳа-а** — яхи обкушода барин чунбид Додхоҳ ва сар афшонда ба гап даромад.
5. — **Ҳайфи** умрам ...
— Ман намедонам, ки бачаи кӣ ҳастам, лекин хондан меравам!

6. **Хум-ҳаҳ ... хум-ҳаҳ.** Садои ба санг бархӯрдани путки Ёрмуҳаммад аз шоҳҳо шунида шуд.

7. — **И,** ту ба ҳамин хафа шуди.

Сорбон

Нидоҳо аз ҷиҳати сохт ба асли, такрор ва таркиби ҷудо мешаванд. *Нидоҳои асли:* а) аз як садонок: э, а, и, о; б) садоноку ҳамсадо: эҳ, ҳа, ҳе, ҳу; в) садоноку ҳамсадо ва садонок: аҳа, эҳе, уҳа; г) садоноку ду ҳамсадо: ўббо, оббо; д) ҳамсадою ҳамсадо: ҳм ва ғайраҳо.

Нидоҳои такрор: ҳой-ҳой, вой-вой, ҳай-ҳай, ту-ту ...

Нидоҳои таркиби: муборак бошад, қанд занед ... мансубанд.

Машқи 163. Мисолҳоро нависед ва ба сохти нидоҳо эътибор диҳед.

1. — Баҳ-баҳ, чи хуш гуфтааст! — сар ҷунбонд Асири ва илова намуд. — Дар ин маъни ҳазрати Саъди низ хуб фармуда:

«Гирди номи падар чи мегарди?

Падари хеш бош, агар марди!» (*Р. Ҷалил*).

2. — Ҳа, — мегуфт модарам, — додарат хеле қайсар, якроҳа, худи додет барин ... (*Ҷ. Икромӣ*).

3. Гуфтаанд: Ҳайҳот, ки ин чи кор аст, ки сарбори фузун аз харвор аст (*А. Ҷомӣ*).

4. — Уҳў, ўҳў, ўҳў, — сурфа карда касе аз дарвозаи кўча даромад (*С. Айни*).

5. — Во дарег! — гўён Асар чунин оҳи бадарде кашид, ки он сангро шикоф карда мегузашт (*Ш. Ҳаниф*).

6. Оббо, боз коҳи кўҳнаро бод карди-дия!

7. Э, ҳамин вақт омадани инҳо! Тавба, «ман дар чи хаёлу фалак дар чи хаёл!» (*Ҷ. Икромӣ*).

8. — Тавба, «ман дар чи хаёлу фалак дар чи хаёл» — гуфтаанд куҳансолон, рост будааст (*А. Деҳотӣ*).

Машқи 164. Байтҳои зеринро хонед ва онро шарҳ диҳед

Магардон забонро ба тунди ба рўй,
Мабодо, к-аз он ранча ояд бар ўй.

А. Фирдавӣ

Балои одами бошад забонаш,
Ки дар вай баста шуд суду зиёнаш.

Н. Хусрав

Кас накунад аз сухани нарм бим,
В-аз сухани сахт битарсад салим.

Х. Деҳлавӣ

Ёдгоре, к-аз одамизод аст,
Сухане аст он, дигар ҳама бод аст!

Соиб

Шунидам, ки бошад забони сухан,
Чу алмос буррону теги кӯҳан.
Сухан бияфканад минбару дорро,
Зи сӯроҳ берун кашад морро.

А. Балхӣ

Агар сесада забон дони, фузун нест,
Ҳама рӯзе ба кор ояд зарар нест.

Аҷзӣ

Савол ва супоришҳо:

1. Шеърро аз ёд кунед ва мазмуни онро гуфта диҳед?

§ 30. Хелҳои нидо

Нидоҳо аз рӯи маъно ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: **эҳсосотӣ** ва **барангезанда** (иродавӣ).

І. Нидоҳои эҳсосотӣ ҳиссиёти гуногуни инсонро нисбат ба ҳодисаҳои ҳаёт ифода мекунанд. Онҳо на танҳо барои нишон додани ҳолати самимонаи гӯянда, балки барои ифодаи ҳар гуна эҳсосот хизмат мекунанд. Нидоҳои эҳсосотӣ аз ҷиҳати маъно ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд:

а) **нидоҳои таачҷуб ва ҳайрат**: тавба, эҳа, аҷабо, ўҳў, ҳмм ва ғайра.

— Тавба, — Шарофат ҳайрон шуд.

— Ўҳў, инҳо ба замини мо наздик шуда мондаанд-ку... Ҳмм, одами хуб, коргар.

б) **нидоҳои андӯҳ**: вой, оҳ, воҳ ва ғайра:

— Оҳ, — гуфт оҳистекак як мисгар.

в) **нидоҳои таассуф**: эҳтиёт, оббо, эҳе, эҳ, ҳай-ҳай, афсӯс ва ғайра:

Оббо, ҳоло-ку вақти рамарони нашудааст.

— Афсӯс, — гуфт ӯ худ ба худ.

Шеру хуршед, эй дарег, ар чунбише мекард аз он-к,

Хирсу рӯбахро гузоре бар як обишх(в)ар набуд.

Зуд дарсозанд хасмон в-ин масал равшан шавад,

Гар арӯси кард саг, чуз баҳри марги хар набуд.

Муҳаммадтақи Баҳор

— Ҳай-ҳай, зӯрата беҳуда харҷ макун.

г) **нидоҳои хурсандӣ, завқ, таҳсин:** о, эй, ҳай-ҳай ва ғайра:

— Ҳай-ҳай, магар ин духтаракам Гулнор аст, бисёр нағз.

II. Нидоҳои барангезанда (иродавӣ): тобишҳои гуногуни амриро ифода карда, ба навъҳои зерин чудо мешаванд:

а) **нидоҳои даъват, мурочиат:** ӯй, ҳой, э, ало, ў, аё, ой ва ғайра.

— Э ... Ту акақурбони ман-ку, ту акаҷони ман-ку, — гӯён ба тарафи ӯ давид (*С.Айни*).

— Ҳой Гулҷон чаро гирия мекуни.

б) **нидоҳои амр:** чим, ором, хомӯш ва ғайра.

— Хомӯш! — бонг зад Саид Муродхоҷа, — дар кучо истодаӣ, бо киҳо гапзанон мекуни?

в) **нидоҳои миннатдорӣ, табрик, видоъ:** хайр, боракалло, офарин ва ғайра.

Хайр.саломат бошед. Офарин, ёфтед.

Нидоҳои такрор бо дефис навишта мешаванд: бай-бай, ҳай-ҳай ...

Машки 165. Матнро нависед, нидохоро муайян кунед ва аломати китобати онҳоро гузоред.

1. — Оббо боз коҳи кӯҳнаро бод карди-дия!
2. — Бай-бай хуб коратон омад кардааст!
3. — О ман дар ин ҷо чашму гӯши шумо-ку. Наход нафаҳмам?
4. Хуб-хуб як нафасак шишта мехезам.
5. — Ҳӯй писари усто, номат чи буд?
6. — Э ман аз кучо донам? Раву аз худаиш пурс.
7. — Уф-фф дилам торс кафид.
8. — Ҳой чингиламӯй ба ту чи шуд?
9. Дареғо! Ҳасрато! Ҳайфо!

Барои зиндагӣ чун модарон мемири, эй Хуршед.

Лоиқ Шерали

Машқи 166. Зарбулмасал ва мақолҳоро нависед, мазмунашро фаҳмонед?

1. Сухан гувоҳи ҳоли гўянда аст.
2. Сухани некӯ сайёди дилҳост.
3. Сухан шунидан бех (моя)-и давлат мебошад.
4. Гап дар даҳон дур аст, аз даҳон баромад, олам пур аст.
5. Нутқи зебо зи хомӯши бехтар!
6. Забон тарҷумони дил аст.
7. Сухан ба андозаи хеш (худ) гўй.

§ 31. Таҳлили морфологии нидо

Нақшаи таҳлил:

1. Кадом ҳиссаи нутқ аст;
2. Хели нидо аз рӯи маъно;
3. Навъи нидоҳои эҳсосотӣ ва иродавӣ.

Намунаи таҳлил:

Хуб, бисёр ғам махӯр (*С.Айнӣ*).

Хуб — нидо, он гурӯҳи махсуси ҳиссаи нутқ аст, на ба ҳиссаҳои мустақил ва на ба ёридиҳанда дохил мешавад. Тобиши тасдиқро бо писанду маъқул доништан ифода мекунад.

Машқи 167. Порчаи манзумро ифоданок хонда, нидоҳоро муайян созед.

Ало!... Ало!... Ало!...
Мавҷ ... Барқ ... Радио ...
Ало!... Ало!... Ало!...
Ҳар сӯ нигар ба ҷавфи ҳаво,
Эй барқи радио, дар синаи ҳаво ..
Дарё ...
Ба ҷӯш омадаву мавҷ мезанад аҷабо! ...
Чи гуна барқ?!
Чи сон мавҷ?!
Оҳ!..
Аҷаб! ... Даҳшат! ...

Пайрав Сулаймонӣ

Савол ва супоришҳо:

1. Гӯед, ки аз забонҳои дигар нидоҳо иқтибос мешаванд ё не?
2. Нидоҳои иқтибосиро нависед.

Машқи 168. Нидоҳоро истифода бурда ҷумлаҳо тартиб диҳед.

бай-бай ...	ай-ай ...
оббо ...	хомӯш ...
оҳ ...	ташаккур ...
эй ...	вой ...
ҳа-ҳа-ҳа ...	афсӯс ...
ҳа-а-а ...	ҳо-о ...

Машқи 169. Ба ҷои нуқтаҳои нидоҳои мувофиқ гузошта, ҷумлаҳоро нависед.

1. — ... Алимардонбек-ку, ассалому алайкум, — гӯён аз ҷой хест.

2. — ... хуб баофият, хуб сиҳат-саломат ҳастед?

3. — ... ака Бозор, аз кучо? Хавосатон парешон барин мена-мояд?

4. — Ғазал намедони?! — ..., дурӯғгӯй! Навакак дар ин ҷо ки ғазал мехонд?

5. — ..., худо мубораку хайр гардонад, — гуфта изҳори хурсандии сохта кард.

6. — ..., гуфт Давлатманд, — беандешагиҳои Иброҳим корро лат дод (*С. Айнӣ*).

(ҳай-ҳай, хайр, ҳа, ҳайф, на, э...э)

Машқи 170. Нидоҳои додашударо ба ду гурӯҳ — эҳсосотию барангезанда (иродави) ҷудо кунед.

Эй, бай-бай, ало, уф, во, аё, вой, оббо, ўҳў, хомӯш, ором, омин.

§ 32. Калимаҳои тақлидӣ

Машқи 171. Ҷумлаҳоро нависед ва ба калимаҳои ишорашуда эътибор диҳед.

1. Аз даруни меҳмонхона ғайр аз садои **хур-хури** хобидагон дигар овозе шунида намешуд (*С.Айнӣ*).

2. **Ғир-ғури** чархи ароба аз кӯча ҳам шунида мешуд (*С.Улугзода*).

3. Ҳамин ки Ёдгорро дид, худи гов **ҳў-ҳў** гуфта пеш омадан гирифт (*С.Айнӣ*).

4. Бо даҳшати аз одат берун ҳаво **гулдурос** зад (*С.Айнӣ*).

5. Аз як гӯшаи айвон мусича «**ку-ку**» мегуфт (*С.Турсун*).

6. Мағасе беист **ғинг-ғинг** мекард (*С. Турсун*).

Калимаҳои тақлидӣ тағйирёбанда буда, тақлиди садои одамон, ҷонварон, ҳодисаҳои табиат ва ашёро фаро мегиранд. Калимаҳои тақлидии асосӣ шаклу таркиби доимӣ доранд: мияв-мияв, аф-аф, ку-ку. Аз ин рӯ, ҳамаи одамон онро як хел мефаҳманд.

Калимаҳои тақлидӣ ба нидоҳо наздиканд, вале маънои онҳо бо интонатсия (оҳанги талаффуз) вобаста набуда, имою ишоратро талаб намеkunанд. Онҳо аз грамматика ҷудо набуда, метавонанд дар вазифаи мубтадо ва хабар оянд.

Машқи 172. Порчаи манзумро хонед ва калимаҳои тақлидиرو нишон диҳед.

Гурум ...

Гурум ...

Гурум ...

Ин корвони оташбор

Ба пеш медаваду

Пеш меравад ҳамвор.

Тапар ...

Тапар ...

Тапар ...

Ин чархҳои фўлоди

Ба гардишанд

Ба болои релсҳои қатор

Шибир ...

Шибир ...

Шибир

Мавҷҳои оби Аму

Ба гўш мерасад ҳамчун навои мусиқор

Шабар ...

Шабар ...

Шабари

Қатраҳои борон, бин,

Ки мужда медиҳадат аз вусули киштуқор?

Пайрав Сулаймонӣ

Машқи 173. Ҷумлаҳоро хонед ва имлои калимаҳои тақлидиرو дар ёд нигоҳ доред.

1. Ман чақ-чақҳои ўро завқ карда мешунидам (*С.Айнӣ*).

2. Чашмаи равон шаррос зада мефуромад (*С.Айнӣ*).

3. Аз дур садои шав-шуви дарё шунида мешуд.

4. Садои тарақа-туруқ ба акси садо ҳамроҳ шуда замини дара-ро дар ларза андохт (*С.Айнӣ*).

5. Ҳезуми явшон ғуррос зада месўхт (*С.Айнӣ*).

6. Садои шағ-шағи боридани жола, гулдур-гулдури ҳаво ва гуввоси шамол якҷоя шуда ба дил воҳима меандохт (*С.Айнӣ*).

Саволҳо барои такрору чамъбасти нидо ва калимаҳои тақлидӣ

1. Нидо ба кадом гурўҳи ҳиссаҳои нутқ дохил мешавад?
2. Нидо аз ҳиссаҷа ва дигар ҳиссаҳои нутқ чӣ фарқ дорад?
3. Нидо маънои луғавӣ дорад ё не?
4. Оё нидо сермаъно шуда метавонад?
5. Нидо аз рӯи маъно ба чанд гурўҳ ҷудо мешавад?
6. Нидоҳо ба оҳанги талаффуз чӣ робитае доранд?
7. Соҳти нидоҳо чӣ гуна аст? Номбар карда мисолҳо оред.
8. Чӣ гуна калимаҳоро тақлидӣ мегўянд?
9. Хусусиятҳои муҳими калимаҳои тақлидӣ кадомҳоянд?
10. Бо кадом хусусиятҳояш калимаҳои тақлидӣ аз нидо фарқ мекунад?
11. Имлои калимаҳои тақлидӣ чӣ гуна аст?

§ 33. Ибора ва ҷумла

Маълумот дар бораи ибора

Машқи 174. Калимаҳои асосии ибораҳои зеринро муайян кунед. Вазифаҳои калимаҳои тобеъшавандаро гуфта диҳед.

Марди заки, тўҳфаи қимматбаҳо, донишҷўёни ҷавон, зарди тиллоранг, **талхи шифобахш**, омодаи кор, барвақт омадан, бесабаб наомадан, шеър хондан.

Машқи 175. Калима ва ибораҳоро бо ҳам муқоиса кунед. Гўед, ки номи ашё (предмет) ва амал дар кадом сутун аниқтар ифода ёфтааст.

Мард — марди софдил, марди сергайрат;
рўймол — рўймоли ҳарир, рўймоли модарам;
хомўш кардан — оташро хомўш кардан, ҷанҷолро хомўш кардан;
шинондан — ниҳол шинондан, бачаро шинондан.

Савол ва супоришҳо:

1. Калимаи асосии таркиби ибораро чӣ тавр муайян мекунанд?
2. Боз кадом хислат ва хусусиятҳои мусбати мардонро номбар карда метавонед?

Ду ва ё зиёда калимаҳои мустақил, ки яке ба дигаре ба воситаҳои грамматикӣ тобеъ шуда, як мафҳуми мураккаби аниқ ба ҳиссаҳо ҷудошавандаро ифода мекунанд, *ибора* номида мешавад.

Дар ибора яке аз калимаҳо асоси буда, боқимонда барои шарҳи он меоянд. Калимаи тобеъкунанда бо калимаи тобеъшаванда бо воситаи бандаки изофӣ (-и) ба ҳамдигар алоқаманд мегарданд. Бандаки изофиро одатан тобеъкунанда қабул мекунад: муаллими забон, муаллими забони модарӣ, дасти кушод, дасти кушоди модари ман. Калимаҳои шарҳдиҳанда ҳар қадар зиёд бошанд, ашё (предмет), амал, ҳолат, чараён ҳамон қадар аниқтар ифода меёбад.

Муқоиса кунед: гул-гули хушранг-гули хушранги баҳорӣ — гули хушранги баҳорӣ саҳроӣ;

Шинондан — ниҳол шинондан — ниҳоли себ шинондан, ниҳоли себи раҳш шинондан.

Машқи 176. Калимаҳои поёниро ҳамчун калимаи асосии ибора истифода карда, ибора созед.

Дӯст, устод, қалам, рафтани, гуфтани, дидани.

Машқи 177. Аз рӯи расм ибораҳои нависед, ки сифатҳои ашёро ифода намоянд.

Машқи 178. Муайян кунед, ки кадом ҳиссаи нутқ ҳамчун калимаи асосии ибора истифода шудааст.

Модари меҳрубон, падари гамхор, бинои баланд, тез хондан, зуд омадан, босуръат хондан.

Савол ва супоришҳо:

1. Бандаки изофи (-и) дар сохта шудани ибора чи вазифаро адо мекунад?
2. Гӯед, ки дар байни калимаҳои «**дӯст, устод, падар** ва **модар**» чи алоқамандие ҳаст? Дар ситоиши инҳо шеър аз ёд гӯед.
3. Ибораи «**дасти кушод**»-ро шарҳ диҳед.

Машқи 179. Нависед ва ба зери калимаи тобеи ибора хат кашед.

Гули бодом, дашти васеъ, пири нуронӣ, як тараф, ҳафт бародарон, синфи ҳафтум, деҳаи мо, мактаби худамон, аъло хондан, пагоҳ рафтан.

Дар ибора кадом ҳиссаи нутқ асосӣ — тобеъкунанда бошад, ибора ҳамон номро мегирад.

Агар калимаи асосии ибора исм бошад, онро ибораи исмӣ, сифат бошад, ибораи сифатӣ, феъл бошад, ибораи феъли менаманд.

Масалан, «кӯҳҳои сарбаланд», «осмони соф» ибораҳои исмианд, чунки калимаҳои асосии онҳо — «кӯҳҳо» ва «осмон» — исм мебошанд, сифатҳои «сарбаланд» ва «соф» ба онҳо тобеъанд. Ҳамин тавр, ибораҳо ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд.

1. Ибораҳои исмӣ: китоби Беҳрӯз, шохи дарахт, сӯҳбати дӯстона, куртаи ямоғ, ду одам, як даста гул, кишвари мо, ин асар, нияти хондан.

Мисол: Вай дар соли дуҷумини таҳсилаш хатнавис шуд (*С. Улуғзода*). Лабони хола ноаён ба табассум моил гаштанд (*С. Саидмуродов*).

2. Ибораи сифатӣ: пур аз об, оби нуқра барин соф, зиндагии талхтар аз захр, доимо ғамгин, ҷавони доно, меваи чун асал ширин, кӯри модарзод, пири хирадманд.

Мисол: Шодӣ панҷаи шохчаи марҷон барин сурх ва нозуки худро пеш бурда, мӯҳои бузчаро мекашид ва нохунҳои чун барги гунҷаи ношукуфта нарм ва нимранги худро ба лаб ва дандонҳои вай расонида ҷитиқ мекард. (*С. Айни*).

3. Ибораҳои шуморагӣ: якуми сентябр, ду нафар аз бинокорон, яке аз муаллимон, аз боло дуҷум.

Мисол: Яки имрӯз ба дуи фардо баробар аст. Дуи дигар

аробақашон буданд, ба аробақашон тақя карда истода махорка мекашиданд (*С.Улуғзода*).

4. **Ибораҳои ҷонишинӣ:** мани гунаҳкор, баъзеи онҳо, мани бечора, кадоми шумо.

Мисол: Мани бечора ба ҳамаи гуфтаҳои вай бовар кардаам. Кадоми шумо ба саволҳои ман ҷавоб медиҳед?

5. **Ибораҳои феълий:** ба гулистон табдил додан, бо дӯстон омадан, ба томошо рафтан, аз маҷлис баромадан, баланд хандидан, зада-зада пеш кардан, зуд хоб кардан, дидан замоно гурехтан.

Бояд гуфт, ки ибораҳои масдарӣ, сифати феълий, феъли ҳоли аз шаклҳои махсуси ибораҳои феълий мебошанд.

Мисол: Султон ёро бо андохтан дар тағи пой фил таҳдид менамояд. (*С.Айнӣ*). Алишер ... барои маълумоти олии гирифтани ба Самарқанд кўчидааст (*С.Айнӣ*).

6. **Ибораҳои зарфӣ:** каме дертар, ниҳоят барвақт, ду баробар зиёд, хеле оромона, чун кўдак шармгинона, даҳ маротиба кам.

Мисол: Дарди сараш андаке сусттар шуд. Мудира аз маҷлис ниҳоят бевақт баргашт.

Машқи 180. Порчаро хонед, ибораҳоро ба хелҳо ҷудо карда навишта гиред.

Дар рӯи хона се ҷойгаҳ буд, ки дар дуи онҳо акаам ва Эргаш рӯ боло меҳобиданд ва маълум буд, ки ҷойгаҳи сеюм суфаи нақоранавозии ман буд. Вақте ки ман ба тарафи ҷойгаҳи худ мегузаштам, чашмам ба чашми акаам афтод, ҳоло ӯ гиря намекард, балки ба тарафи ман бо нимхандаи дандоннамое нигоҳи шармгинонае мекард. Ман лаби болои худро дар зери лаби зерини худ дароварда ба он ҳаракати ӯ бо як ҳаракати тааҷҷубкоронае ҷавоб додам. Чунки ман аз ҳамаи он корҳо чизеро намефаҳмидам ва ҳамаи ҳавасам ва хавосам¹ ба нақоранавозии худ банд буд, ки вай сабаби ифтихори ман шуда буд, боз бояд ақаҳои худро ҳам дар ҳайрат меандохтам (*С.Айнӣ*).

Ибораҳо аз ҷиҳати сохт **содда** ва **мураккаб** мешаванд. Ибораҳои содда аз ду калимаи мустақил иборат мешаванд: дафтари расм, ду рафиқ, тез хондан, орзуи хондан.

Ибораҳои мураккаб аз се ва ё зиёда калимаҳои мустақил сохта мешаванд: дафтари расми Толиб, саргузашти ду рафиқ, китобро тез хондан ва ғ.

Машқи 181. Диктанти интихоби. Ибораҳои содда ва мураккаби таркиби матнро ба ду гурӯҳ ҷудо карда нависед.

Акнун торикӣ фуromaда буд ... Ҳотам аз дидани қишлоқи худ ба куртааш нағунҷида, хоки онро мисли сурма ба чашмаш молида, заминашро бўсида-бўсида пой ниҳодан мехост. Баъд аз сесад — чорсад қадам роҳ рафтани аз рӯ ба рӯ касе ба онҳо вохӯрд. Ҳотам ба кӣ набудани ин шахс нигоҳ накарда саломалек кард (*Ф. Ниёзи*).

Шарҳи лугатҳо:

1. **Хавос** — чамъи хос(с)а; хосиятҳо, хислатҳо
2. **Закӣ** — хушёр, зирак
3. **Омода** — тайёр, ҳозир
4. **Хирадманд** — оқил, доно, донишманд

Савол ва супоришҳо:

1. Ба матни охирин сарлавҳаи мувофиқ гузored.
2. Сохти иборай «**дидани қишлоқи худ**» чӣ гуна аст?
3. Ифодаҳои «**ба курта нағунҷидан**» ва «**хокро мисли сурма ба чашм молидан**»-ро шарҳ диҳед.

Машқи 182. Ба саволҳо дар шакли ибора ҷавоб диҳед, на ҷумла.

1. Хонандаи синфи чандум ҳастед? 2. Хондани чӣ гуна китоб-ҳоро дӯст медоред? 3. Тамошои чӣ гуна филмҳо ба шумо маъқул? 4. Кадом барномаҳои телевизиониро бештар хуш мекунад? 5. Кадом рӯзнома ва маҷаллаҳо медонед? 6. Кадом хислатҳои рафиқатонро меписандед?

Савол ва супоришҳо барои такрору чамъбасти ибора:

1. Воситаи алоқамандшавии калимаҳо дар ибора чист?
2. Калимаи асосии ибораро чӣ тавр муайян мекунем?
3. Ибора аз чанд калима сохта мешавад?
4. Ибора аз ҷумла чӣ фарқ дорад?
5. Ҳангоми ба гурӯҳҳо ҷудо кардани ибораҳо кадом нишоннаи асосии онҳо ба ҳисоб гирифта мешавад?
6. Роҳҳои ифодаёбии ибораҳои соддаро бо мисолҳо фаҳмонед?
7. Ибораҳои мураккаб бо кадом роҳ сохта мешаванд?

§ 34. Ҷумла

Воҳиди асосии синтаксис ҷумла мебошад. Фикр маҳз дар ҷумла ва ба воситаи ҷумла ифода мешавад. Омӯхтани сохти ҷумла ва моҳияти грамматикӣ он барои дуруст гап задан ва беҳато навиштан ёрӣ мерасонад.

Мо ба мақсади баён кардани фикри худ гап мезанем. Нутқи мо аз ҷумлаҳо иборат аст: Мо ба тарафи Тошканд равон шудем. Табиат якбора дигар шуд. Ду тарафи роҳро боғу майдонҳои пур аз дарахтони себ, зардолу, чормағз, шафтолу фаро гирифтаанд.

Гурӯҳи калимаҳои бо ҳам алоқаманд ва ё калимаи ҷудогонае, ки фикри томо ифода мекунад, ҷумла номида мешавад.

Дар гуфтугӯ тамои шудани ҳар як ҷумла аз оҳанги талаффуз ва ист (пауза) муайян карда мешавад. Дар навишт ҷумлаҳо аз якдигар бо аломатҳои ҷудо карда мешаванд.

Калимаҳои алоҳида бештар дар муколамаҳо (гуфтугӯи ду шахс) ва дар матн ҷумлаи мустақил шуда меоянд:

- Ту кисти?
- Шоирам.
- Аз кучой?
- Аз Бухоро.
- Носир набоши?
- Бале, Носирам.

Баҳор. Осмон софу беғубор. Нурҳои заррини Офтоб сабзаҳои навхези даштҳо ва лолаҳои қадафрохтаи саҳроҳоро ҷилоҳои рангоранг додаанд.

Шаб. Ҳама ҷо сокит. Аз кучое садои уллоси сағҳо ба гӯш мерасад.

Машқи 183. Худуди ҷумлаҳоро муайян кунед. Матро рӯбардор карда, аломатҳои исти онҳоро гузored.

Оҳ модари азизу меҳрубонам маро кофта омади биё ки асо ба дастони ларзонат шавам ва дигар нагузорам ки ту азоби танҳои бикаши писарам дар чи ҳол бошад гӯён пиёдаву савора аз қишлоқи дур ба шаҳр омади саргардон шуди.

Модарҷон аз гуноҳи ман гузар беақли кардам ба пиронсолиат нигоҳ накарда туро дар қишлоқ танҳо монда омадам бачаги дия.

Ғам махӯр модарҷон ман ба кор мебароям моҳона мегирам зиндагиамон нағз мешавад.

Савол ва супоришҳо:

1. Аломати китобат дар ҷумла чи вазифаро адо мекунад?
2. Модар бо кадом хусусиятҳои азизу муқаддас аст?
3. Ҷумлаи «Асо ба дастонат шавам» -чи маъни дорад?

Машқи 184. Бозии «Ки зудтар?» Аз калимаҳои пароканда ду ҷумла созед: Искандари Мақдунӣ, аслан, палав, пиндошта мешавад, ихтироӣ, ошпазони, Искандар, буд, нозук ва инҷик, басо, дар хӯрок интиҳоби.

Ҷумлаҳо аз ҷиҳати мақсади гӯянда ва оҳанги талаффуз чор хел мешаванд:

1. Хабарӣ (ҳикоягӣ): Дар ин ҷумла фикр ба таври хабар ё ҳикоя баён карда мешавад:

Имрӯз мақсади асосии ман ёфтани кӯча, гузар ва ҳавлии Қори-Ишкамба буд.

Ман барои пурра ва пухта дидани рӯи ӯ чашмамро ба ӯ дӯхтам.

2. Саволи. Дар ин ҷумла фикр ва мақсади гӯянда ба тариқи пурсиш ифода мешавад: Чаро сутун барин рост истодаӣ? Ин работ аз они кист?

3. Амрӣ. Дар ҷумла фикр ва мақсади гӯянда ба тариқи супориш, илтимос, амру фармон ифода мешавад: Бандед дастони ўро! Духтарам, имрӯз барвақтар биё.

4. Хитобӣ. Дар ин ҷумла фикр бо эҳсосоти баланд ва ҳаяҷон ифода мешавад. Оҳанги ин хел ҷумлаҳо мисли оҳанги амр аст, дар талаффузи онҳо шиддатнокии нутқ бештар аст: Оҳ, чӣ хуш аст табиати кӯҳсор! Баҳор маро бубахш!

Ҷумлаи амриро аз ҷумлаи хитобӣ фарқ бояд кард: Синфро тоза нигоҳ доред! Ҳамдигарро ҳурмат кунед! Илтимос, ба хонаи мо биёед! Сўҳроб, рўзномаро ор! Инҳо ҷумлаҳои амрианд.

Ҷумлаҳои саволи шиддатноктар талаффуз карда шаванд, дар охири онҳо ду аломат (?) гузошта мешаванд:

Чаро хомӯш меистӣ?! Оё забон надорӣ?!

Машқи 185. Матнро хонед, хели ҷумлаҳои муайян созед.

— Эй вое, эй доде, ин кадом одами беинсофи худобехабар аст, ки роҳи мани очизро гирифт?! Охир, ин чӣ бедодист?! Ин чӣ рӯзи сиёҳ аст, ки як кӯри бадбахти бечашм аз дасти ин мастони номусулмон ба роҳаш гашта натавонад?! Ўро пешпо зада афтонанд?!

— Эй хап шаве, нодон! — гуфт сухани Махсумро бурида Қори-Салими кӯр. — Ту агар нобино боши, ман ҳам нобино ҳастам, ман Қори-Салим мебошам.

— Агар ки қорӣ боши, аз канортари роҳ гарди, мемуриди?! О, намегӯӣ, ки дар дунё ман барин, кӯрҳо кам нестанд?!

— Ту худат кисти? — пурсид Қори-Салим.

— Ман Қори — Довудам, нашнидастӣ? Аз мазори Султон ба қарибӣ омадам, кам монда буд, ки дар он ҷо шаҳид шавам.

— Хайр, ҳар ки боши, будан гир, биёю аз дасти ман гир, ки аз ҷо хеста натавониста истодаам (Ҷ.Икромӣ, Ҳ.Назаров).

Савол ва супоришҳо:

1. Чаро дар ҷумлаҳои болоӣ бештар аломати (!) яққоя гузошта шудааст?
2. Хели иборай «одами беинсофи худобехабар»-ро муайян созад.
3. Дар маҳалли шумо «хап шав»-ро чи тавр ифода мекунад?

Машқи 186. Ҷумлаҳоро айнан ё тағйир дода ба тарзи ҳикоят, саволи, амри ва хитоби хонед.

Боз баҳор меояд. Дарахтон гул мекунад. Ба ҷӯйчаҳо обҳои зулол равон мешаванд.

Меваҳо мепазанд. Мо ба оббози меравем. Ба кӯҳҳо барои маънафат мекунем.

Лола мечинем. Баъд аз таътил боз ба хондан сар мекунем.

Шарҳи луғатҳо:

1. **Работ** — маҳалли истиқомати мусофирон, корвонсарой
2. **Оқиз** — нотавон, беқувват; бечора, дармонда; нобино
3. **Шаҳид** — бегуноҳ кушташуда, қурбоншуда

Савол ва супоришҳо барои такрору ҷамъбасти ҷумла:

1. Фарқи ибора ва ҷумларо гӯед.
2. Асоси ҷумларо чи ташкил мекунад?
3. Ҷумла аз ҷиҳати мақсади ифодаи фикр ва оҳанг чанд хел мешавад?
4. Нуқта, аломати савол ва хитоб кадом вазифаро адо мекунад?
5. Ҷумлаи хабариро бо мисолҳо фаҳмонед.
6. Ҷумлаи хитоби кай истифода мешавад?
7. Фарқи ҷумлаи хитобиро аз амри гуфта диҳед.
8. Барои ҷумлаи саволи мисолҳо гӯед.

§ 35. Тартиби калимаҳо дар ҷумла. Задаи мантиқӣ

Ҷумла аз калима ва ибораҳо таркиб меёбад. Тартиби калима ва ибораҳо дар ҷумла барои аниқтар ифода кардани фикр аҳамияти калон дорад. Доништан ва риоя кардани он имконият медиҳад, ки тобиши маъноии калимаю иборай муҳим ва таъкидкунандай мақсади ҷумла баръало фаҳмида шавад. Ҳангоми оромона ва муқаррарӣ сухан кардан ин гуна калима ва ибораҳо одатан дар шафати хабар меоянд. Масалан:

1. Ҳавопаймо бегоҳ моро ба фурудгоҳи Самарқанд расонд (на дар дигар ҷой).
2. Моро бегоҳ ба фурудгоҳи Самарқанд ҳавопаймо расонд (яъне маҳз ҳавопаймо на чизи дигар).
3. Ҳавопаймо бегоҳ ба фурудгоҳи Самарқанд моро расонд (яъне маҳз моро на каси дигарро).
4. Ҳавопаймо моро ба фурудгоҳи Самарқанд бегоҳ расонд (маҳз бегоҳ, на дар вақти дигар).

Машқи 187. Ба саволҳо ҷавоби пурра нависед. Гӯед, ки ҷавобҳо ба хабар наздиканд ё ба мубтадо.

1. Темурмалик яккаву танҳо бо роҳи биёбон ба кадом тараф мерафт?

2. Темурмалик яккаву танҳо ба тарафи Хоразм бо кадом роҳ мерафт?

3. Темурмалик чи тавр (бо ки) бо роҳи биёбон ба тарафи Хоразм мерафт?

Савол ва супоришҳо:

1. Иваз шудани ҷои калимаҳо дар ҷумла ягон аҳамият до-рад?
2. Темурмалик қаҳрамони таърихи аст ё ҳаёли? Ў бо кадом хусусиятҳои вирди забон гаштааст?
3. Муаллиф ва номи пурраи асарро номбар кунед.

Машқи 188. Фарқи тобиши маъноии ҷумлаҳои ҳар ду сутунро гуфта диҳед.

1. Каюмарс оини¹ подшоҳиро ба ҷаҳон овард.

2. Дар кӯҳу дашт нахчир² фаровон буд.

3. Афросиёб дар шарқи мамлакаташ вилоятро то дарёи Чин³ ба Сиёвуш дод.

С. Улуғзода

Шарҳи луғатҳо:

1. **Оин** — расму одат, қоидаву қонун, тартиб

2. **Нахчир** — ҳайвони шикоршаванда монанди оҳу, гавазн ва гайра

3. **Чин** — номи мамлакати Хитой

Савол ва супоришҳо:

1. Сабаби дар охири ҷумлаҳо гузошта шудани аломати нуқта-ро фаҳмонед.
2. Дар бораи Каюмарс чиро медонед?
3. Сиёвуш ки буд? Инҳо қаҳрамонҳои кадом асаранд?

Машқи 189. Чумлаҳоро хонед, калимаҳои ишоратшударо шиддатноктар талаффуз кунед.

Китобхонаи амирони Сомонӣ шўҳрати калон дошт.

Китобхонаи **амирони Сомонӣ** шўҳрати калон дошт.

Китобхонаи амирони Сомонӣ **шўҳрати калон** дошт.

Савол ва супоришҳо:

1. Ба чи мақсад баъзе калимаҳои таркиби чумла шиддатнок талаффуз карда мешаванд?
2. Кадоме аз бузургони адабиёти классикии форсу тоҷик дар айёми ҷавонӣ бар ивази хизматаш ба ҳукмдор ҳуқуқи истифодабарӣ аз китобхонаи Сомониёнро пайдо карда буд?

Дар чумла ягон ҷиҳати муҳими фикрро на фақат ба воситаи тартиби калима, балки ба воситаи задаи мантиқӣ ҳам таъкид кардан мумкин аст. Барои ин калима ва ибораи лозима шиддатноктар талаффуз карда мешавад ва ба иваз кардани ҷои калимаҳо эҳтиёҷе намонад. Масалан, Рӯдакӣ аз хурди дорои истеъдоди ҳайратбахше буда, қувваи ҳофизаи¹ баланд дошт.

1. Агар мо таъкид кардани бошем, ки на каси дигар, балки маҳз Рӯдакӣ истеъдоди ҳайратбахше ва қувваи ҳофизаи баланд дошт, бояд калимаи Рӯдакиро бо зада талаффуз кунем.

2. Агар мо таъкид кардани бошем, ки Рӯдакӣ маҳз дар хурди дорои истеъдоди ҳайратбахше буд на дар дигар вақт, бояд калимаи хурдиро шиддатноктар талаффуз кунем.

3. Агар мо таъкид кардани бошем, ки Рӯдакӣ аз хурди дорои маҳз истеъдоди ҳайратбахше буд, на хусусияти дигар, бояд ибораи истеъдоди ҳайратбахшро шиддатноктар талаффуз кунем ва амсоли инҳо.

Машқи 190. Чумлаҳоро чунон хонед, ки задаи мантиқӣ, ба калимаҳои ишоратшуда афтад.

Дар маҷлиси **Кисро**² се тан аз ҳукамо³ ҷамъ омаданд: файласуфи рум, ҳақими ҳинд ва Бузургмеҳр. Дар маҷлиси Кисро се тан аз **ҳукамо** ҷамъ омаданд: файласуфи рум, ҳақими ҳинд ва Бузургмеҳр. Дар маҷлиси Кисро се тан аз ҳукамо ҷамъ омаданд: **файласуфи рум, ҳақими ҳинд ва Бузургмеҳр** (А. Ҷомӣ).

Аҳли сўҳбат баъди намози хуфтан пароканда шуданд. Аҳли сўҳбат **баъди** намози хуфтан пароканда шуданд. Аҳли сўҳбат баъди **намози** хуфтан пароканда шуданд (А. Афсаҳзод).

Шарҳи лугатҳо:

1. **Кувваи ҳофиза** — ёд, хотира
2. **Кисро** — шакли арабишудаи Хусрав; лақаби Хусрави Анӯшервон
3. **Ҳукамо** — ҳакимон

Савол ва супоришҳо:

1. Вазифаи задаи мантиқӣ кадом аст?
2. Дар бораи Кисро ва Бузургмеҳр чиро медонед? Нақл кунед.

Машқи 191. Ҷумлаҳоро вобаста бо задаи мантиқиашон ба ҷумлаи саволи баргардонед.

1. **Нуралӣ** ба вай саргузаштҳои ҳарбии худро нақл кард.
2. Нуралӣ **ба вай** саргузаштҳои ҳарбии худро нақл кард.
3. Нуралӣ ба вай **саргузаштҳои ҳарбии худро** нақл кард.
4. Нуралӣ ба вай саргузаштҳои ҳарбии худро **нақл кард**

С. Улуғзода

§ 36. Ҷумлаҳои дутаркиба ва яктаркиба

Ҷумлаҳои содда вобаста ба иштироки сараъзоҳо **дутаркиба** ва **яктаркиба** мешаванд.

Ҷумлаҳое, ки ҳам мубтадо ва ҳам хабар доранд, дутаркиба ном доранд. Масалан: Осмон абрнок буд (хуллас). Дар ким — кучои осмон раъд гул-гула зад (тафсиلى).

Ҷумлаҳое, ки танҳо хабар ва ё мубтадо доранд, яктаркиба мебошанд. Масалан: Тамошо мекуни? (хуллас). Пагоҳ ба тамошои музей меравем (тафсиلى).

Ҷумлаи яктаркиба бештар хоси нутқи гуфтугӯӣ ва муколама мебошанд.

Чунон ки дидем, ҷумлаҳои соддаи дутаркиба ва яктаркиба **тафсиلى** ва **хуллас** мешаванд.

Ҷумлае, ки танҳо аз мубтадо ва хабар иборат аст, ҷумлаи хуллас номида мешавад: Тоҳир мехонад. Гулҳо шукуфтанд. Меваҳо пухтанд.

Ҷумлае, ки ғайр аз сараъзо аъзоҳои пайрав низ дорад, ҷумлаи тафсиلى мебошад: Тоҳир китобро бо овози баланд мехонад. Гулҳои рангоранг пасу пеш шукуфтанд. Имсол меваҳои боғи Абдурауфмак аз порсола ҳам пештар пухтаанд.

Ҷумлаи тафсиلى мақсадро муфассал ва пурратар баён мекунад.

Машқи 192. Хонед. Асоси грамматикии ҷумла — мубтадо ва хабарро муайян кунед. Ғӯед, ки кадом ҷумла ҳам мубтадо ва ҳам хабар дошта, кадомаш дорои якеи онҳост.

1. Натарс. Рафтан гир. Мо ҳамин ҷо. Касе ба ту чизе намегӯяд.
2. Омад. Навозиш кард, бӯсид. Ў модар буд.
3. Шунидам. Ў барнагаштааст. Андӯҳгин шудам.

Машқи 193. Ҷумлаҳои хулласи зеринро ба ҷумлаҳои тафсилии баргардонед.

Озод мехонад. Борон борид. Тирамоҳ расид. Пахтачини сар шуд. Пахта бисёр аст.

Машқи 194. Нависед. Ба зери мубтадо як хат ва ба зери хабар ду хат кашед.

Мо имрӯз ба сайри кӯҳсор меравем. Кӯҳ аз қишлоқи мо дур нест. Дар кӯҳҳои мо пистазор бисёр аст. Одамон ба пистачини мебароянд. Мо дар кӯҳсор гиёҳҳои шифобахш ҳам ҷамъ мекунем. Дар ин қор ба мо муаллимони роҳбарӣ мекунам. Ҳафтаи оянда барои экскурсия ба хона-музеи С.Айни меравем.

Савол ва супоришҳо:

1. Оё шумо ҳам ба сайри кӯҳсор меравед?
2. Кадом гиёҳҳои шифобахшро мешиносед?
3. Ҷумлаҳоро ба хуллас баргардонед.

§ 37. Усули таҳлили синтаксисии ҷумлаи сода

I. Ҷумла ба таври умумӣ таҳлил карда мешавад.

1. Таҳлили ҷумла аз ҷиҳати маъно ва оҳанги талаффуз (интонация) (ҳикоягӣ, саволи, амрӣ, хитоби).

2. Таҳлили ҷумла аз ҷиҳати сохт (хуллас ва тафсилии, яктаркиба ва ё дутаркиба).

II. Аъзоҳои ҷумла нишон дода мешаванд.

1. Сараъзоҳои ҷумла ва бо кадом ҳиссаҳои нутқ ифода ёфта ни онҳо.

2. Ҳангоми таҳлили ҷумлаи тафсилии аъзоҳои пайрав низ нишон дода мешаванд: аввал аъзоҳои пайвари тобеи мубтадо, баъд аъзоҳои пайрави тобеи хабар.

Мақши 195. Чумлаҳоро мувофиқи тартиби зикршуда таҳлил кунед.

ПАДАРАМ

Падарам то синни чиҳилсолагиааш паҳлавон будааст. Вай қад-баланд, қоматаш рост, ришаш сип-сиёҳ, пўсти рўяш сиёҳтоб, нигоҳи чашмонаш теzi андак қаҳролуд буд. Дастони сахти пурқувват дошт.

Поҳои бисёр калонашро бешитоб вазнин — вазнин монда роҳ мерафт. Вай гўштингириро кайҳо партофта бошад ҳам, аммо ба ивази он ба ману бародарам Азизхон аз полвониҳои пештари раи худ ҳикояҳо мекард (*С.Улуғзода*).

Савол ва супоришҳо:

1. Чумлаи яктаркибаи матнро нишон диҳед.
2. Ифодаи «*нигоҳи чашмонаш тез*»-ро маънидод кунед.
3. Дар бораи падари худ нақл нависед. Дар нақл чумлаҳои дутаркиба ва яктаркиба, хуллас ва тафсилиро истифода баред.

Мақши 196. Ба расм нигариста матн тартиб диҳед, ки чумлаҳои он яктаркиба бошанд.

Савол ва супоришҳо барои такрор ва ҷамъбасти чумла:

1. Чумлаи дутаркиба чиро ифода мекунад?
2. Чумлаи тафсилии чист?
3. Чумлаи хулласро бо мисолҳо эзоҳ диҳед.
4. Чумлаи яктаркиба чӣ гуна чумла аст?

§ 38. Сараъзоҳои ҷумла. Мубтадо

Машқи 197. Аз матн аъзоҳои ҷумларо, ки ба саволҳои ки?, киҳо?, чи?, чиҳо? ҷавоб мешаванд, ба дафтар навишта, кадом аъзои ҷумла будани онро даҳони гӯед.

ГҶШВОРА

... Ҳаво торик шуда, боз барф меборид. То деҳа хеле роҳ. Рустам рӯймоли ҷавро рӯи барф ниҳода, дар канори роҳ нишаст. Сару рӯяш гарқи обу арақ шуда, тамоми баданаш чун барги бед меларзид. Ӯ дигар аз ҷо хеста наметавонист. То деҳа андаке роҳ. Он ҷо ҳоҳараконаш бо чашми чор ба роҳи ӯ нигаронанд. Аммо Рустам дигар қадаме ба пеш ниҳода наметавонист. Аз ҷояш хестани шуд, сараш чарх зад. Чароғҳои деҳа пеши назари ӯ хомӯш шуданд (*К. Мирзо*).

Савол ва супоришҳо:

1. Муродифи калимаҳои **чун** ва **андакеро** гӯед.
2. **Чашми чор** чи маъни дорад?

Мубтадо сараъзои ҷумла буда, дар ҷумла суҳан дар бораи он меравад. Агар калимаҳои ифодакунандаи шахс ба вазифаи мубтадо омада бошанд, мубтадо ба саволи ки? (киҳо?), дар дигар ҳолатҳо ба саволи чи? (чиҳо?) ҷавоб мешавад. Мубтадо одатан бо исм, ҷонишин ва ҳиссаҳои дигари нутқ чун шумора, сифати феълӣ, масдар ифода меёбад. Масалан: **Қазвинӣ** табаре дошт ва ҳар шаб дар маҳзан¹ ниҳодӣ ва дар маҳкам бубасти (*У.Зоконӣ*). **Мӯҳсин Умарзода** барҳақ олим, муаррих, забоншинос, мутарҷим, рассом, шатранҷбоз, мусиқишинос аст (*Б.Туйназаров*). Имрӯз аз шаҳр **ду кас** омада буданд. **Ман** дар шаҳр таваллуд ва тарбия ёфтаам (*Ф.Муҳаммадиев*). **Нодон** айб мекунад, **доно** худаш мефаҳмад. **Омадан** бо иродат, **рафтан** бо иҷозат. **Пурсидан** айб нест.

Машқи 198. Матни зеринро хонед ва сараъзоҳои ҷумларо нишон диҳед?

Мадрасае, ки Улуғбек дар Самарқанд бино кард, ба тарзи таҳсил ва усули тадрис берун аз Самарқанд шӯҳрат пайдо карда буд. Овозаи ин мадраса Алишер Навоӣ ва Абдураҳмони Ҷомиро дар ҷавонӣ аз Ҳирот ба Самарқанд овард ва онҳо чанд муддат аз олимони номӣ дар улуми риёзиву табиӣ таълим гирифтанд. Мо наметавонем, ки Улуғбек худ дар мадраса дарс мегуфт ё на,

аммо маълум аст, ки вай дар ин солҳо дар илми нучум илму дониши хубе фаро гирифта ва дар мадрасаи худ низ чанд аз уламои забардастро дар ин улум чамъ карда буд.

Р. Ҳодизода «Самарқанд»

Шарҳи луғат:

1. **Нучум** — астрономия
2. **Уламо** — олимон

Савол ва супоришҳо:

1. Улуғбек дар кадом солҳо ҳукмронӣ кардааст?
2. Дар бораи расадхонаи Улуғбек чӣ медонед?
3. Расадхонаи Улуғбек аз тарафи кадом олим кашф карда шудааст?

Машқи 199. Ҷумлаҳоро навишта мубтадояшро нишон диҳед, бо кадом ҳиссаи нутқ ифода ёфтани онро гӯед.

Ҳайрат ҳам дар он мулоқоти аввалин якчанд газали худро аз ёд хонда ба ман шунавонид. Ў дар он сўҳбат аз қоидаҳои рӯз, аз сифатҳои шеърӣ ва дигар нозуқиҳои адабиёт батафсил ва осонфаҳм гап мезад. Ман дар ҳамон мулоқоти аввалин қобилият ва маълумоти фавқуллодаи ўро пай бурдам (*С.Айнӣ*).

Оқил ҷоҳилро мешиносад, аммо ҷоҳил оқилро намешиносад (*Фолклор*). Пирамард ҳайрон шуду аз ҷояш сар бардошт (*Ҷ. Иқромӣ*). Ҳар ду бо хурсандӣ, беихтиёр ба якдигар нигоҳ карданд (*П. Толис*). Ҷўянда ёбанда аст (*Фолклор*). Хобидан ҳоло барвақт буд (*С.Улуғзода*).

Барои осон шудани таҳлили грамматикӣ ҳар як аъзои ҷумларо бо аломати шартӣ ишорат мекунанд. Ин аломатҳоро доништан шарт аст:

Мубтадо — як хати рост (_____).

Хабар — ду хати рост (=====).

Муайянкунанда — хаги мавҷнок (~~~~~~).

Пуркунанда — тире-тире (- - - - -).

Ҳол — тирею нуқта (- · - · - · -).

Н а м у н а: Ман дар маҷалла фақат баъзе қисмҳои ин ҳикоятро хонда будам.

Машқи 200. Калимаҳои поёниро истифода намуда ҷумлаҳо тартиб диҳед, ки ба вазифаи мубтадо оянд.

Дўсти, мўйсафед, се кас, ҳама, ояндагон.

Машқи 201. Шеърро хонед ва мубтадоҳояшро нишон диҳед.

Фақат аз боғ меомад насиме,
Насими атрбў, дилкаш, ҳалиме².
Шунидам ман фақат дарро кушода
Нафасгирии аҳли хонавода.
Ҳавои шаб ҳузури рўҳу ҷон буд,
Замин сабзу мусаффо осмон буд...
Гули гелос дар ҷанги ҳаво буд,
Барои ҳамл³ олу гунҷаво буд.
Бунафша дар лаби ҷў ноз мекард,
Гули себарга чашмаш боз мекард ...
Чакидан дошт чак-чак шираи ток,
Тапидан дошт аз гармӣ дили хок.
Дарахтон дар умеди бор буданд,
Ҳама дар ними шаб пуркор буданд.

М. Турсунзода

Шарҳи луғатҳо:

1. **Махзан** — ҷои ганҷ ниҳодан, хазина; анбор
2. **Ҳалим** — хушхулқ, мулоим; бурдбор
3. **Ҳамл** — бардоштан, боркунӣ; бор; бордори

Савол ва супоришҳо:

1. Мубтадои ҷумлаи «**Фақат аз боғ меомад насиме**» кадом аст?
2. Муродифи калимаи «**насим**» — ро муайян кунед.
3. Кадоме аз ин ибораҳо дурустанд: «**нурафшон ситора**» ё «**ситораи нурафшон**»? Чаро?
4. «**Тапидан дошт аз гармӣ дили хок**»-ро маънидод кунед.

Машқи 202. Бозии «Кӣ бештар?» Бо иштироки калимаи Ўзбекистон ҷумлаҳо тартиб диҳед, ки ба вазифаи мубтадо омада бошад.

§ 39. Таркиби мубтадо

Мубтадо аз ҷиҳати таркиб ду хел мешавад: **содда** ва **тафсилӣ**.

Мубтадо, ки танҳо аз як калима иборат аст, мубтадои содда ном дорад: **Овозҳо** Маҳмудхўҷаро саҳт тарсонданд (*Р. Ҷалил*). **Онҳо** ҳамдигарро дар оғуш гирифтанд (*Ҷ. Икромӣ*). Дар як дам

бозор аз мардум холи шуд («*Чор дарвеш*»). **Ҷомӣ** ўро таъзим ва меҳрубонии бисёре кард (*Восифӣ*).

Мубтадое, ки ба воситаи ибораҳо ифода ёфтааст, мубтадои тафсилӣ номида мешавад:

Дар лаби ҷуйбор ду **карнайчии солхўрда** карнай мекашиданд (*С.Улуғзода*). **Кўфта шудани дари хона** гапи Павелро бурид (*Р. Ҷалил*).

Мубтадои содда ва таркибӣ ҳар кадом метавонанд ба воситаи муайянқунанда тафсил ёбанд: **Мошини** сабукрав моро зуд ба деҳа расонд. **Гули** сари сабади ин ҷамъомади тантанавӣ шоири шинохта буд.

Ҳангоми таҳлили ҷумла мубтадоҳои содда ва таркибиро бе муайянқунандаи онҳо нишон додан лозим аст. Дар таҳлили хаттӣ низ муайянқунанда алоҳида ишорат карда мешавад. Масалан: **Баҳри** кабудӣ беинтиҳо беором меҳурўшид (мубтадои содда). **Дасти рости** роҳбари синф фаъолонанд (мубтадои тафсилӣ).

Машқи 203. Ҷумлаҳоро навишта гиред, ба зери мубтадоҳои содда як хат ва ба зери мубтадоҳои тафсилӣ ду хат кашед.

Устод дар кучо будани амакамро пурсиданд (*А.Ҳасанов*). Устод Айни аз аввалин ва фаълотарин аъзои иттифоқи муаллимон буданд (*Б.Валихоҷаев*). Ганҷ бе ранҷ муяссар намешавад (*Зарбулмасал*). Нобуд шудани китоб барои ман аз гонат шудани ҳамаи ҷизҳои дигарамон аламноктар буд (*С.Улуғзода*). Ду-се нафар моҳигирон ба об тўр андохта истода буданд (*А.Деҳотӣ*).

Машқи 204. Порчаро хонед. Мубтадоҳояшро муайян кунед. Хулосатонро аз мазмуни матн бо як ҷумла ифода кунед.

Дар хонаводаи Ҷомӣ урфу одатҳои қадимаро бо камоли эҳтиром пос медоштанд. Идҳо бо низоми хос мегузаштанд. Нишасту хез, усули салому алейк, муомила бо хурдону бузургон ва ҳамсолон ҳар кадом одоби махсусе дошт. Аммо зисту зиндагии ин хонавода хеле оддӣ буд.

Падару бобои Ҷомӣ адабиёту санъатро дўст медоштанд. «Шоҳнома»-и Фирдавси, «Ҳадиқатул ҳақиқат»-и Саной, «Мантиқут тайр»-и Атгор, «Маснавии маънавий»-и Ҷалолиддини Румӣ, «Бўстон»-у «Гулистон»-и Саъдӣ, девонҳои Ҳофиз ва Камол ҳамеша дар мутолиа буданд. Аммо дар ин хонавода китобҳои аҳли тасаввуф ва тафсиру ҳадис бештар мақом дошт. Аксар ҳамсояву шиносҳо ва аҳли илм ба ин хонадон омада, китобхонӣ мекарданд (*А. Афсаҳзод*).

Савол ва супоришҳо:

1. Кадоме аз ин мубтадоҳо тафсилианд?
2. Дар ҷумлаи аввал кадом калима омоним шуда метавонад?
3. Дар бораи Абдурахмони Ҷоми боз чиҳо медонед?
4. Кадоме аз аъзоёни оилаи шумо китобхониро бештар дӯст медоранд?

Машқи 205. Диктанти эҷоди. Бо мубтадоҳои зерин ҷумлаҳо тартиб диҳед.

Хондани китоб, дидани шумо, вай, чор нафар бачаҳои майда, яке аз онҳо, тамошобинон, рӯ ва чашмони Ҳоҷиумар.

Машқи 206. Мубтадоҳои ҷумлаҳои поёни бо кадом хели ибораҳо омадаанд?

Аз пушти девор **овози гиряолуди модарон** баланд шуд (*С. Улуғзода*). **Чанд нафар муллобачагон** хеста ба ӯ ҳамроҳи карданд (*С. Айни*).

Дар меҳмонхонаи бомаш пасти ин ҳавли **чанд нафар касони аз ҳар ҷо ҷамъомада** нишаста, оҳиста-оҳиста сӯҳбат мекарданд (*Ҷ. Икромӣ*). **Баъзе аз шунавандагон** садое намебароварданд ва ба ҳаёли аниқ фурӯ рафта хомӯш меистоданд (*Ф. Муҳаммадиев*).

1. Мубтадо асосан дар аввали ҷумла меояд. Масалан: Мардаке дарди чашм шуд (*Саъди*). Фаронак пас аз тайи дашту биёбонҳо бо Фаридун ба кӯҳи Албурз расид (*С. Улуғзода*).

2. Мубтадо дар байни ҷумла низ омада метавонад. Масалан: Дар ҳамин вақт Шодигул даромада омад. Бо шунидани ин суханҳо ҷавон худро ба пой падар андохт (*С. Айни*).

3. Дар назм ва нутқи гуфтугӯи мубтадо баъзан баъд аз хабар меояд.

Масалан:

Омад баҳори хуррам бо рангу бӯи тииб¹,
Бо сад ҳазор нузҳату² ороиши аҷиб.

Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

Суст гашта панҷаи фўлодии нангам³,
Дар гиребони разилу⁴ паст ...

Гулрухсор Сафиева

Шарҳи луғатҳо:

1. **Тииб** — тоза, форам

2. **Нузҳат** — покизаги, беайби, некӯи, хушҳоли
3. **Нанг** — ор, номус, шараф
4. **Разил** — паст, қабех, нокас

Савол ва супоришҳо барои такрор ва ҷамъбасти мубтадо:

1. Мубтадо чист? Онро бо мисолҳо фаҳмонед.
2. Дар кадом вақт мубтадо ба саволи ки? ва кадом вақт ба саволи чи? ҷавоб мешавад?
3. Мубтадо бо кадом ҳиссаҳои нутқ ифода меёбад?
4. Хелҳои мубтадорро аз ҷиҳати таркиб бо мисолҳо фаҳмонед.
5. Ҷои мубтадо дар ҷумла кадом аст?

§ 40. Хабар

Машқи 207. Мубтадо ва хабари ҷумларо муайян созед. Гӯед, ки хабари ҷумлаҳо ба кадом савол ҷавоб мешаванд.

ТАҲМУРАС

Баъд аз Ҳушанг писараш Таҳмураас подшоҳ шуд. Дар замони вай одамон пашми гӯсфанд тарошидан, аз пашм либосворӣ ва намад бофтандро ёд гирифтанд. Аз даррандагон юз¹ ва сияҳгӯшро, аз паррандагон боз² ва шоҳинро³ барои шикор дастомӯз карданд.

Таҳмураас девҳоро дар банд андохт. Онҳо ба вай навиштанро ёд доданд. Баъд аз Таҳмураас подшоҳӣ ба писараш Ҷамшед гузашт (*С.Улуғзода, «Шоҳнома»*).

Шарҳи лугатҳо:

1. **Юз** — саги шикори; ҳайвони даррандаи хурдтар аз паланг, ки барои шикор дастомӯз мекунад
2. **Боз** — паррандаи шикории нӯлдароз, ки чанголҳои қавӣ дорад
3. **Шоҳин** — навъе аз бози шикори

Савол ва супоришҳо:

1. Оё медонед, ки тахти шоҳӣ аз ки ба падари Таҳмураас — Ҳушанг гузаштааст.
2. Ҷумлаи яктаркибаро нишон диҳед.
3. Дар маҳалли шумо «**дастомӯз кардан**»-ро чи тарз истифода мебаранд?

Машқи 208. Матнро ба дафтаратон нависед ва хабарҳои онро нишон диҳед. Гӯед, ки хабарҳо бо кадом ҳиссаҳои нутқ ифода шудааст?

Шўҳрату овозаи Боғи Баланд ва боғдорони он мавқуф ба анҷиру анҷирзорҳои ин маҳал аст. Анҷире, ки дар ин ҷо мерӯяд

ва анчирзорҳое, ки дар ин ҷо ҳаст, дар ҳеҷ боғоти Самарқанд дида намешавад ва ин дарахтони анчир дар ҷоҳои дигари Самарқанд намерӯяд. Шояд ин ба обу ҳавои теппаҳои боғот вобаста бошад, ки дар гармиҳои пуршиддати тобистон ҳамеша боди сарде вазон аст ва варзиши бод, ҳавои боғҳоро аз гарду губор нигоҳ медорад. Дар Боғи Баланд ҷое ҳаст ба номи Қишлоқи Боло, ки бо анчирзорҳои худ шӯҳрат дорад.

Р. Ҳодизода «Самарқанднома»

Шарҳи луғат:

1. **Мафқуф** – вобаста, марбут

Савол ва супоришҳо:

1. Сабаби шӯҳрати анцири Боғи Баланд дар чист?
2. Боғи Баланд аз тарафи кӣ ва кай сохта шудааст?
3. Чанд хели анцирро медонед?

Хабар сараъзои ҷумла буда, амал, ҳолат ва ё аломати мубтадоро мефаҳмонад. Хабар ба саволҳои ҷи кор мекунад?, ҷи шуд?, ҷи хел аст?, кист?, чист? ва ғайра ҷавоб мешавад. Онҳо ба ҳавличаи даруни манзили Абӯали медароянд(ҷи кор мекунанд?). Темурмалик рухсат дод (ҷи кор кард?). Модар аз кори мо хурсанд шуд (ҷи шуд?). Онҳо хонандагонанд, ки ҳар сол ба ғунучини пахта ёри мерасонанд (кианд?). Чашмонаш калони гӯсфанди, пешониаш кушоди беочинг буд (ҷи хел буд?).

Машқи 209. Матнро хонед, хабарҳояшро муайян созед. Гӯед, ки дар хабари ҷумлаи якум ва чорум дар бораи амали кӣ суҳан меравад, яъне мубтадояш кадом калима мебошад?

Аз манора ҷуфте кабӯтарҷӯча овардам. Онҳоро ба рӯи хона сар додам. Онҳо мисли ману Аҳрор парвоз наомӯхта буданд. Аз одам рамида, гоҳ-гоҳ бол кушода, рӯ-рӯи хона мегаштанд. Дону обашон меодам ва даст гирифта кӯдак барин ба синаам пахш мекардаму мебӯсидам. Яке наботранг ва дигаре сафед буд (*Сор-бон*).

Машқи 210. Ҷумлаҳои ҳар ду сутунро хонед ва ба якдигар муқоиса кунед. Мубтадою хабари онҳоро вобаста ба аломатҳои шартии онҳо шарҳ диҳед.

Ҷамшед ҳукмдор мебошад.

Ҷамшеди бузург ҳукмдори тавоно ва ғаюр мебошад.

Ҷамшед ҳукмдор аст.

Ҷамшеди бузург ҳукмдори та-
воно ва ғаюр аст.

Ҷамшед—ҳукмдор.

Ҷамшеди бузург — ҳукмдори
тавоно ва ғаюр.

Машқи 211. Порчаро хонед. Ҷумлаҳои ширин ба хуллас баргардонидани навишта гиред. Мубтадо ва хабаршро бо аломатҳои ишора кунед.

Мардуми Ҳиндустон аз сир ҳангоми таҳияи хӯроки бирён истифода менамоянд. Баргу соқои онро ба ҷои кабудии истеъмол мекунанд. Он ҳамчун дору ҳам корбаст мегардад.

Боре яке аз дӯстонам аз дарди сар шикоят намуд. Ман чор ё панҷ дона сирро яклухт ба сӣ грамм шир андохта, қариб панҷ дақиқа ҷӯшондам. Баъди вай каме пахтаро ба он тар намуда ба гӯшаш якчанд қатра чакондам. Дарди сараш ҳамон лаҳза монд.

«Мураббои сир» барои ҳама гуна намудҳои артрит (варами пойҳо) доруи хуб аст.

Марҳами аз сир тайёркарда дар табобати хориш ва шукуфа нафъ дорад («Илм ва ҳаёт»).

Хабар бо феъл ва дигар ҳиссаҳои нутқи ифода меёбад. **Агар хабар бо шаклҳои тасрифии феъл ифода шуда бошад, онро хабарҳои феълии меноманд.**

Савол ва супоришҳо:

1. Дар хонадони шумо аз сир барои тайёр кардани чӣ гуна хӯрокиҳои истифода мекунанд?
2. Боз кадом рустаниҳои шифобахшро медонед?
3. Муродифи «корбаст мегардад»-ро гӯед.

§ 41. Хабарҳои феълии

Хабарҳои феълии бо феълҳои аз ҷиҳати сохт гуногун (хондан, рафтани, дидани, кор кардани, гап задани, навишта гирифтани) ифода меёбад. Хабарҳои феълии аз ҷиҳати сохт содда ва таркибии мешаванд:

1. Хабарҳои феълии содда ба воситаи шаклҳои соддаи сифати хабарӣ, амрӣ, шартӣ, ҳошишмандӣ ва эҳтимолии ифода меёбанд:

Онҳоро ба хирочи¹ Димишқ **мефурӯшам** («Самаки айёр»).

Дар шамъдонҳо шамъҳои кофури² **месӯхт** («Чор дарвеш»). Бинед, зиндагӣ чӣ андоза ширин будааст (Б. Ортиқов). Ҳозир баъд аз як-ду дақиқа **меомадагист** (Р. Ҷалил).

2. Хабарҳои таркиби бо якчанд феъли ба ҳам пайваста ва ё бо ҳиссаҳои дигари нутқу феълҳои ёридиҳанда ифода меёбанд:

Аз осмон чакраҳои калон-калони борон **боридан гирифт** (*Ҷ.Икромӣ*). Ман бо тамоми қувватам худамро **қафо кашидам** (*П.Толис*). Бо шунидани ин ниҳеби³ аҳриманона асирони дигари Тўғай **ба ҳаракат омаданд** (*Баҳманёр*). Малики Сосон саҳт **маҳзун шуд** ва модари Қонумакнро **қарор бирафт** ва **шикебонияш намонд** («*Ҳазору як шаб*»).

Шарҳи луғатҳо:

1. **Кофурӣ** — моддаи хушбӯи сафедтоб
2. **Хироч** — андози замин ва маҳсули он
3. **Ниҳеб** — тарсу бим, гайбат
4. **Шикебой** — сабури, тоқату қарор

Машқи 212. Аз мисолҳои зерин аввал ҷумлаҳои хабарҳои содда ва баъд ҷумлаҳои хабарҳои таркибро нависед.

Шукргузори сабаби зиёдии неъмат аст (*Воизи Кошифӣ*). Профессори Донишгоҳи Рим Анжело Пемонтезе аз китобхонаи миллии Флоренсия нусхаи қадимтарини «Шоҳнома»-и Фирдавиро ёфт (*Илм ва ҳаёт*). Соли 999 қарохониҳо бо сардории Илёсхон Бухороро харобазор карданд ва китобхоро ба тамоми сўхтанд («*Илм ва ҳаёт*»).

Савол ва супоришҳо:

1. Калимаи «шукргузори» аз кадом ҳиссаҳои нутқ таркиб ёфтааст?
2. Муродифи «ба тамоми сўхтан»-ро гӯед.

Машқи 213. Хонед ва аз рӯи матн нақли мухтасар навишта, мубтадою хабари онро ишорат кунед.

Оҳангсози номии Осӣи Маркази устод Зиёдулло Шаҳидӣ (1914—1985) зодаи гузари Осим Исмати шаҳри бостонии Самарқанд буд. Дар интиҳоби роҳи зиндагӣ ва шўҳратманд гаштани ӯ чандин шахсони бузурги он замон нақш бастаанд: Ҳоҷи Абдулазиз, Абулқосим Лоҳутӣ, Сергей Баласанян, Дмитрий Шостакович.

Меҳри беандоза ба мусиқӣ ӯро баъди хатми мактаби миёна ба даргоҳи Театри коргарҷавонони Тошканд мебарад. Дар он ҷо соле дар оркестр кор карда, баъд ба Самарқанд бармегардад. Соли 1934 Шаҳидӣ озими⁴ Душанбе мешавад.

Зиёдулло Шаҳидӣ муаллифи зиёда аз сесад суруду романсҳо,

асарҳои симфони, дуто опера, як қатор драмаи мусиқӣ, му-
сиқаҳо барои спектаклу кинофилмҳо буд. Суруди «Хонаи мо он
қадар ҳам дур нест»-ро устод Турсунзодаю Шаҳидӣ дар як шаб
навиштаанд. Рӯзи тамом шудани чанг бошад, Боқӣ Раҳимзода
ду мисраъ шеърро ба Зиёдулло Шаҳидӣ овардаасту шаби дароз ӯ
суруд эҷод кардааст.

Субҳи дигар суруди «Иди зафар» ба воситаи радио ба тамоми
гӯшаву канори кишвар ва бегоҳӣ дар концерти ҳукумати дар
ичрои Шоиста Муллоҷонова чунон ҳаяҷоновар садо дод, ки
ҳама аз ҷо хеста кафкӯби карданд.

Дар бораи Зиёдулло Шаҳидӣ бисёр тадқиқотҳои пурарзиш
ба ҷоп расидаанд. Мусиқашиносони тоҷику олмон, англису қазоқ,
рису арман саҳми ӯро дар инкишофи мусиқии тоҷик ва Осиеӣ
Маркази қайд кардаанд. Дар Душанбе манзили Ҳофизӣ Халқии
Тоҷикистон Зиёдулло Шаҳидӣ ба осорхона табдил ёфтааст.

Дар озмуни чаҳоруми байналхалқии мусиқии «Таронаҳои
Шарқ», ки дар Самарқанд соли 2003 баргузор гашт, мукофоти
дувумро ба Озода Ашӯрова аз Тоҷикистон барои иҷрои суруди
«Шунидам»-и бастакор Зиёдулло Шаҳидӣ доданд. Ин нишонаи
он аст, ки маҳсули эҷодиёти оҳангсоз бо даври замона қадам
мегузорад (*аз рӯзномаи «Овози Самарқанд»*).

Савол ва супоришҳо:

1. Сохти хабари ҷумлаи «Хонаи мо он қадар ҳам дур нест» чи
хел аст? Давоми шеърро гӯед.
2. Калимаи «**озим**»-ро шарҳ диҳед.
3. Дар бораи одамони машҳури зодгоҳи худ, ки барои халқу
Ватан хизмат намудаанд, нақл кунед.

Нақшаи тахминии нақли хаттӣ:

1. Оҳангсози номи Зиёдулло Шаҳидӣ ва роҳнамоёни зиндаго-
нии ӯ.
2. Фаъолияти оҳангсозии Шаҳидӣ ва ҳамкориҳои ӯ бо шоирони бу-
зурги давр.
3. Ба осорхона табдил ёфтани манзили бастакор.
4. Ҳамқадами замона будани маҳсули эҷодии Шаҳидӣ.

Машқи 214. Феълҳои **парваридан, оростан, нигаристан, бозидан, гиристан**-ро аз рӯи намунаи зер ба ду шакл навишта, бо яке аз онҳо ҷумла созед.

Н а м у н а: Оростан-оро додан. Шаҳрро қасри маданият, боғу
майдонҳо, мағозаҳои бисёр, омӯзишгоҳу мактабҳо, иморатҳои бошукӯҳ
зебу оро медиҳанд.

§ 42. Хабарҳои номӣ

Хабарҳои номӣ бо исм, сифат, шумора, ҷонишин, сифати феълӣ ва масдар ифода шуда, хислат ва ё аломати мубтадоро мефаҳмонад: Ин юз дар қўҳҳои ҷангали ҷонварони Ромит панҷшаш сол боз **зиндагӣ мекард**. Соли аввали пайдо шудани худ вай **дар авҷи қувваю ғайрат буд** (*Ш. Ҳаниф*). Ман **муаллими мактаби миёна ҳастам** (*Ҳ. Карим*). Аспакиҳои туркман **тахминан даҳ-дувоздаҳ нафар буданд** (*С. Айни*).

Зи сумми сутурон¹ дар он паҳндашт,
Замин **шаш шуду осмон гашт ҳашт**.

Абулқосим Фирдавӣ

Кўҳи дарду **ғам**, — **туи, ту**,
Мотами мотам, — **туи, ту**.
Модари модархудой,
Ҳазрати Марям, — **туи, ту**.

Гулрухсор

Хабарҳои номӣ се шакли ифода доранд:

а) ҳиссаҳои номии нутқ бо феъли ёридиҳанда, бештар будан, шудан меоянд:

Баробари шунидани ин сухан дасти марди хиштрес суст шуд ва дар тааҷҷуб афтод, гўяндаи он шеърҳо чунин одами хоксор будааст (*А. Афсаҳзод*).

б) ҳиссаҳои номии нутқ бо бандакҳои хабарӣ меоянд: Ман донишомўзам. Вай одам аст (*Ҷ. Икромӣ*).

в) ҳиссаҳои номии нутқ бе ягон ёридиҳанда меоянд: Ду понздаҳ-як сӣ (*Зарбулмасал*). Сари кўҳ мисли дашт ҳамвор (*С. Улуғзода*).

Шарҳи луғатҳо:

1. Сутур — маркаб, чорпои саворӣ ва боркаш ҳамчун асп, шутур, хачир

Машқи 215. Ҷумлаҳоро нависед, хабарҳои номӣ ва мубтадои ҳар кадоми онҳоро ишорат кунед.

Фарзанди нек ҷойнишини падар шавад (*Зарбулмасал*). Адабиёти классикӣ, забони муқтадири¹ онро наомўхта, маданияти суханамонро баланд бардоштани мо имконнопазир аст (*М. Шукуров*). Аниси² кунчи танҳои китоб аст (*А. Ҷомӣ*). Ҳоло дар Ҷумҳурии Қирғизистон 80 ҳазор тоҷикони таҳҷой ва 40 ҳазор

точикони фирорӣ³ иқомат доранд (*М. Бобохонов*). Муйсафедон ва занон оҳ кашиданд (*Р. Ҷалил*).

Шарҳи лугатҳо:

1. **Муқгадир** — тавоно, боқудрат
2. **Анис** — ҳамдам, ҳамсӯҳбат
3. **Фирорӣ** — гуреза

Савол ва супоришҳо:

1. Гузориши М. Шукуров чӣ маъно дорад?
2. Мисрағи Ҷомиро давом диҳед.
3. Хели ибораҳои «**фарзанди нек**» ва «**ҷойнишини падар**»-ро муайян кунед.

Машқи 216. Хабарҳои номӣ дар ин ҷумлаҳо бо кадом нутқ ифода шудаанд? Бандакхоро нишон диҳед.

Дилаш ғаш. Вай инсони ҳақиқӣ аст, ҳар ду ҳам хомӯш буданд Гулрӯ сурх шуд (*Р. Ҷалил*). Ҳама миёнхоро баста, ҷомаҳоро пӯшида тайёр шуданд (*С. Айни*). Ман духтари озоди сарзамини озодам (*Ҳ. Карим*). Соат ёздаҳ шуд (*С. Айни*). Хобидан ҳоло барвақт буд (*С. Улуғзода*).

Хабарҳои номӣ ба воситаи ҳиссаҳои мустақили номии нутқ ва ёридиҳандаҳои феълӣ ифода меёбанд:

1. **Хабар шуда омадани исм.** Масалан: Китоб сарчашмаи дониш аст.

С.Айни шоир ва нависанда аст.

2. **Хабар шуда омадани сифат.** Ҳаво пагоҳирӯзи софу беғубор аст.

Шаб торик. Вай одами ғалатӣ мебошад.

3. **Хабар шуда омадани шумора.** Худаш якта, чашмаш садта. Ду карат ду чор мешавад. Ҳозир мо панҷ нафарем.

4. **Хабар шуда омадани ҷонишин.** Нахустфарзанди падару модарам ман мебошам.

Эй лолаи боғу сарви озоди чаман,
Ширини ҳунар туйю Фарҳоди ту ман

Ҳ. Юсуфӣ

Ин гандум аз они кист? — гуфта пурсид аз мардум амлокдор як замин гандумро нишон дода.

5. **Хабар шуда омадани зарф.** Рӯзи дигар Нурали... соати даҳ ҳозир гардид. Ту имрӯз бевақт монди.

6. **Хабар шуда омадани калимаҳои тақлиди овозӣ.** Вай худ ба худ гур-гур мекард. Бозор монанди хонаи занбӯр гуввас мезад. Саҳарии барвақт дари кӯчамон тақ-тақ шуд.

Машқи 217. Матнро хонед, хабарҳои номиро ба дафтратон нави-
сед ва гӯед, ки онҳо бо кадом ҳиссаи нутқ ифода шудаанд.

НАРХИ ОДАМ

...Пирамард аз зарби тозиёна дуқат шуду лекин садое наба-
ровард.

Чоқу тозиёна бардошту асири Тўғай...пеши пои муғул омада
зону зад:

— Ҳар қадаре бихоҳӣ, маро тозиёна бизан, аммо шайхро
озоре марасон!!

Чашмони пистамонанди Чоқу шакли чормағзро гирифтанд.
Вай дар умри сари худ нашнидаву надида буд, ки касе тозиёнаи
дигареро баҳри худ бихоҳад.

— Ин пирамард падари туст?

Асир бо инкор сар чунбонд.

— Хеш ё ошноост?

Асир бо инкор сар чунбонд.

— Вай соҳиби галаи аспон аст?

Асир бо инкор сар чунбонд.

— Вай дорост?

— Асир...

— Пас кист вай?

— Вай шайх Агтор аст.

Баҳманёр

Савол ва супоришҳо:

1. Чумлаҳои нопурраро ба чумлаҳои пурра баргардонед.
2. Дар бораи Агтор чиҳоро медонед?
3. Боз кадом шахсонро ба мисли асири Тўғай медонед.
4. **Чашмони пистамонанд** ба кадом санъати бадеи мутааллиқ аст?

Агар хабари номӣ бе бандаки хабарӣ ва бе феъли ёриди-
ҳанда ояд, дар байни мубтадову хабар аломати тире гузошта
мешавад.

Масалан: Дўст ва маслиҳатчи ман — падарам. Модарам —
дўзанда. Ман-донишҷў. Вазифаи мо — омўхтан.

Агар хабари номӣ бе бандаки хабарӣ ва феъли ёридиҳанда
ифода ёфта, ба аломати мубтадо далолат кунад, пеш аз он тире
гузошта намешавад. Масалан: Падарам *қадбаланд*, қоматаш *рост*,
ришаш *сип-сиёҳ*, нигоҳи чашмонаш *тез*.

Машқи 218. Чумлаҳоро хонед, сабаби гузоштани нагузоштани ало-
мати тиреро эзоҳ диҳед.

Хоксорй-зебу зиннати инсонӣ. Худписанди-далели нодонӣ, охири он-фақат пушаймонӣ. Дили одаткарда-балои ҷон. Илм равшани аст, нодонӣ торикист. Дил гувоҳи ҳақ аст. Тадбир нисфи қор аст. Тошқанд яке аз шаҳрҳои саноати ва ниҳоят зебои Ватани шуқуфони мост.

Савол ва супоришҳо:

1. Агар аломати тире (-)-ро аз байни ҷумлаҳои болоӣ гирифта партоем, он гоҳ чӣ бояд кард?
2. **Дил гувоҳи ҳақ аст.** Ин чӣ маъни дорад?

Машқи 219. Бо калимаҳои дар қавсайн буда ҷумлаҳои тартиб диҳед, ки онҳо ба вазифаи хабар омада бошанд.

(нонво аст, сард аст, донишҷӯ, кулол, обод аст, оҳ кашид).

§ 43. Хелҳои хабар аз ҷиҳати сохт

Хабарҳои феълӣ ҳам, хабарҳои номӣ ҳам аз ҷиҳати сохт ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

Хабарҳои **содда** ва **таркибӣ**.

1. Хабарҳои содда ба воситаи шаклҳои соддаи сифаҳои хабарӣ, амрӣ, эҳтимоли, шартӣ-хоҳишмандӣ ва инчунин бо ҳиссаҳои номии нутқ ифода меёбад. Масалан: Ҳар ки бо бадон **нипинад**, неки **набинад** (*Ҳ. Шерозӣ*). Хурду калон ҷониби хонаи амаки Иброҳим **медаванд**. Хонаи амаки Иброҳим **сӯхт** (*К. Мирзоев*).

Бирав, бо дӯстон осуда **биншин**,
Чу бинӣ дар миёни душманон ҷанг.
В-агар **бинӣ** ки бо ҳам якзабонанд,
Камонро зеҳ куну бар бора бар санг.

С. Шерозӣ

Гар **биравӣ** ту ба тамошои боғ,
Мекунӣ аз бӯй муаттар димоғ.

М. Турсунзода.

Ҳозир баъд аз як — ду дақиқа **меомадагист** (*Р. Ҷалил*).

Хабарҳои таркибӣ бо ду ва ё зиёда феълҳо, инчунин бо ҳиссаҳои дигари нутқу феълҳои ёридиҳанда ифода меёбанд: Дар гузашта дар бозору маърақаҳо мардумро имтиҳон мекарданд. Ба касони дар ҷавоб дармонда ҷазо меоданд (*К. Мирзоев*). Инсон

аз дурӯғгӯию носипосихо¹, аз заҳри забони бетамизон, аз надомату² таҳқирҳои³ ноҳақ фиғон мекунад. Ў қонфидову ҳақшиносро ба дилу дидаҳо ҷой дода, сано мехонад, азизу гиromӣ медорад (*Б.Насриддин*). Ҳавливу хона аз шўълаи шамъдону чароғу қандил монанди рўз равшан ва музайян⁴ буд («*Чор дарвеш*»).

Шарҳи луғатҳо:

1. **Носипосихо** — ношукри, кўрнамаки, нонкўри
2. **Надомат** — пушаймони, афсўс
3. **Таҳқир** — ҳақорат, хорӣ, хор шумурдан
4. **Музайян** — зебу зинат додашуда, ораста, пероста

Машқи 220. Шеърро хонед ва хабарҳои ишоратшударо эзоҳ диҳед.

Сари ҳавзи шоҳию сарви сахӣ¹,
Дарахте гулафшону беду биҳӣ,
Барафшонд бар тахти хоки сиёҳ,
Ба кайвон² баромад фиғони сипоҳ.
Ҳамекард хўю ҳамеканд мўй,
Ҳамерехт ашку ҳамехаст рўй.
Миёнро ба зуннори³ хунин **бибаст**,
Фиканд оташ андар сарои нишаст.
Гулистон-ш **барканду** сарвон **бисўхт**,
Ба якборагӣ чашми шоди **бидўхт...**

Абулқосими Фирдавсӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Сарви сахӣ** — сарви рост, дарахти ҳамешасабзи баландқомат
2. **Кайвон** — баланди, осмони ҳафтум
3. **Зуннор** — ресмоне, ки аҳли дини насронӣ ба миёнашон мебанданд

Савол ва супоришҳо:

1. **Чашм дўхтан** -чи маънӣ дорад?
2. Маъноӣ калимаи «**зуннор**» чист?

Машқи 221. Матро хонед, хабарҳои таркибиро нишон диҳед. Шумо низ як субҳи баҳорро ба хотир оварда нақли хурдакак нависед.

Офтоб хеле баланд шуда ба заминро замони гармӣ мебахшид. Осмон мусаффо, нилоби ва дастнорас буд. Аз сабзаи навхези баҳорон гирду атроф каб-кабуд метофт. Дар пеш кўҳи Ҳафтсар

бо гурур қад афрохта, барфи қуллаҳояш дар партави Офтоби чоштгоҳи хуш ҷило медод. Олам дар оғӯши сукунат буд. Ва сукунатро танҳо садои на чандон баланди суми аспҳо ҳалалдор мекард (*С. Турсун*).

§ 44. Мувофиқати хабар бо мубтадо

Дар ҷумла хабар бо мубтадо, одатан, аз рӯи шахс ва шумора мувофиқат мекунад. Масалан: Баъд аз ин мо хеле вақт хомӯшона қадам задем (*П. Толис*).

Вай тамоми шаб дар ҷоғаҳаш аз паҳлӯ ба паҳлӯ гашта оромӣ наёфт (*Ф. Ниёзи*).

Ман дар ҷавоб чизе нагуфта, ба модару падарам нигаристам. (*М. Миршакар*).

Ту некиравиш бош, то бадгисол,
Ба нуқси ту гуфтан наёбад маҷол.

Саъдии Шерозӣ

«Шумо бо ин ашъори равону дилчаспи худ анъанаҳои бузургони худро зинда кардед» (*Б. Фафуров*). Эшон ҳама узр хостанд ва мутоваат намуданду боз гаштанд («*Таърихи Табарӣ*»).

Вале баъзан чунин ҳам мешавад, ки мубтадо бо исми ҷамъи бечон ифода ёфта бошад ҳам хабар дар шакли танҳо меояд. Ин мувофиқати нопурра ном дорад. Масалан: Дар ин сукунати бо-вусъату равшании мулоим хотироти пиразан бештар зинда мешавад (*С. Турсун*).

Хидматҳои Архимед дар соҳаи механика ва риёзиёт бузург аст («*Илм ва ҳаёт*»).

Оҳангҳои тоҷики бо шеърҳои Рӯдаки, Ҳофиз, Қассоб, Турсунзода, Шукӯҳи дар иҷрои Ҷӯрабек дар зал гулгула меафкананд (*Л. Шералӣ*).

Манманиҳо пешаи² шайтон бувад,
Ҳар ки худро кам зананд, мард он бувад.

Машқи 222. Мувофиқати хабарҳоро бо мубтадо эзоҳ диҳед.

Пас аз чандин сола, ки ҳамдигарро надида будем, соли 1948 дар Самарқанд бо ӯ вохӯрдм. Қисми севвуми «Ёддоштҳо»-и устод Айниро таҳрир мекард хеле бодикқат, гаштаву баргашта мехонд. Эродҳое³ ва оид ба ихтисори баъзе лаҳзаҳо фикрҳои дошт, ки онҳоро мисли худи устод Айни ба варақҳои ҷудогонае навиш-

та буд. Ба ин эродҳо устод чи мегуфта бошад, онҳоро қабул мекунад ё не гуфта мулоҳиза мекард.

Устод Айни чанде баъд дар аснои сӯҳбат ба ман гуфтанд:

— Деҳоти қисми севвумро таҳрир карда овард, хеле бодикқат хонда, ба ҷоҳое, ки ман диққат накарда будам, аҳамият додааст.

Маълум буд, ки устод ба фикрҳои ӯ рози шудааст. Дар ин вақт ин мисраъ аз дилам гузашт:

«Турфа шогирде, ки дар ҳайрат кунад устодро!» (*Раҳим Ҳошим*).

Шарҳи луғатҳо:

1. **Мутоваат** — итоат, мутеъ, фармонбардори
2. **Пеша** — касб, ҳунар, шугл
3. **Эрод** — баён, гуфтор, хӯрдагири, эътироз, айбҷӯи

Савол ва супоришҳо:

1. Варианти дигари шумораи «**Саввум**»-ро гӯед?
2. Боз кадом асарҳои Айниро хондаед ва ё медонед?

Машқи 223. Мубтадо ва хабарҳои матнро нависед ва мувофиқати онҳоро эзоҳ диҳед.

Мудирӣ мактаб ин касро мударрис Садриддин Айнии Бухороӣ гуфта ба мо шиносонд. Ин суҳанони бо кушодарӯӣ ва хеле самимона гуфташуда... боиси дилбардорӣ ва хурсандии мо гардид (*А. Абдусамъодода*).

Мо ҳар вақт дар маҷлис ва сӯҳбатҳои аҳли адаб бо устод вохӯрда меистем (*Т. Зеҳнӣ*). Баъд аз ин ман ҳар гоҳ барои адои хизматҳои устод ба наздашон мерафтам (*А. Ҷомеъ*). Мулоқоти вохӯриҳои минбаъда бо устод бештар дар мактаб ва ё дар ягон ҷамъомади умумии ходимони маорифу маданият ба амал меомад (*Ф. Ниёзӣ*). Асарҳои безаволи устод Айни бароям як мактаби асосии омӯзиши адабии гардидаанд ва билохир барои дар жанри насри тоҷик қувваозмоӣ намудан болу пар бахшидаанд (*Ф. Ниёзӣ*).

«— Азиз дӯстлар! Шумо медонед, ки ман ду забон: тоҷики ва ўзбекиро медонам ва дар ҳар ду забон асарҳо менависам, аммо рухсат диҳед, дар шаҳри зоидашудаи худам ба забони модариам гап занам» (*С. Улуғзода*).

Дар ҷумлаҳои охири суҳан дар бораи ки меравад? Дар бораи ин шахс шумо чӣгӯед медонед?

Ҷои муқаррарии хабар асосан охири ҷумла аст. Хабар асосан дар охири ҷумла меояд: Дар майдони назди театр гуё «замин кафида одам баромада буд» (*О. Қодир*). Устои мо ҳамеша аз барои фоидаи мо саъй мекунанд («*Таҳзибус сиб-ён*»). Инҳо шоирони асил ва офарандагони сарнавиштанд (*Ҷ. Айтматов*).

Ман шеърхонии ўро дар толорҳои бузурги Маскав шунидаам... (*Р. Ғамзатов*).

Дар назм ва баъзе ҳолатҳо хабар дар аввал ва мобайни ҷумла низ меояд:

Гузашт он лаҳзаи ширин, шикаст он косаи заррин,
Куҷо он косаю он косагардони? Ҷавони рафт.
Бигуфти талху дарди номаҳои сўзнокамро
Хати бутлон¹ зади, ширини хатлони, ҷавони рафт.
Бирезанд ахтарон аз осмон бар хок, боке² нест,
Ки бо оҳу дарегову пушаймони ҷавони рафт.

Лоиқ Шерали

Душмане гар по ниҳад дар хоки мо, бар дафъи вай
Бар сари мардони майдон қаҳрамони мекуни.

Абдусалом Деҳотӣ

Шарҳи луғатҳо:

1. **Бутлон** — беҳуда, ночиз, зоеъшави, ботили
2. **Бок** — тарс, хавф, парво

Савол ва супоришҳо барои такрору ҷамъбасти хабар:

1. Хабар чист? Онро бо мисолҳо фаҳмонед.
2. Хабар бо кадом ҳиссаҳои нутқ ифода меёбад?
3. Фарқи хабарҳои феъли ва хабарҳои номиро гӯед.
4. Сабаби дар байни мубтадо ва хабар гузошта шудани тире-ро гӯед.
5. Хабар аз чиҳати сохт чанд хел мешавад?
6. Мувофиқати мубтадо ва хабар дар кадом асос сурат мегирад?
7. Ҷои хабар дар ҷумла кадом аст?

§ 45. Аъзоҳои пайрави ҷумла

Дар ҷумла ба ғайр аз сараъзоҳо (мубтадо ва хабар) аъзоҳои пайрав низ истифода бурда мешаванд.

Аъзоҳои пайрави ҷумла **муайянкунанда**, **пуркунанда** ва **ҳол** мебошанд. Вазифаи онҳо шарҳу эзоҳи сараъзоҳо мебошад, вале гоҳо аъзои пайрав бар эзоҳи якдигар низ меоянд. Маъно ва муносибати грамматикӣ аъзоҳои пайрави ҷумла ба воситаи савол муайян карда мешавад. Масалан, дар ҷумлаи «Ҷомӣ дере нагузашта дар назди мадраса барои табобати ранҷуруну беморони мӯҳтоҷ шифохона... сохт» (*А.Афсаҳзод*). мубтадо-Ҷомӣ, хабар-сохт буда, чунин аъзоҳои пайрав ҳастанд: (чи сохт?) — шифохона — пуркунанда; (барои чи сохт?) барои табобати ранҷуруну беморон-пуркунанда; (барои кадом ранҷуруну беморон?) — мӯҳтоҷ-муайянкунанда; (кай сохт?) — дере нагузашта-ҳол; (дар кучо сохт?)-дар назди мадраса-ҳол.

Машқи 224. Порчаро хонед, ба ҳар як аъзои ҷумла саволи мувофиқ гузored. Ҳангоми ин кор ба намунаи дар боло овардашудаи саволу ҷавоб риоя кунед.

Ҷӯрабек Муродов ҳофиз, мутриб ва оҳангсози шинохтаи тоҷик. Яке аз сарояндагони машҳури суруду таронаҳои классикӣ ва халқии тоҷик. Ҷӯрабек Муродов ҳунари навозандагӣ, сарояндагӣ ва шеърфаҳмиро дар хурдсоли аз волидайнӯ бародараш омӯхтааст. Аз мероси бои маданияи Ҳоҷӣ Абдулазиз, Содирхони Ҳофиз, Домулло Ҳалим, Шоҳназар Соҳибов, Шариф Ҷӯраев ва Боймуҳаммад Ниёзов баҳра бурдааст. Ӯ аз мақомҳои классикӣ ва навоҳои халқӣ зиёда аз 150 суруди ҷаззоб офарида, онҳоро ба тарзи нав тафсиру ташкил дод.

Ҷ. Муродов суруду таронаҳояшро ба шакли яккаҳонӣ ва бо ҳамовозии оркестри асбобҳои халқӣ ва симфонӣ иҷро мекунад. Ӯ то имрӯз шогирди бисёре ба камол расонидааст (*аз китоби «Олимақом»*).

Савол ва супоришҳо:

1. Аз ҳофизони маҳаллаи худ кӣҳоро медонед?
2. Симфония чист?

§ 46. Муайянкунанда

Машқи 225. Хонед ва муқоиса кунед. Гӯед, ки дар кадоми ин порчаҳо тасвир аниқтар ифода шудааст.

Ман аз пайраҳае мерафтам. Ду тарафро тутчаҳо зич фаро гирифта буданд. Рӯи заминро алафҳо гилемвор пӯшида буданд.

Ман аз пайраҳаи **борики печдар печ** мерафтам. Ду тарафи пайраҳаро тутчаҳои **чавон** зич фаро гирифта буданд. Рӯи заминро алафҳои **қадбаланд** пӯшида буданд (*П. Толис*).

Ба калимаҳои ишоратшудаи сутуни дуҷумладом саволҳоро гузоштан мумкин аст? Онҳо ба кадом калима тобеъанд ва чӣ хел алоқаманд шудаанд? Вазифаи калимаҳои ишоратшударо шарҳ диҳед.

Муайянкунанда аъзои пайрави ҷумла аст, ки аломат, сифат, хусусият, муносибат ва соҳибиятро мефаҳмонад.

Он ба саволҳои чӣ хел?, чӣ гуна?, кадом?, аз они кӣ?, чанд?, кӣ?, чӣ? ҷавоб мешавад. Чунончи: Дар осмон абрпораҳои **гафс** ва сиёҳ ҳаракат мекарданд. Шамоли **сарде** мевазид.

Муайянкунанда ҳам саръазо ва ҳам аъзои пайрави ҷумларо, ки бо исми ифода шудааст, муайян мекунад. Имсол 85-солагии рӯзномаи **дӯстдоштамон** «Овози тоҷик»-ро ҷашн мегирем. Хонаи **мо** он қадар ҳам дур нест. **Ин** китоб ба ман аз рафиқам тӯхфа аст.

Хонаамон буд дар Ҳисори **қадим**,
Дар Ҳисори **харобаи пурбим**.

Мирзо Турсунзода

Муайянкунанда аз ҷихати сохт ва тарзи алоқа ду хел мешавад: *муайянкунандаи изофӣ* ва *муайянкунандаи беизофӣ*.

Муайянкунанда ба муайяншаванда ба воситаи бандаки изофӣ (и) васл шавад, муайянкунандаи изофӣ ном дорад. Масалан: кӯчаи мумфарш, китоби шавқовар, бачаи боақл, гули сурх, кӯчаи васеъ.

Муайянкунанда ба муайяншаванда бе бандаки изофӣ ҳам тобеъ мешавад, ки онро муайянкунандаи беизофа меноманд.

Дар ин сурат вай пеш аз муайяншаванда ҷой мегирад. Масалан: ин одам, беҳтарин талаба ва ғайра.

Машқи 226. Матро хонед, ба муайянкунандаҳои ишоратшуда саволҳо гузошта, онҳоро бо муайяншавандашон ба шакли ибора навишта гиред.

Айни хоҳишманди **он** буд, ки нависандагонмон зиёд бо-

шанд, китобҳои **нағз** бисёр шаванд ва хусусан нависандагони **ҷавон** зудтар ба камол расанд. Устод нутқи **онрӯзаи худро** асосан ба нависандагони **ҷавон** бахшид. Ў аз таҷрибаи **бузурги худ** мисолҳо оварда, ба мо роҳ нишон медиҳад, баъзеи **моро** танбеҳ дода, таъкид мекард, ки ба худ мағрур нашуда ҳаёт ва орзуву умедҳои **халқро** омӯзем. Мо ба суханони **пурқиммати устоди хирадманди худ** бо диққати **беинтиҳо** гӯш медедем ва ин нутқи ӯ барои мо, ҷавонон, дарси муҳими мактаби нависандагӣ гардид (*П. Толис*).

Машқи 227. Порчаро хонед, муайянкунандаҳои шро ба дафтаратон нависед.

Дар он кишвари зулмобод, ки подшоҳаш Заҳҳоки аждаҳо-бардӯш буд, Отибин ном марди некӯсириште мезист, ки нажодаш ба шоҳони Эронзамин ва Таҳмураси девбанд мерасид. Аёли вай Фаронак ном зани покдил ва меҳрубоне буд.

Боре Фаронак хоб дид, ки дар марғзори сабзу шукуфоне сайр мекунад, баногоҳ ҷавони барнои хушсурате падибор шуда ба вай мегӯяд:

— Эй зани покдил, ба хонаат шитоб ва ба шавҳарат хабари хуш бирасон: шумоён писаре меёбед, ки ӯ ситораи иқболи кишвараш ва халқаш хоҳад шуд. Ту номи писаратро Фаридун мегузори, вай сарвари паҳлавонони Эронзамин, ба қомат чун сарв, ба чеҳра чун хуршед, ба шучоат чун шер хоҳад буд. Барои кишвари ҷафокаши худ вай чун борони пурфайзи баҳорон ба замини хушку ташна хоҳад буд. Гӯянда Суруши некӯкор буд, ки худро ба сурати ҷавони зебое намудор карда буд (*С. Улуғзода*).

Савол ва сулоришҳо:

1. Дар бораи корнамоиҳои Фаридун чиҳоро медонед?
2. Синоними калимаи «*некӯсиришт*» ва «*хушсурат*»-ро гӯед?

Машқи 228. Чумлаҳоро нависед, ба зери муайянкунандаҳо хат кашед.

Кайҳо чаҳор атрофро барфи сап-сафед фаро гирифта буд (*Ф. Ниёзӣ*). Пештоқҳои сангини устокорона сохташуда ҳайкалчаҳо аз таъсири барфу борон нигоҳ дошта, то рӯзҳои мо оварда расонданд (*А. Шукӯҳӣ*). Як муллои бухорӣ... ба донишмандию ҳақимии вай бовар намекардааст, халқи авомро¹ фиреб медиҳад гуфта, ташвиқот мебурдааст («*Ҳафт аллома*»). Нурҳои камтаъсири офтоби зимистон рӯи дарёи Кофарниҳонро... мунаввар мекард (*К. Мирзо*).

Муайянкунандаҳои изофӣ аз ҷиҳати маъно ва муносибат ду хел мешаванд: *муайянкунандаи сифатӣ* ва *муайянкунандаи соҳибӣ*.

Муайянкунандаи сифатӣ бо ҳиссаҳои зерини нутқ ифода меёбад:

1. **Сифат:** аз даҳони ӯ як чизи лӯнда парида ба замин афтодааст. Абуали Сино як корди калони тезро гирифта назди ӯ омадааст... («*Ҳафт аллома*»). Ҷанг тамом шавад, сонӣ ин хел нони ҷавин не, гандумин мехӯред. Ана нони ҷаззагин, кулчаҳои равганин, фатирҳои қаймоқин... (*Ҳ. Содик*).

2. **Шумораи тартибӣ:** Чун шаби ҳаждаҳум расид, Шаҳрзод гуфт («*Ҳазору як шаб*»). Дарवेशи дуҷум ба баёни саргузашти худ оғоз кард («*Чор дарवेश*»).

Муайянкунандаи соҳибӣ бо ҳиссаҳои зерини нутқ ифода меёбад:

1. **Исм:** Хунари Кароматулло ба тадриҷ² такмил меёфт (*О. Қодир*). Калимаи «диз» дар осори саромадани адабиёти форсу тоҷик серистеъмол аст («*Илм ва ҳаёт*»).

2. **Ҷонишин:** Хонаи мо дар сари роҳи вай буд (*Р.Ҳошим*). Қабри ӯ дар паҳлӯи обидаи пурҳашамати Шоҳи Зинда, дар доманаи теппае воқеъ аст (*Р.Ҳошим*).

Шарҳи луғатҳо:

1. **Авом** — халқ, омма
2. **Ба тадриҷ** — кам-кам, оҳиста-оҳиста, дараҷа ба дараҷа

Машқи 229. Аз калимаҳои зерин ибораҳои изофӣ тартиб дода, онҳоро дар ҷумла истифода кунед.

Садо	Форам
Духтар	Ҳамсоя
Дил	Ноором
Замин	Юнучқазор

Машқи 230. Порчаро хонед, муайянкунандаҳои муайянро ба дафтар навишта гиред ва хели онҳоро муайян кунед.

Имрӯз аз вазъи номусоиди муҳити зист мардум дар изтиробанд. Ин беасос нест, зеро аз он сӯҳати инсон ва олами зинда хоҳиш меёбад. Истифодаи бемеъёри маводи кимиёвӣ заминро харобу беҳосил, фазоро заҳролуду пурхатар намудааст. Носипосию қачрафтории мо нисбати муҳити зист оқибатҳои гарон дорад ва ҳар лаҳзаю ҳар соат баръало ҳис мешавад. Шарифтарин

инсон онест, ки ба қадри обу замин, дарахту ҳаво, паррандаву чарранда ва ба тамоми мўъҷизоти атрофи худ дилсўз бошад.

Сиёҳқориҳои мо нисбати табиат дар тўли даҳсолаи охир шиддат гирифтанд... (*Илм ва ҳаёт*).

Савол ва супоришҳо:

1. Бо мақсади ниғаҳдории муҳити гирду атроф чи бояд кард? Худи шумо ба ин кори хайр чи гуна ҳисса мегузоред?
2. Тазоди калимаҳои харобу беҳосил, носипосию қачрафторӣ ва заҳролуду пурхатарро гӯед?

Машқи 231. Чумлаҳоро хонед, муайянкунандаҳои сифати ва соҳибиро ҷудо кунед.

Ў одами қоматпаст, гафсбадани фарбеҳи ришқалон буд (*С.Айнӣ*). Одами кулчарӯй китобро ба дасти ҷавонзан дод (*Р. Ҷалил*). Бародарам куртаи сап-сафеди дароз пӯшидааст (*С.Улуғзода*). Садои милтиқ ором гирифт (*С.Айнӣ*). Мижғони дарозаш беором мепарид (*Ҳ.Карим*). Кўҳҳои сарбаландаш, оби софу ширинаш, насими дилписандаш, гулҳои нозанинаш ба кас илҳом мебахшиданд (*М.Миршакар*).

Машқи 232. Аз калимаҳои пароканда чумлаҳои гуногун соzed ва аъзоҳои пайрави онро нишон диҳед?

Офтоб, абр, аз, шуд, намоён, зери. Лолачини, рафтем, мо. Ки омад, хонаи, ба, шумо? Хуноқи, гамбўсак, ба тоқат, накард. Равед, ба, мактаб, оқил, шавед!

Намуна: Мо дар яке рўзҳои офтоби ба лолачини рафтем.

Машқи 233. Ба ҷои нуқтаҳо калимаҳои мувофиқ гузошта ба дафтаратон нависед, ба вазифаи кадом хели муайянкунандаҳои изофӣ омадани ин калимаҳоро эзоҳ диҳед.

Моҳи... буд, аз ҳаво борони... меборид, гоҳо аз ҳар тараф бодҳои... ва ... мевазиданд. Маҷлиси... торафт мечўшид (*С.Айнӣ*). Аробакаши... суруди... ро бе ҷавоб нагузошт (*С.Айнӣ*). Падараш ба писари... таваллою зорӣ мекард.

Муайянкунандаи беизофӣ ба хелҳои зерин ҷудо мешавад:

1. **Сифатӣ:** Салтанати Сосониён бузургу мўҳташам буд, пули нуқраи он беҳтарин буда, аз Чин то Инглистон паҳн гаштааст (*Р. Фрай*). Мардуми мо аробаро беҳтарин нақлиёт медонист (*М. Турсунзода*).

2. **Ададӣ:** Ман китоб дар бораи Темури Лангро аз он дӯкон ба як доллар харидам (*Р. Фрай*).

3. **Ишоратӣ:** Ин мард суханро ба ҳадди камол расонид (*В. Кошифӣ*). Ана ҳамин одам ҷои гурези Аҳмадро медонад (*Ю. Ақобиров*).

Машқи 234. Ҷумлаҳоро нависед, ба зери муайянкунандаи беизофии ҳат кашида, бо кадом ҳиссаи нутқ ифода ёфтани онро гӯед.

Бузургтарин китоби маърифат дар осмони шаб кушуда аст (*М. Ҳиҷозӣ*). Ин ҷанги шум чӣ қадар сари мардро хӯрд (*Б. Фирӯз*). Баъзеи одамон Бухороро тарк карда, бо молу ҳолашон ба шаҳрҳои дигар кӯчида мераванд, баъзеи одамон бошанд ба тақдиршон тан дода, «ҳарчӣ шавем, шавем гуфта» дар хонаҳои мемонанд («*Ҳафт аллома*»). Муаллими ямани аз паси парда даст бароварда ду дона банан дод (*Ф. Муҳаммадиев*). Ана ҳамин одамон ба Мӯҳсин як роҳ ёфта доданд (*С. Айни*).

Машқи 235. Бо муайянкунандаҳои беизофии поёни ҷумлаҳо тартиб диҳед.

Баъзе бачаҳо, ин чизҳо, он меҳмон, ким-кадом одамҳо, ана ин коғазҳо, як духтар, ободтарин ҷой.

§ 47. Баёния

Баёния як намуди муайянкунандаи мебошад. Вай муайяншавандаро бо ифодаи номи дигар эзоҳ медиҳад ва ё таъкиди мекунад. Баёния ба саволи кадом? ҷавоб мешавад.

Масалан: Муаллим Қосимов, усто Карим, нависанда С. Улуғзода. Баёния бо исми ифодаи мешавад. Он изофии ва беизофии мешавад. Баёния дар мавридҳои зерин бо бандиҳои изофии меояд:

1. **Барои эҳтиром:** бобои Мансур, амаки усто, тағои Расул, ақои милиса.

2. **Барои ифодаи мафҳумҳои хешу таборӣ:** холаи Зеби, амаи Саломатам, тағои Султон.

3. **Барои ифодаи ихтисос, унвон ва машғулият:** Шарифзодаи муаллим, Мирзои хиштрез, Даврони дуредгар, Ҳақими қассоб, Фарзонаи шоира, Гулҳаёи бофанда.

Баёния бо баёншаванда бо калимаи яъне низ меояд. Ман ҳам аз забони ӯ гирифта чор калима, яъне номи чор ҳарфро тақрир кардам (*С. Айни*).

Агар дар ин гуна мавридҳо калимаи яъне наояд, дар байни баёния ва баёншаванда аломати тире гузошта мешавад: Мо бо муаллимамон-Зубайдуллоев ба боғи ҳайвонот рафтем.

Машқи 236. Чумлаҳоро нависед, ба зер баёнияҳо хат кашед.

Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ дар «Гулистон», «Бӯстон» овардааст... (М.Қосимов). Бо ин лақаб, яъне «Хоҷа» намояндаҳои барҷаставу бонуфузи аҳли тасаввуф низ хонда мешуданд («Илм ва ҳаёт»). Устод Айни ва дигар ҳаводорони дилсӯзи назми мо бо ин гуна сохтакориҳо саҳт мубориза мебуданд (Р.Ҳошим).

Савол ва супоришҳо барои такрору ҷамъбасти муайянкунанда:

1. Вазифаи муайянкунанда дар ҷумла аз чӣ иборат аст?
2. Муайянкунанда ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
3. Муайянкунанда аз ҷиҳати сохт чанд хел мешавад?
4. Роҳҳои сохта шудани муайянкунандаи сифатиро бо мисолҳо фаҳмонед.
5. Муайянкунандаи соҳиби бо кадом роҳҳо ифода мешавад?
6. Хели муайянкунандаи беизофи кадомҳоянд?
7. Вазифаи баёния кадом аст? Он ба кадом савол ҷавоб мешавад?

§ 48. Пуркунанда

Машқи 237. Чумлаҳоро хонед. Диққат диҳед, ки аъзоҳои ишоратшудаи ҷумла ба кадом саволҳо ҷавоб мешаванд ва ба кадом калима тобеш шудаанд.

Устодони мо **ба суҳанони** шогирдони худ гӯш медоданд, ба эродҳо ҷавоб мегуфтанд, **танқиди дурустро** қабул мекарданд (Г. Келдиев).

Хондам **шеърҳоро, шӯрҳоро, сармастиҳову бодапарастихо, хайёмиҳоро** ... хондам («Адабиёт ва санъат»). Лоиқ шеъри озод гуфту **қолабҳоро** шикаст (Г. Келдӣ). Дертар аз калимаи «ром»-и **авастой** калимаҳои «ромӣ», «ромита», «ромитан» ҳосил мегардад (А.Девонақулов). Он Шаҳритуз ё худ «Шаҳритӯс» аз **Ҷамшеду Фаридун ва Тӯсу Гев ба мо** мерос мондааст (А. Девонақулов). Одоби муомилаю муошират **барои нигоҳ доштани пойдор гардиани ишқ** аҳамияти калон дорад (К. Ҳасанова).

Пуркунанда предметеро ифода мекунад, ки таъсири ҳаракат ва амали ҷумла ба он равона карда шудааст. Пуркунанда ба саволҳои кӣ?, чи?, киро?, чиро?, ба кӣ?, ба чи?, аз кӣ?, аз чи?, дар кӣ?, дар чи?, дар бораи кӣ?, дар бораи чи? ва ғайра ҷавоб мешавад. Масалан: На ман ўро (киро?) дидаам ва на ў маро (киро?)... (Д. Шоҳин). Ин кор барои шумо (барои кӣ?) хеле саҳл аст (А. Дашти).

Одамон аз дўсти ёбанд бахт,
Душмани орад ба мардум рўзи сахт
Дўстиро ҷустуҷў дорем мо,
Аз амонӣ гуфтугў дорем мо.

М. Турсунзода

Осмон пур аз ситора буд (*Ф.Ниёзи*)

Пуркунанда бештар ба феъл тобеъ мешавад. Азбаски феъл дар ҷумла аксар вақт хабар мешавад, пуркунанда онро пурра мекунад. Масалан: Аз одамҳо фаҳмидам. Аз кӣ фаҳмидам? Аз одамҳо.

Машқи 238. Шеърҳоро хонед ва пуркунандаҳояшро ба дафтаратон нависед.

Аз ҷабри гуноҳи хештан нагресам,
3-он по, ки фитодаам, зи нав бархесам.
Ҳаргиз набарам ба нокасе рўи ниёз*,
Дастам шиканад, ба гарданам овесам.

Лоиқ Шералӣ

Савол ва супоришҳо:

1. Шакли дигари калимаҳои «**хештан**» ва «**нагресамро**» нишон диҳед?
2. Пуркунандаҳо дар шеър бо кадом ҳиссаҳои нутқ ифода шудааст?
3. «**Ниёз**»-ро маънидод кунед?

* * *

Мо ҳам аз дунёи фони¹ бигзарем,
Ёки аввал, ёки сонӣ бигзарем.
Комронӣ² карда чанде дар ҳаёт.
Ҳам зи баҳри комронӣ бигзарем.
Зиндагӣ хуш бод бо ёри азиз,
Аз ҷаҳон бе ёри ҷонӣ бигзарем.

Мо зи модар баски гирён омадем,
Бо сурудуд шодмони бигзарем ...
Дўстон, бар қадри ҳам бояд расем,
То ҳаме бо қадрдони бигзарем ...

Салим Кенча

Шарҳи лугатҳо:

Фонӣ — нестшаванда, нопойдор, нобудшаванда

Комронӣ — хушбахти, саодатманди

Савол ва супоришҳо:

1. Пуркунандаи шеър ба кадом савол ҷавоб мешавад?
2. Шеърро ба наср баргардонед.

Машқи 239. Ин калимаҳоро дар ҷумла ба вазифаи пуркунандаҳое кор фармоед, ки ба саволҳои киро?, чиро?, ба ки?, ба чи?, аз ки?, аз чи? ҷавоб шаванд.

Шогирдон, устод, китоб, дафтар, рафиқ, супориш.

Машқи 240. Порчаро хонед ва ҷумлаҳои пуркунандадорро ба дафтар навишта гиред.

НОН АЗИЗ

... Ҳар сол ду тўрба тухми харбуза мегирифтанд. Чун ба рўзгорашон равған лозим шуд, аз он даҳ килояшро ба ҷувозхона, ба назди Ҳотами равғангар мебурданд. Раवғангар тухми харбузаро фавран мегирифтун панҷ кило равғани зағир меод. «Бошад, боз биёр», — мегуфт ӯ. Зеро тухми харбуза ҳам нағз об медоду ҳам таъми онро мебардошт. Равғанро ширин мекард.

Навбат ба нони қоқ мерасид. Набераҳо тўрбаҳоро бароварда, ба рӯи шоли калон мерехтанд. Теппача барин баланд мешуд. Модаркалон онҳоро тит карда ба худаш маъқулашро ҷудо мекард. Боз ба тўрба меандохт онро бурда ба шифти айвон меовехт, то ки муши лаънати нахӯрад...

Баъди ҳамин корашон мечӯшид. Набераҳо ўгурчаву қайроқсангҳоро ҳозир мекарданд.

Келину набераҳо ... баъзан ду, баъзан се рўз нониқоққўби мекарданд. Вай орд барин маҳин мешуд. Аз элак гузаронда, онро дар сатилу тағораҳо нигоҳ медоштанд.

Болта Ортиқов

Савол ва супоришҳо:

1. Чаро нон муқаддастарин неъматӣ рӯи дунё аст?
2. Дар бораи нон чӣ нақлу ривоятҳо медонед?

Машқи 241. Ба саволҳо ҷавоби пурра навишта, мубтадою хабар ва пурқунандаҳои онҳоро ишорат кунед.

Шумо киро бештар эҳтиром мекунед? Шумо ба кӣ пайравӣ кардани ҳастед? Муаллим дирӯз ба шумо чӣ супурда буд? Шумо аз чанд ба чанд қадам гузоштед? Шумо дар кадом кор ғаёл мебошед?

Пурқунанда бо исм, ҷонишин, масдар ва дигар ҳиссаҳои нутқ, ки ба вазифаи исм меоянд, ифода мешаванд. Масалан, дар ҷумлаи «Ўро бо бобояш гусел карданд» пурқунандаи **ўро** бо ҷонишин, пурқунандаи **бо бобояш** бо исм ифода шудааст. Дар мисоли:

Сухан бисёр дону андаке гӯй,
Якero сад магӯ садро яке гӯй,

Саъдии Шерозӣ

Пурқунанда бо исми **сухан** ва шумораҳои исмшудаи **як** ва **сад** ифода шудааст.

Машқи 242. Хонед ва гӯед, ки пурқунандаҳои ҷумла бо кадом ҳиссаҳои нутқ ифода ёфтаанд.

Ў ҷавоб дод:

— Фуломбачаи амирзодаам, барои қарзи гандум омадаам ва рехтаҳоро бармедорам.

Шайхро дар он ҳол вақт хуш гардида, гуфт ки:

— Хуш бояд ва хизмати амирзодаро аз дилу ҷон кун, ки ту ва авлоди ту ба ӯ ва авлоди ӯ вазирӣ соҳибҳукм бошед.

Фуломбача омада ин хабарро ба амирзода расонид (*А. До-ниш*). Акнун ба матлаби асосӣ мегузарам. Намедонистам ба ӯ чӣ хел ёрӣ расонам. Хайрият, ман худро ба канора кашидам (*А. Баҳорӣ*). Марди қаддароз на рафтано медонист ва на нишастано (*Р. Ҷалил*). Шодигул нав ҳаждаҳро пур кард (*С. Улуғзода*).

Пурқунандаҳо дар ҷумла бо як калимаи мустақил ва ё калимаи мустақилу пешоянд ё пасоянд ифода мешаванд. Дар ҳар ду ҳолат ҳам онҳо метавонанд тафсил ёфта шакли ибораро гиранд. Масалан: Талабагон интизомро риоя мекунанд. Аз бекор — ҳама безор. Аз одами бекор ҳама безор.

Ғайр аз ин, пурқунандаҳо метавонанд дар ҷумла чида шуда оянд: Кӣ будани одамро баъзан аз гуфтору рафтор, нишасту хез, доду гирифташ ҳам фаҳмидан мумкин аст.

Машқи 243. Матни зеринро нависед ва аъзоҳои пайрави онро нишон диҳед. Ғӯед, ки аъзоҳои пайрав бо кадом ҳиссаҳои нутқ ифода шудааст?

Алишер Навоӣ бачаи ҳушёр буд. Ў зеҳни буро дошт. Вай адабиёти бадеиро беандоза дӯст медошт. Падари ӯ Ғиёсиддин барои зиёд шудани дониши писари худ ҳамеша ғамхорӣ мекард. Худи Алишер ҳам ба панду насихати падараш ва муаллимаш ғӯш мекард.

Алишери ҷавон дониши худро торафт васеъ мекунад ва монда нашуда китоб мехонад. Алишер ҳанӯз дар сини 9-солагии асарҳои шоирони замони гузашта ва замони худро омӯхта, шеърҳои онҳоро аз ёд мекунад. Вай шеърҳои аз ёд кардаашро борҳо аз дафтар ба дафтари дигар мебардошт. Дар натиҷа Алишер дар ҳусни хат ҳам ба натиҷаҳои намоён соҳиб мегардад.

Алишер аз 15-солагиаш ҳамчун шоири лаёқатнок ба ҳама маълум шуд. Шеърҳои ӯро ҳама бо ҳаяҷон ва завқи калон мехонданд. Шеърҳои Алишер Навоӣ бо ҳисси баланди ватандӯстӣ ва инсонпарварӣ навишта шудаанд.

Навоӣ аз хурдсолиаш орзу мекард, ки шоир шавад, маданияти халқи худро баланд бардорад ва ба вай хизмат кунад.

Савол ва супоришҳо:

1. Кадом хислати Навоӣ ба шумо маъқул аст?
2. Навоӣ аз чанд солагии ба шеърҳои машғул шудааст?
3. Навоӣ чи гунна орзу дошт?
4. Оё Навоӣ дар Самарқанд зиндагии кардааст?

Машқи 244. Шеърро хонед, пуркунандаҳояшро ба дафтаратон навишта онҳоро аз ҷиҳати таркиб эзоҳ диҳед.

Шараф чизи таҷовузнопазир аст,
Ҳар он кас, ки шараф дорад, кабир¹ аст.
Муқаддас дошт ҳар кас, ки шарафро,
Набинад ҷабру зулми ноҳалафро².
Барои бахти хандони чунин рӯз
Намудам ҷанг бо ҳасми ҷаҳонсӯз...
Замине, ки дар он по мегузори,
Ба он ту меҳри беандоза дорӣ.
Пур аз хунҳои сурханду сиёҳанд,
Ба ҷанги беамони мо гувоҳанд.

Мирзо Турсунзода

Шарҳи луғатҳо:

1. **Кабир** — бузург
2. **Ноҳалаф** — разил, фарзанди ноқобил, касе, ки шоёни падару модари худ нест

Савол ва супоришҳо:

1. Тазоди калимаи «**кабир**» ва «**нохалаф**»-ро гӯед?
2. Шеърро маънидод кунед.

§ 49. Пуркунандаи бавосита ва бевосита

Чумлаҳои ҳар ду сутунро хонда бо якдигар муқоиса кунед. Чаро пуркунандаҳои сутуни дуюм пасоянди «-ро» доранду сутуни якум не?

1. Шаҳноза аз китобхона китоб гирифт.
2. Рӯзи таваллудам рафиқонам ба ман китоби «Тоҷикон» тўҳфа намуданд.
3. Сўҳроб китоб хонд.

1. Шаҳноза аз китобхонаи мактаб китоби «Самаки айёр»-ро гирифт.
2. Рӯзи таваллудам рафиқонам ба ман китоби «Тоҷикон»-ро тўҳфа намуданд.
3. Сўҳроб китобро хонд.

Мазмуни ду ҷумлаи аввалро бо як ҷумла ифода намоед. Оё пуркунандаҳои таҳлилкардаатон пешоянд доранд?

Пуркунанда ду хел мешавад: **бевосита** ва **бавосита**.

Пуркунандаи бевосита предметро ифода мекунад, ки амали феъли гузаранда ба он равона шудааст. Пуркунандаи бевосита ду шакли ифода дорад:

1. **Бо пасоянди** — **ро**: Ҳамаро (киро?) ба қор даъват қард (*Ф. Ниёзӣ*). Хонданро (чиро?) соли гузашта тамом қарда будам (*С. Улуғзода*).

2. **Бе пасоянд**: Гулрӯ ҷуворӣ (чӣ?) мекӯфт (*Р. Қалил*). Котиб чой (чӣ?) овард (*Ҷ. Иқромӣ*).

Бо пасоянди — ро ва ё бе пасоянд омадани пуркунандаи бевосита ба маълум ва конкрет будан ва ё ба маънои умумӣ қор фармуда шудани пуркунандаи вобаста аст. «Ман ниҳолро шинондам» — гӯянда дар бораи ниҳоли ба шунаванда маълум мегӯяд, ки дар ин ҳол пуркунанда бо пасоянд меояд. Аммо дар ҷумлаи «ман ниҳол шинондам» гӯянда умуман дар бораи ниҳол гуфтани мешавад, ки дар ин ҳол пуркунанда одатан бе пасоянд меояд.

Пуркунандаҳои бевосита бе пасоянд, одатан дар паҳлӯи феъл-хабар меояд: Модаркалонам нон мепухт, модарам хӯрок тайёр мекард, ман рӯи ҳавлӣ мерӯфтам.

Машқи 245. Ҳикоятро хонед ва пуркунандаҳои бевоситаи онро эзоҳ диҳед.

Дар замони Бахроми Гӯр ҳакиме буд, ки дар фазлу ҳикмат ягона буд ва дар ҳунару дониш ангуштнамо. Чун борҳо аҳволи ӯ ба Баҳром гуфтанд, Баҳром ӯро бихонд ва аз анвои¹ улум² имтиҳон кард. Ва чун дар ҳама ҷавоби савоб дод, Баҳром бо худ гуфт: «Вазорат ба вай тафвиз³ кунам, аммо бош, мо ӯро дар ҳиммату адаб биёзмоем».

Пас ӯро бо худ дар хон нишонд ва ҳамкоса гардонид ва мурғе бирён карда, дар пеши вай ниҳод.

Ҳаким мурғро пора кард ва ба шараҳе⁴ тамоми бихӯрд ва дигарро ҳамчунон ба кор бурд.

Баҳром гуфт: «Ин мард ҳиммат⁵ надорад, дар пеши ман мурғ чунин мехӯрад, дар ғайбати ман чи гуна хӯрад?!».

Пас ӯро ташриф⁶ дод ва бозгардонид ва бадин тарки адаб ва дунҳиммати⁷ аз вазорат маҳрум монд (*М. Авфӣ*).

Шарҳи луғатҳо:

1. **Анвоъ** — ҷамъи навъ
2. **Улум** — ҷамъи илм
3. **Тафвиз** — ба ӯҳдаи касе гузоштан, супурдан
4. **Ҳиммат** — ирода, азм, ҷаҳду кӯшиш
5. **Шараҳ** — ҳирс, ҳариси
6. **Ташриф додан** — ҷома бахшидан, бузург гардонидан
7. **Дунҳиммати** — пастҳиммати, фурӯмояги

Савол ва супоришҳо:

1. Кадом хусусиятҳои ҳаким ба Бахроми Гӯр писанд наомад?
2. Бо ин мазмун боз чи гуна ривоят медонед?
3. Бо пурқунандаҳои матн ҷумлаҳо тартиб диҳед.

Машқи 246. Матнро нависед ва пурқунандаҳои бевоситаро ишора кунед.

Овардаанд, ки рӯзе Кисро хост, ки барнишинад ва атрофи мамлакатро тамошо кунад.

Рикобдор асп пеш кашид. Кисро худ болои асп овард, ногоҳ давол¹ канда шуд ва Кисро бияфтод. Дарсоат бифармуд, то мирохурро сиёсат кунанд. Ӯро оварданд.

Рикобдор гуфт: «Подшоҳ як калима аз ман истимом² фармояд, баъд аз он ҳар сиёсат, ки фармояд, раво бошад».

Кисро гуфт: «Чи мегӯӣ?»

Гуфт: «Эй подшоҳ, ту подшоҳи одамиёни ва аспи ту подшоҳи осмон. Даволи бечора тоқати кашиши ду подшоҳ кучо дорад?!»

Кисроро ин сухан бағоят хуш омад ва ӯро афв кард ва ташриф дод (*М. Авфӣ*).

Шарҳи лугатҳо:

1. **Давол** — тасмаи чармин, миёнбанди рикоби асп
2. **Истимоъ** — шунидан, гӯш додан

Савол ва супоришҳо:

1. Пуркунандаи бавосита ва бевоситаи матнро нишон диҳед?
2. «**Овардаанд**»-ро боз чи тавр гуфтан мумкин аст?
3. «**Кисроро ин сухан бағоят хуш омад**»-ро чи тавр баён кардан мумкин?

Машқи 247. Чистонро хонед ва пуркунандаҳои бевоситаи онро ба дафтаратон нависед.

Бишнаваз аз ман як ҳикоят, эй рафиқи пурхунар!
Дӣ¹ ба саҳрои қиёмат дидамаш як қонвар:
Саъбачашму мордум, каргаспару каждумшикам,
Ноқапою² шерсина, филгардан, аспсар?

Шарҳи лугатҳо:

1. **Дӣ** — дирӯз
2. **Ноқапо** — шутурпо

Пуркунандаи бавосита бо исм, қонишин ва масдар бо ёри пешояндҳо ифода мешавад: Аз Шерзод, аз вай, бо каланд, ба навиштан ва монанди инҳо.

Пуркунандаи бавосита ҳамроҳӣ, воситаи иҷро, сарчашмаи амал ва ғайраро мефаҳмонад:

I. Мо ин хабарро аз одамҳо фаҳмидем. Кампир аз қору бори набераҳояш нақл мекард. Усто Турсун аз гил қўза месохт.

II. Ба ӯ мехонд дарси навҷавонӣ (*М.Турсунзода*). Ҳайдар ба ҳикояти худ давом намуд (*С.Айнӣ*). Мо ба ёри додан ҳозирем (*С.Айнӣ*). Худи ӯ ба хатнависи машғул шуд (*С.Айнӣ*).

III. Умрихола, Юнусбобо бо Сафар самимона хушбошӣ карданд (*Ф.Ниёзӣ*). Абӯали боз бо танбӯр нағмаи шўхеро менавозад (*С.Улуғзода*).

IV. Бе ту мо ба шаҳр рафтем. Чамъомад ин дафъа бе тайёрии пешаки гузашт.

V. Дар ин боғ ғайр аз як айвони дароз иморати дигаре набуд (*С.Айнӣ*). Аз байни бачаҳо фақат як Шоди бо вай баробар шуда метавонисту халос (*Ч.Икромӣ*).

Машқи 248. Ҳазалро хонед, пуркунандаҳои бавосита ва бевоситаашро ҷудо-ҷудо навишта гиред.

Сина молмоли дард аст, эй дарего, марҳаме¹,
 Дил зи танҳой ба ҷон омад, худоё, ҳамдаме,
 Чашми осоиш ки дорад аз сипехри тезрав²?
 Соқиё, ҷоме ба ман деҳ то биёсоям³ даме.
 Зиракero гуфтам: «Ин аҳвол бин». Хандиду гуфт:
 «Саъб⁴ рӯзе булғаҷаб коре, парешон оламе».
 Сўхтам дар чоҳи сабр⁵ аз баҳри он шамъи Чигил⁶,
 Шоҳи туркон⁷ фориғ аст аз ҳоли мо, ку Рустаме⁸?
 Дар тариқи ишқбози амну осоиш балост,
 Реш бод он дил, ки бо дарди ту хоҳад марҳаме.
 Аҳли кому нозро дар кўи риндӣ⁹ роҳ нест,
 Раҳраве¹⁰ бояд ҷаҳонсўзе», на хоме, беғаме.
 Одаме дар олами хокӣ намеояд ба даст,
 Оламе дигар бибояд сохт в-аз нав Одаме.
 Хез, то хотир бад-он турки самарқандӣ¹² диҳем,
 К-аз насимаш «Бўи ҷўи Мўлиён ояд ҳаме».
 Гирия Ҳофиз чӣ созад пеши истиғноӣ¹³ ишқ,
 К-андар ин дарё намояд ҳафт дарё шабнаме.

Ҳофизи Шерозӣ

Шарҳи лугатҳо:

1. **Марҳам** — давое, ки ба решу захмҳо гузошта мешавад
2. **Сипехри тезрав** — киноя аз замон
3. **Биёсудан** — фориғ шудан аз чизе ё касе
4. **Саъб** — душвор, сахт, мушкил
5. **Чоҳи сабр** — киноя аз сабру тоқати дурудароз
6. **Шамъи Чигил** — киноя аз маҳбубаи зебо (Чигил номи шаҳре дар Туркистон)
7. **Шоҳи туркон** — киноя аз шоҳи хубон
8. **Рустам** — киноя аз паҳлавони ниҳоят зўрманд
9. **Кўи риндӣ** — ишқбози
10. **Раҳрав** — ошиқ
11. **Ҷаҳонсўз** — зolim, ситамгар
12. **Турки самарқандӣ** — киноя аз маҳбуба
13. **Истиғно** — безътиной

Савол ва супоришҳо:

1. «Марҳам» аз «маҳрам» чи фарқ дорад?
2. «Аз баҳри» қадом ҳиссаи нутқ аст?
3. Мисраи «Бўи ҷўи Мўлиён ояд ҳаме» ба ки мутааллиқ аст. Дар бораи он шахс чиро медонед?

Машқи 249. Шерро нависед, ба зери пурқунандаҳои бавосита хат кашед.

Дўстон! Фоҷиаи сахт биомад ба сарам,
 Рафт аз ин фоҷиа¹ рӯҳ аз тану нур аз басарам².
 Хабаре омаду рафт аз дилу ҷон тоқату ҳуш,
 Баъд аз ин кай шавад аз ҳушу дилу ҷон хабарам?!
 Хабар ин аст, ки аз теғи ситам кушта шудааст?
 Додарам — қуввати рӯҳу дилу кути ҷигарам.
 Аз ҳучуми аламам қуввати фарёд намонд,
 То ҷунон дашнаи³ бедод фалак⁴ зад ба сарам.
 Ҷигарам об шуду рехт зи ду чашми тарам,
 Ҷигарам, во ҷигарам, во ҷигарам, во ҷигарам!

Садриддин Айни

Шарҳи луғатҳо:

1. **Фоҷиа** — ҳодисаи пурмусибат
2. **Басар** — чашм, дида
3. **Дашна** — ханҷар
4. **Фалак** — киноя аз амир

Савол ва супоришҳо барои такрору ҷамъбасти пуркунанда:

1. Пуркунандаро таъриф кунед.
2. Саволҳои пуркунанда кадом аст?
3. Пуркунанда бо кадом ҳиссаҳои нутқ ифода меёбад?
4. Пуркунандаи бавосита аз пуркунандаи бевосита чи фарқ дорад?
5. Ҷои пуркунандаро дар ҷумла бо мисолҳо фаҳмонед.

§ 50. Ҳол

Машқи 250. Ба калима ва ибораҳои ишоратшуда аз саволҳои дохили қавс мувофиқашро гузошта, чиро ифода кардани онҳоро гуфта диҳед.

Н а м у н а: Чавгонбози дар Помир (дар кучо?-макон) шўҳрати калон дошт.

Чавгонбози¹ дар Помир шўҳрати калон дошт. Дар рўзҳои ид калонсолон аспаки чавгонбози мекарданд. Барои чавгонбозӣ аз ноҳияҳои дур саворон меомаданд. Тамошои манзараи чавгонбози хеле аҷиб буд. Тамошобинон аз хурсандӣ ба бозингарони моҳир таҳсин мегуфтанд.

(Дар кучо?, аз кучо?, кай?, чи андоза?, чи тарз?, аз чи сабаб?, барои чи?).

Аъзои пайрави ҷумла, тарз, замон, макон, сабаб, мақсад ва ҳолати дигари воқеъ шудани амалро мефаҳмонад, ҳол номида

мешавад. Ҳол дар ҷумла бештар ба хабар тобеъ шуда, ба саволҳои чи тавр?, кай?, дар кучо?, аз кучо?, то кучо?, чаро?, аз чи сабаб?, бо чи мақсад?, барои чи? ва ғайра ҷавоб мешавад.

Ҳол мувофиқи маъно ва муносибаташ бо хабари ҷумла асосан ба хелҳои зерин ҷудо мешавад: ҳоли тарз, монандӣ, миқдору дараҷа, замон, макон, сабаб, мақсад, шарт ва хилоф.

Шарҳи луғатҳо:

1. **Чавгонбозӣ** — бозие, ки дар он бо ҷӯбдасти саркаҷ гӯй (тӯби ҷӯбин)-ро мезананд

§ 51. Ҳоли тарз

Ҳоле, ки ҷӣ тарз, ҷӣ хел, ҷӣ тариқ, дар кадом ҳолат иҷро шудани амалро мефаҳмонад, ҳоли тарз ном дорад. Ҳоли тарз ба саволҳои чи тавр?, чи тарз?, чи тариқ? ва ғайра ҷавоб мешавад: Азима базӯр-базӯр нафас кашида ба гап даромад (*Чароги Ирфон*). Фаррух... дарҳол аз ҷояш хеста аҳволи Иффатро пурсид (*М. Козимӣ*). Бедонаҳо аз саҳарии барвақт то нисфи шаб беист мехонданд (*Б. Ортиқов*).

Ҳоли тарз бо роҳҳои гуногун ифода меёбад:

1. Зарфҳои ҳозир, хомӯшона, пиёда, зуд, нохост, беихтиёр, рӯйрост, саросемавор, дартоз, даррав, оҳиста, дузону, ногаҳон, якбора, бодикқат ва ғайраҳо.

2. Феъли ҳоли ларзида, тарсида, рост истода, мот шуда, ба дил ҷо шуда, наъразанон тозон, давон ...

3. Ибораҳои бо оҳанги таачҷуб, бо тайёрии зӯр, сар ҳам карда, ба девор така карда, хушӣ ба хушӣ, дасту остин барзада, дандон ба дандон монда ...

4. Исмҳои даста-даста, гурӯҳ-гурӯҳ, қўша-қўша.

5. Сифатҳои саҳт, дурусттар, тез, бурро, кўтоҳ-кўтоҳ ...

6. Бо шумораҳои ду-ду, чор-чор...

7. Калимаҳои тақлиди овозии даранг-даранг, фаш-фашкунон, шир-шир.

Машқи 251. Бо калима ва ибораҳои зерин ҷумлаҳо созед, ки ба вазифаи ҳоли тарз оянд: боизтироб, баландтар, нохост, бо тайёрии зӯр, сар ҳам карда.

Машқи 252. Ҷумлаҳоро хонед, ҳоли тарзро ёбед ва гӯед, ки бо кадом ҳиссаи нутқи ифода ёфтааст.

Зубайда Абдурасулро кофта-кофта дур рафта монд. Аз ҳамин атроф овози одамон базӯр шунида мешуд. Зубайда дурусттар диққат карда овози Абдурасулро шунид. Вай бо тракторчиён хотирчамъ сӯҳбат карда менишаст. Абдурасул дар бораи чизе гарму ҷӯшон суҳан мекард.

Поезд бо суръат омада дар пеши мо истод. Дарҳо кушода шуданд. Дар мобайни як дақиқа чи қадар одамон фаромада ва чи қадарҳо савор шуданд. Дарҳо боз худ ба худ баста шуданд.

Савол ва супоришҳо:

1. Калимаи «хотирчамъ» аз кадом ҳиссаҳои нутқ ифода ёфтааст?
2. «Гарму ҷӯшон»-ро боз чи тавр ифода кардан мумкин аст?

§ 52. Ҳоли макон

Ҳоли макон ҷой ва сӯи амалро фаҳмонида, ба саволҳои кучо?, дар кучо?, ба кучо? ҷавоб мешавад.

Ҳоли макон бо исм, ибораҳои исми, зарф ва таркибҳои зарфи ва ҷонишини ифода меёбанд: Усто Ҷалил, **ин ҷо** як сирри калон кушода шуда истодааст (*С.Улуғзода*). **Дар берун** ҳаво равшан шуда меомад (*Ҷ.Икромӣ*). **Дар рӯ ба рӯи ӯ** ятимонаш — Шодӣ ва Истад менишастанд (*С.Айнӣ*).

Решаи ток, ки **дар зери замин** маскан дошт,
Бо замин ваъдаи як умр вафо кардан дошт.

Машқи 253. Калимаҳои зеринро истифода намуда ҷумлаҳои созед, ки дар вазифаи ҳоли макон оянд.

Дар мактаб, дар миёнаҳои ҳавлӣ, дар зери дарахт, дар паҳлӯ, онсӯтар, аз осмон.

Машқи 254. Ҳикоятро хонед, ҳоли маконро навишта гиред. Гӯед, ки ҳикмати ин ҳикоят дар чист? Ба хулосаи ин ҳикоят истинод карда, дар мавзӯи «**Ҷавонмардӣ**» нақле нависед.

Шабе дар масҷиди ҷомеаи Миср оташ афтод, бисӯхт. Мусулмонро таваҳҳум¹ он шуд, ки онро насоро² карданд. Ба мукофоти он оташ дар хонаҳои эшон андохтанд ва бисӯхтанд. Султони Миср ҷамоатеро, ки оташ дар хонаи эшон андохта буданд, бигрифт ва дар як ҷой ҷамъ кард ва бифармуд, то ба адади эшон руқъаҳо³ навиштанд, дар баъзе куштан, дар баъзе даст буридан ва дар баъзе тозиёна задан ва он руқъаҳо бар эшон афтоданд. Бар ҳар кас, ки руқъае афтод, бо вай бо мазмуни он кор карданд. Як руқъа, ки мазмуни он куштан буд, дар касе афтод. Гуфт:

— Ман аз куштан боке надорам, аммо модаре дорам, ки чуз ман касе надорад.

Ва дар паҳлӯи ӯ дигаре буд, ки руқъаи вай тозиёна задан буд. Вай руқъаи худро бад-он кас дод ва руқъаи вайро гирифт ва гуфт:

— Ман модар надорам.

Инро ба ҷои вай бикуштанд ва онро ба ҷои ин тозиёна заданд.

МАСНАВИ:

Ба симу зар ҷавонмарди тавон кард,
Хуш он кас, к-ӯ ҷавонмарди ба ҷон кард.
Ба ҷон чун эҳтиёҷи ҷон бишнохт,
Ҳаёти худ фидои ҷони ӯ сохт.

Абдураҳмони Ҷомӣ

Шарҳи лугатҳо:

1. **Таваҳҳум** — гумон
2. **Насоро** — пайравони дини Исо, насронихо
3. **Руқъа** — навишта

Савол ва супоришҳо:

1. «**Оташ андохта буданд**» -чи тобишero дорост?
2. Ҷавонмардии ҳақиқӣ бо ҷи кор собит мешавад?
3. Ҷавҳари оини ҷавонмарди дар кадом мисраъ ифода шудааст?
4. «**Бигрифт**»-магар аз лиҳози имло дуруст аст? Сохти онро шарҳ диҳед?

§ 53. Ҳоли замон

Машқи 255. Чумлаҳоро хонед. Калимаҳои ишоратшударо ба дафтарон нависед ва ба кадом савол ҷавоб шудани онҳоро гӯед.

Рӯзе малики Миср ба Қайсари Рум пайғом фиристод, ки писарон зубдаи¹ ҳаёт ва умдаи² зиндагониянд ва номи мо **баъд аз вафот** чуз ба эшон боқӣ наместонад (*В. Кошифӣ*). **То фардо** набояд аз он ҷо қадаме бичунбанд (*Ф. Муҳаммадиев*). Ман дар назди вай гунаҳкори калон буда, то ба **қарибӣ** ўро душмани худ мепиндоштам (*Ф. Ниёзӣ*). **Аз қадимулайём** бузургон падару модарро ҳамчун сарчашмаи эҳтиром дар ҷои аввал гузоштаанд («*Шоҳроҳи ваҳдат*»). Худойназар Асозода ... **соли 1992** менависад: «Халқи тоҷик бо гум кардани Бобоҷон Фафуров ва Мирзо Турсунзода як **аср** ба қафо рафт» («*Шоҳроҳи ваҳдат*»).

Ҳоли замон вақти иҷрои амалу ҳолатро ифода мекунад.

Масалан: Он **рӯз** ба чеҳраи туи абармард аз дур менигаристаму ҳаяҷон вучудамро фаро гирифтаву фахр мекардам («*Адабиёт ва санъат*»). **Дере нагузашта** бозингарон навбати бозиро ба поён расонида аз чой бархостанд ... (*Х. Отахонова*). **Дар асри XXI** илму фарҳанг дар пешрафти ҷомеа моҳияти аввалиндараҷа пайдо мекунад. («*Адабиёт ва санъат*»). **Дар соли 1928** дар Тошканд конференсияи имло ва забони тоҷикӣ ташкил ёфт (*Т. Зеҳнӣ*). Рӯзи истироҳат писарак аз хоб дертар бедор шуда падарашро дар хона пайдо накард (*А. Самадов*).

Ҳоли замон ба саволи кай? ҷавоб мешавад. Он бо зарфи замон, исм, масдар ифода мешавад.

Шарҳи луғатҳо:

1. **Зубда** — беҳтарин қисми ягон чиз, яккачин
2. **Умда** — таъягоҳ; муҳим, асосӣ

Машқи 256. Калима ва ибораҳои зеринро истифода бурда ҷумла тартиб диҳед.

Зимистон, тобистон, акнун, сонитар, моҳи гузашта, дар дами пири, се-чор рӯз ин ҷониб.

Машқи 257. Матнро нависед, ба зери ҳоли замон хат кашед.

Имрӯз мебинӣ, ки кӯҳҳои одамногузар истодаанд. Пагоҳ мебинӣ, ки аз байни онҳо роҳҳои васеи мошингард мегузаранд.

Пеш аз болои самолёт нигоҳ кунӣ, мидидӣ, ки майдончаҳои кишт ҷудоғона буданд. Имрӯз мебинӣ, ки киштзорҳои қолинҳои сабзранги калон барин паҳн шудаанд. Дар ҷоҳе, ки пештар луч буданд, ҳоло стансияҳои барқӣ сохта шудаанд.

Дар мамлақати мо шабу рӯз кор мечӯшад.

§ 54. Ҳоли сабаб

Машқи 258. Ҷумлаҳоро хонед. Савол гузошта муайян кунед, ки калима ва ибораҳои ишоратшудаи сутунҳои якуму дуум кадом аъзои ҷумла шуда омадаанд.

1. **Аз дурии роҳ** парво на-
кунед.

1. **Аз дурии роҳ** дар вақ-
таш наомадем.

2. Аз **хунукӣ** гарми беҳтар аст.

2. Аз **хунукӣ** дасту пояш меларзид.

Ҳоли сабаб сабаби воқеъ шудани амалу ҳолатро фаҳмонида, ба саволҳои чаро?, аз чӣ сабаб? ҷавоб мешавад. Он бо исм, феъли ҳол, масдар ифода мегардад.

Масалан: Аз корҳои бофандагӣ ман ҳанӯз **бинобар хурд буданам** ба ҳеҷ чиз қудратам намерасид (*Ҳ.Ирфон*). Одамони маҳалла **аз шодӣ** ба ҷомаи худ намегунҷиданд (*Р.Ҷалил*). Инсоният маҳз **тавассути ривоҷи истеҳсолот ва маданият, мубодилаи комёбӣ, дониш ва таҷрибаҳои амалӣ** ба пешрафти худ ноил гардидааст (*Б.Фафуров*).

Машқи 259. Ҷумлаҳои пурра гардонидани нависед ва ба зерин ҳоли сабаб хат кашед.

1. Бинобар ягона фарзанд ва азиз буданам. ..
2. Бинобар аз ҳар рӯз. ...
3. Ман муаллим будани онҳоро фаҳмида...
4. Ман тоқат карда натавонистам...
5. Пеш аз ба синф даромадан...

§ 55. Ҳоли мақсад

Ҳоли мақсад ба кадом мақсад воқеъ шудани амалро фаҳмонида, ба саволи барои чӣ? бо кадом мақсад? ҷавоб мешавад.

Масалан: Рӯзи чорум **барои ҳолшурӯӣ** ба назди Хуррам... омадам («*Садои Шарқ*»). Султон Маҳмуд **барои гирифтани қасоси худ** аз асп фармуд, ки онро бикушанд («*Овози тоҷик*»). Занони қабилаи каякаия Гвинея бо мақсади дароз кардани мӯйҳои онро ба таври хосса мебофанд («*Овози тоҷик*»).

Машқи 260. Ҷумлаҳои нависед, ба зерин ҳоли мақсад хат кашед.

1. — Дидед? Ин сағира барои хондан акнун китоб ҷамъ мекунад, — овози истеҳзоомези Пакана аз пас ба гӯшам расид (*А. Самадов*). 2. — Мо аз шумо на фақат барои баланд бардоштани ҳосили пахта истифода бурдани ҳастем, балки мехоҳем, инро ба маъракаи муҳими сиёсӣ табдил диҳем. 3. — Ман ҳуҷандиам, омадам, ки ба шумо барои рӯёнидани ҳосили баланди пахта ёри диҳам (*А. Шукӯҳӣ*). 4. Инҳо барои хайрумушоӣ нею балки барои ба ман алам додан омаданд (*А. Сидқӣ*).

Машқи 261. Дар мавзӯи «Рӯзи истироҳати ман» нақле нависед, ки ҳоли мақсад дошта бошад.

§ 56. Ҳоли микдору дараҷа

Машқи 262. Чумлаҳоро нависед, дар зери калимаҳое, ки ба саволҳои чанд?, чи қадар?, чи андоза? ҷавоб мешаванд, хати тире — нуқта кашед ва фаҳмонед, ки онҳо кадом хели ҳоланд.

1. Андак калон шавад, ақлаш медаромадагист (*Р. Ҷалил*).
2. Ҳаво ҳам аз ҳад зиёда хунук шуд (*Ҷ. Икромӣ*).
3. Ман кам хондагӣ, мебахшед (*С. Улуғзода*).
4. Қобилияти Биноӣ дар касби илму дониш бағоят зиёд будааст (*А. Мирзаев*).
5. Соле чор бор ба Маскав рафта меояд (*С. Айни*).

Ҳоле, ки андоза ва микдору дараҷаи амалу ҳолатро мефаҳмонанд, ҳоли андоза ва микдору дараҷа ном дорад. Ҳоли микдору дараҷа ба саволҳои чанд?, чи қадар?, чи андоза? ҷавоб мешавад.

Масалан: Ман ҳама чоро панҷ панчаам барин медонам (*Р. Ҷалил*). Замиро баробари қади худаш кофт (*Р. Ҷалил*). Чанд бор ин корро такрор кард (*Р. Ҷалил*).

Машқи 263. Матро хонед ва аъзоҳои пайрави онро нишон диҳед. Хелҳои ҳолро муайян намоед?

Давлат маро дар кўча нагузошт. Ё бо қалби саршор аз ишқу муҳаббат маро ба оғўши гарми худ гирифт. Мо дар хобгоҳи донишҷўён, дар як утоқи дунафарӣ истиқомат ихтиёр намудем. Рўзҳои аввал нигарон ва дилтангиҳои зиёд маро азоб меод. Аслан наметавонистам падару модарам, охири суханҳои хунобкунандаи онҳо ва ғайр аз ин, деҳаам, одамони онро, ки дар хотирам нақш баста буданд, фаромўш кунам. Давлат хомўши ва дилтангиҳои маро дида, саъй мекард аз ҳар тариқе бошад, маро рўҳбаланд кунад. Бо сўҳбатҳои ширин, бо нақлу ҳикоятҳои дилфиреби шаҳр, кўчаҳои серодам, ташвишу дилгармии шаҳриён ба қору зиндагӣ маро дар ҳайрат мегузошт ва кам-кам худамро дар як олами дигар эҳсос мекардам. Аз он ки як ҷавони бегона маро дар оғўш гирифта буд ва дарду ҳиссиётамро ҳатто беҳтар аз падару модарам дарк мекард, дар шигифт будам. Аз дилу қон дўст доштани ё ба ман ҳаловат мебахшид ва омода будам, ҳар гоҳе ки меҳоҳад, тамоми ҳастиямро, инону ихтиёрамро ба ё ато кунам.

Юнуси Имомназар

Шарҳи луғат:

1. **Утоқ** — ба маънои хона
2. **Шигифт** — ҳайрон

Савол ва супоришҳо:

1. Дар матн оиди зиндагии ҷавонон чӣ гуна тасвир ёфтааст?
2. Ба ҳамин монанд ҳикоячае нависед, ки аъзоҳои пайрави ҷумла истифода шуда бошанд.
3. Оиди дӯсти як матн нависед, ки дар он хелҳои ҳол истифода шуда бошад?

Машқи 264. Ҷумлаҳоро хонед, ҳоли андоза ва миқдорро ёфта шарҳ диҳед.

Гӯё вай гап намезад, балки санғҳои дар дасташ бударо якто-якто чок карда ба нишон меғурронд (*Ҳ. Карим*). Вай аз ин хаёлҳо даст кашида боз ручкаро ба даст гирифтунда каме фикр карда истод (*Ф. Ниёзи*). Гоҳ рӯзе як бор, гоҳ рӯзе ду бор табуларза гирифтани гирифт (*П. Толис*). Ман ҳамроҳам чор панҷ панҷам барин медонам (*Р. Ҷалил*). Падараш ўро аз ҳад зиёд дӯст медорад (*П. Толис*). Зогони алоҷу шўрнўлҳо ҳар ҷо-ҳар ҷои заминҳои шудгор тўда-тўда нишаста ризку рўзи мечустанд (*Ф. Ниёзи*).

§ 57. Ҳоли монандӣ

Ҳоле, ки амалу ҳолатро ба тарзи муқоиса ва монандкунӣ шарҳ медиҳад, ҳоли монандӣ ном дорад. Ба вазифаи ҳоли монандӣ зарф ва исм истифода мешавад. Барои бо исми ифода шудани ҳоли монандӣ пешояндҳои мисли, монанди, чун, ҳамчун, чу, ҳамчу ва пасоянди барин истифода мешавад.

Масалан:

Бароят дар бадан кардам сафед охир,
Тамоми устухонамро ба вовайло.
Саропо дар сари соли ту пўшидам,
Чу пўшоки сафеде мўсафедиро.

Бозор Собир

Чашмони ту монанди инъикоси **фуруғи офтоб бар барфҳои қуллаи Албурз зебост** (*А. Дашти*). Дилам дар қафаси сина **мисли кабўтари банди қафас** болу пар мезад. (*М. Хоҷаев*).

Мушавваш¹ аст дилам аз карашмаи Салмо²,
Чунон ки хотири Маҷнун зи турраи³ Лайло.

Абўабдуллоҳи Рўдакӣ

Машқи 265. Шеърҳоро хонда, ҳоли монандиро ёфта роҳи ифода ёфтани онро шарҳ диҳед.

Ин шамъ, ки шаб дар анчуман механдад,
Монад ба гуле, ки дар чаман механдад,
Ҳар шаб, ки ба болини ман ояд то рӯз,
Месўзаду бар гирияи ман механдад.

Убайди Зоконӣ

То сохта шахси ману пардохтаанд,
Дар зери лагадкўби ғам андохтаанд.
Гўи мани зардрўи дилсўхтаро,
Чун шамъ, барои сўхтан сохтаанд.

Убайди Зоконӣ

Ҳавзае метофт дар домони ҷар,
Ҳамчунон деги булўрини азим.
Барф меборид, меборид барф,
То даме пур карда дег аз чаши сим.
Барфбоди тунд мезад хешро
Гаҳ ба пои кўҳбарфу гаҳ ба ҷар.
Нула⁴ мезад дар хаёлам барфбод,
Ҳамчу гурги гушнае аз дар ба дар...

Мақсуди Гулчин

Шарҳи лугатҳо:

1. **Мушавваш** — ошуфтаю парешон
2. **Салмо** — зани хушрў дар араб; маъшуқа
3. **Турра** — фаши салла; зулф
4. **Нула** — фарёд, фигон

Машқи 266. Ҳоли монандиро ёфта нависед, воситаи ифодаашро гўед.

1. Дилам аз ғояти шодӣ ва хурраи чун хуми шароб меҷўшид. 2. Баданам мисли барги бед ларзидан гирифт. 3. Шумо кай одам барин омадед, ки мо писанд накардем. 4. Оби ин чўйчаҳо монанди алмоспора беғубор менамояд (*С.Айнӣ*). 5. Охир, ки дида буд, ки марди панҷоҳ-шастсолае бо ришу дастор кўдаквор тозад, хез занад (*Ҳ.Ирфон*).

§ 58. Ҳоли хилоф

Ҳоли хилоф аъзои ҷумлаест, ки дар воқеъ гардидани амал вай ба инбат гирифта нашудааст ва ё ба он муқобил меистад: Вай бар хилофи чашмдошти одамон баҳсу мунозира накард, «не» ҳам

нагуфт ва монанди ҳама рози шуд (*А.Сидқӣ*). Вай ба нотобии худ аҳамият надода хеста гаштан гирифт (*С.Улуғзода*). Ҳамаи онҳо қатъи назар аз савияи донишашон ба табақаи уламо¹ мансуб буданд (*С.Айнӣ*).

Ҳоли хилоф бо исм, масдар, феъли ҳол ифода меёбад.

Машқи 267. Чумлаҳоро нависед, зери ҳоли хилоф хат кашед.

Бо вучуди нисбат ба Лоиқ забони шеъраш шоирона набудан шеъри Шукӯҳӣ андешаву танзу² киноятҳои ачибе дорад.

Ҳарчанд дар ғазалҳои Лоиқ мӯҳтавои³ тозаи замон раҳ ёфтааст, аммо фоизи зиёди паёми ӯ паёми такрори ғазалҳои гузашта аст. Ҳарчанд дар шеъри гузаштаи мо истифода шудани оят, Қуръон, Муҳаммад, пайғамбар, Ҳафтяк ва ғайраҳо бисёр ба назар мерасад, аммо то Лоиқ дар шеъри ҳеҷ шоири тоҷик истифода шудани онро надидаам. Ҳарчанд Лоиқ ҷо-ҷо «ман» ё «мо» меғӯяд, мухотабаш ҳамон халқ аст. Бо вучуди ин ҳар чӣ Лоиқ дар ин равия гуфт, дар миёни ҳама шеърҳои сиёсиву иҷтимоии адабиёти мо беҳтаринанд (*Г.Келдӣ*).

Шарҳи лугатҳо:

1. **Уламо** — ҷамъи олим
2. **Танз** — ришханд, истехзою пичинг
3. **Мӯҳтаво** — фарогиранда; дорой

Савол ва супоришҳо:

1. Дар бораи ҳол маълумот диҳед.
2. Саволҳои ҳол кадомҳоянд?
3. Ҳоли тарз чиро мефаҳмонад ва ба кадом савол ҷавоб мешавад?
4. Ҳоли тарз бо кадом роҳҳо ифода меёбад?
5. Ҳоли маконро бо мисолҳо фаҳмонед.
6. Ҳоли замон бо кадом ҳиссаҳои нутқ ифода мешавад?
7. Оид ба ҳоли сабаб мисолҳо гӯед.
8. Дар бораи ҳоли мақсад маълумот диҳед.
9. Ҳоли монандиро таъриф кунед. Гӯед, ки он ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
10. Ҳоли монандӣ бо кадом пешояндҳо ифода меёбад?
11. Ҳоли хилоф чӣ гуна аст? Онро бо мисолҳо фаҳмонед.

МУНДАРИҶА

Маълумот дар бораи забони тоҷикӣ	3
§1. Такрор ва ҷамъбасти дарсҳои синфи VI	5
§2. Услубҳои нутқ	23
§3. Зарф	28
§4. Навъҳои зарф	31
§5. Сохти зарфҳо	38
§6. Имлои зарф	44
§7. Таҳлили морфологии зарф	44
§8. Ҳиссаҳои номустақили нутқ	45
§9. Пешояндҳо	47
§10. Пешоянди аз	53
§11. Пешоянди ба	54
§12. Пешоянди дар	55
§13. Пешоянди барои	58
§14. Пешоянди бе	60
§15. Пешояндҳои то ва ҷуз	61
§16. Пешояндҳои таркиби	63
§17. Таҳлили морфологии пешояндҳо	67
§18. Пасояндҳо	67
§19. Пайвандакҳо	70
§20. Сохти пайвандакҳо	73
§21. Хелҳои пайвандакҳо	74
§22. Пайвандакҳои пайваस्तкунанда	76
§23. Пайвандакҳои тобеъкунанда	79
§24. Таҳлили морфологии пайвандакҳо	84
§25. Ҳиссаҷаҳо	85
§26. Хелҳои ҳиссаҷа	88
§27. Таҳлили морфологии ҳиссаҷаҳо	92
§28. Нидо	94
§29. Сохти нидо	96
§30. Хелҳои нидо	98
§31. Таҳлили морфологии нидо	100
§32. Калимаҳои тақлидӣ	101
§33. Ибора ва ҷумла. Маълумот дар бораи ибора	103
§34. Ҷумла	107
§35. Таркиби калимаҳо дар ҷумла. Задаи мантиқӣ	110
§36. Ҷумлаҳои дутаркиба ва яктаркиба	113
§37. Усули таҳлили синтаксисии ҷумлаи содда	114
§38. Сараъзоҳои ҷумла. Мубтадо	116
§39. Таркиби мубтадо	118
§40. Хабар	121
§41. Хабарҳои феъли	123
§42. Хабарҳои номи	126
§43. Хелҳои хабар аз ҷиҳати сохт	129
§44. Мувофиқати хабар бо мубтадо	131
§45. Аъзоҳои пайрави ҷумла	134
§46. Муайянкунанда	134
§47. Бағния	139
§48. Пуркунанда	140
§49. Пуркунандаи бавосита ва бевосита	145
§50. Ҳол	149
§51. Ҳоли тарз	150
§52. Ҳоли макон	151
§53. Ҳоли замон	152
§54. Ҳоли сабаб	153
§55. Ҳоли мақсад	154
§56. Ҳоли миқдору дараҷа	155
§57. Ҳоли монандӣ	156
§58. Ҳоли хилоф	157

Ҷадвали нишондиҳандаи ҳолати китоби ба иҷора додашуда

№	Ному насаби донишомӯз	Соли хониш	Ҳолати китоб Ҳангоми гарифтан	Имзои роҳбари синф	Ҳолати китоб Ҳангоми супоридан	Имзои роҳбари синф
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Ҷадвали боло Ҳангоми ба иҷора дода шудани китоб ва дар охири соли хониш баргардонидани гирифтани он аз тарафи роҳбари синф аз рӯи меъёрҳои зерин баҳо гузошта мешавад:

Нав	Ҳолати китоб Ҳангоми бори аввал супоридан
Ҳуб	Муқовааш бутун, аз қисми асосии китоб ҷудо нашудааст. Ҳамаи варақҳои Ҳаст, надаридааст, ҷудо нашудааст, дар саҳифаҳо навишт ва хатҳо нест.
Қаноат-бахш	Муқова қач шудааст, канорҳои қоҳида, якчанд хатҳо қоҳида шудаанд, ҳолати аз қисми асосӣ ҷудошави до-рад, аз тарафи истифодабаранда қаноатбахш таъмир гашта-аст. Варақҳои ҷудошудааш аз нав таъмир гаштааст, дар баъзе саҳифаҳо хат қоҳида шудаанд.
Ғайри-қаноат-бахш	Муқова хат қоҳида шудааст, даридаст, аз қисми асосӣ ҷудо шудааст ё ки умуман нест, ғайриқаноатбахш таъмир шудааст, китобро барқарор кардан мумкин нест.